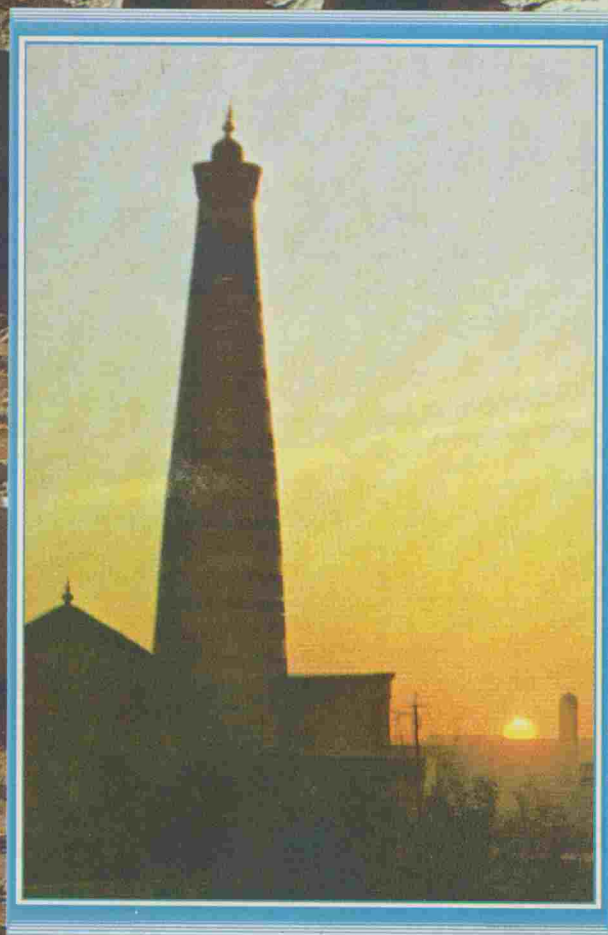

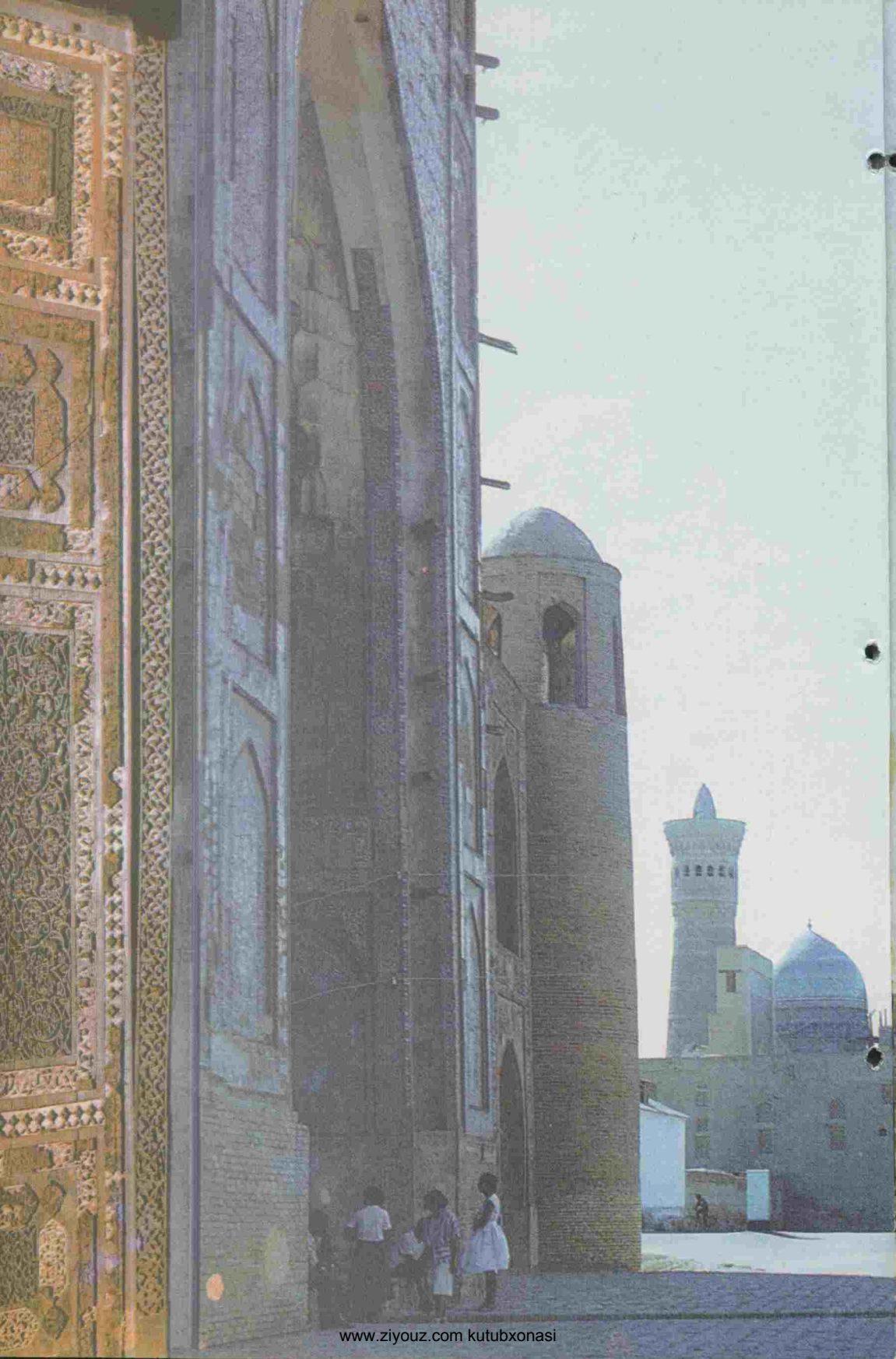
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

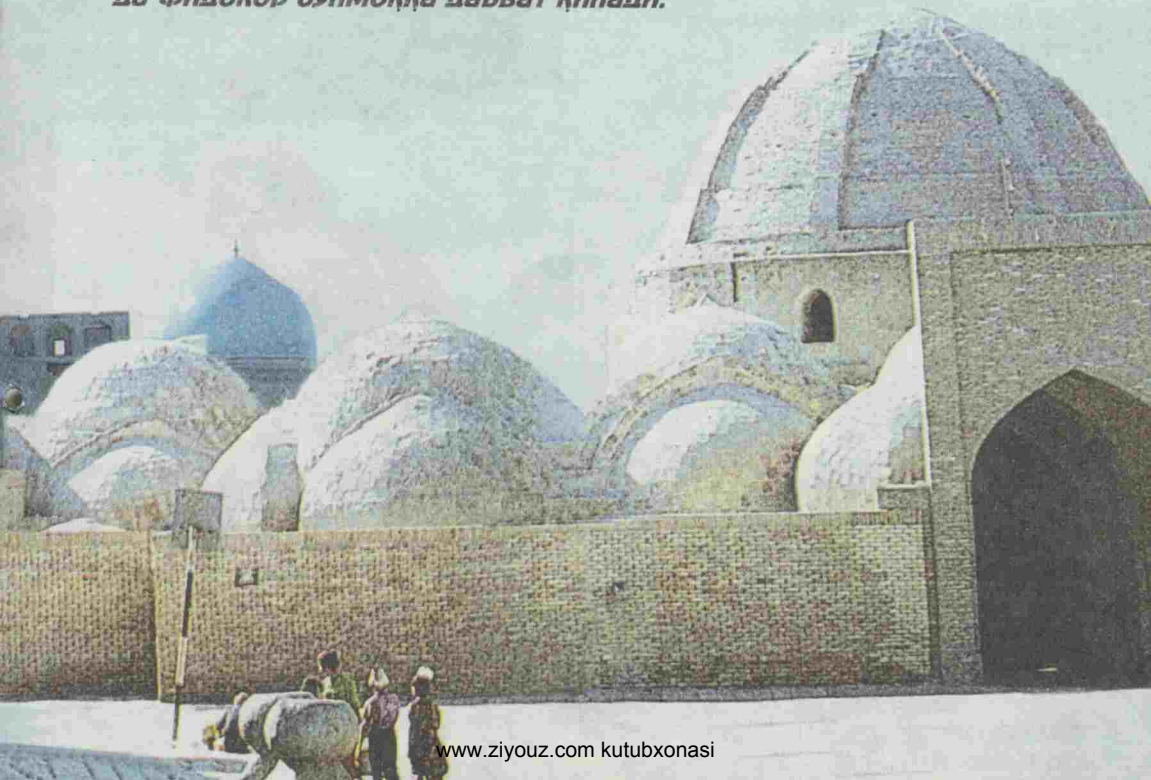

*Кухна ўзбек заминида буй чузган ҳар бир мино-
ра — буюк бир тарих. Улар халқ руҳининг барҳаётлиги-
дан нишона.*

*Бу муқаддас тупроқ неча бор ёв пашкарларининг
оёғи остида топталди! Унинг пожувард осмони неча бор
ёғийпарнинг ваҳший ҳайқириғию юрт қасоскорларининг
мардонавор гурросига тўлиб-тошди! Шаҳру кентпаримиз
неча бор мудҳиш куптепаларга айланди! Аммо ҳар гап
улар замин қаъридаги ҳарорат шиддатини намоён этган
бойчечак каби, ўзгача кўрку патофат билан бош кўтариб
юксалаверди!*

*Бугун қадимий шаҳарпаримизга боқиб эркпарвар
аждодлар нафасини туямиз. Уларнинг мовий минорла-
ри ота-бобопаримизнинг сўнмас продаси тимсоли бўлиб
кўринади.*

*Муқаддас шаҳарлар — Бухоро ва Хеванинг дунё
миқёсида нишонланиши кўзда тутилган муборақ 2500
йиллик тўйи ҳам, аввало, озодлик йўлида шаҳид кетган,
Ватани довруғини дунёга таратмоқни орзу этган, баша-
риятга беқиёс мерос қолдирган буюк зотларга ва шун-
дай инсонларни вояга етказган ўзбек халқига ҳурмат-
эҳтиром ифодасидир. Бухоро ва Хева — элимизнинг
асрлар мобайнида юксалиб келган шаън-шарафи, гуру-
рининг рамзи. Бу рамз бугун — халқимиз истиқлол шу-
куҳи билан яшаётган кезде янада теран маъно касб эта-
ди ва ҳар биримизни Ватан озодлиги ва ободлиги йўли-
да фидокор бўлмоққа даъват қилади.*

Erk sasi keladi minorlaridan...

Омон МУХТОР

БУХОРО

Кундуз офтоб ёғилар.

Тунда —

Ой нурлари майин

эркалар.

Баъзан булут кезса ҳам,

бунда

Уқийвериш мумкин

эртаклар.

Унутгандек бўлса ҳам инсон,

Тарих яшар

унинг ёдида.

Ёзилмаган гүёки

достон —

Бухорода ҳар бир обида.

Ёдгорликлар — эмас шунчаки!

Бу — минг йиллик

эзгу бир ният.

Бош кесмоққа қўйган кундан

Писанд қилмай ўтган —

кайфият.

Шулар борки, қолган

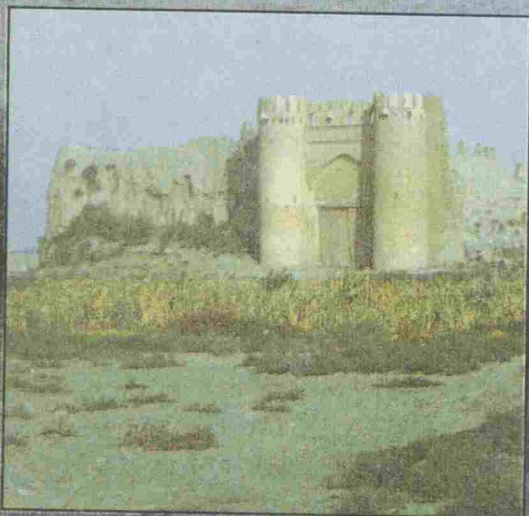
дунёда

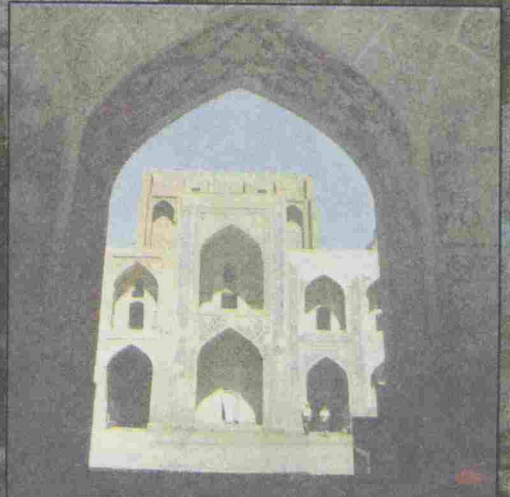
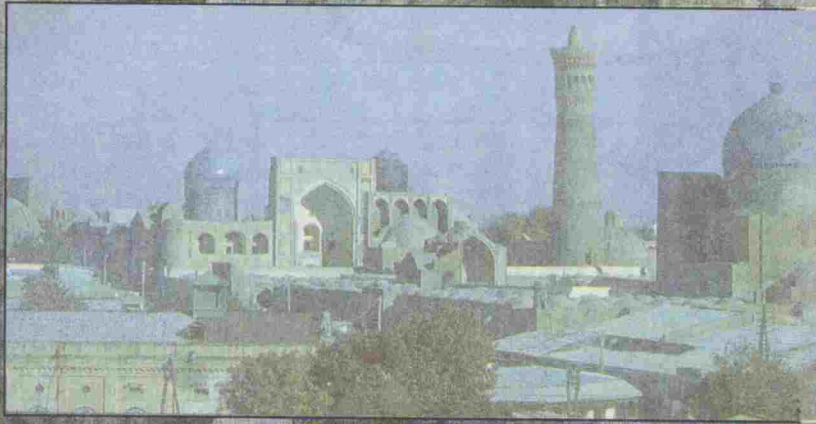
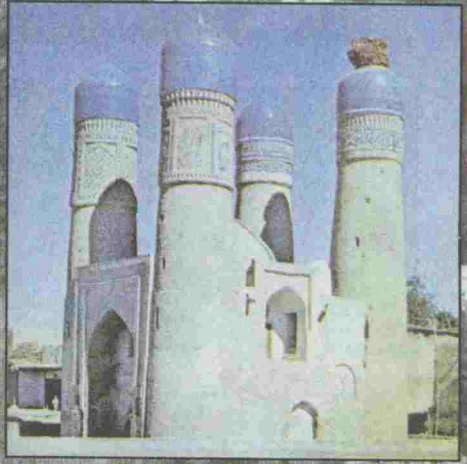
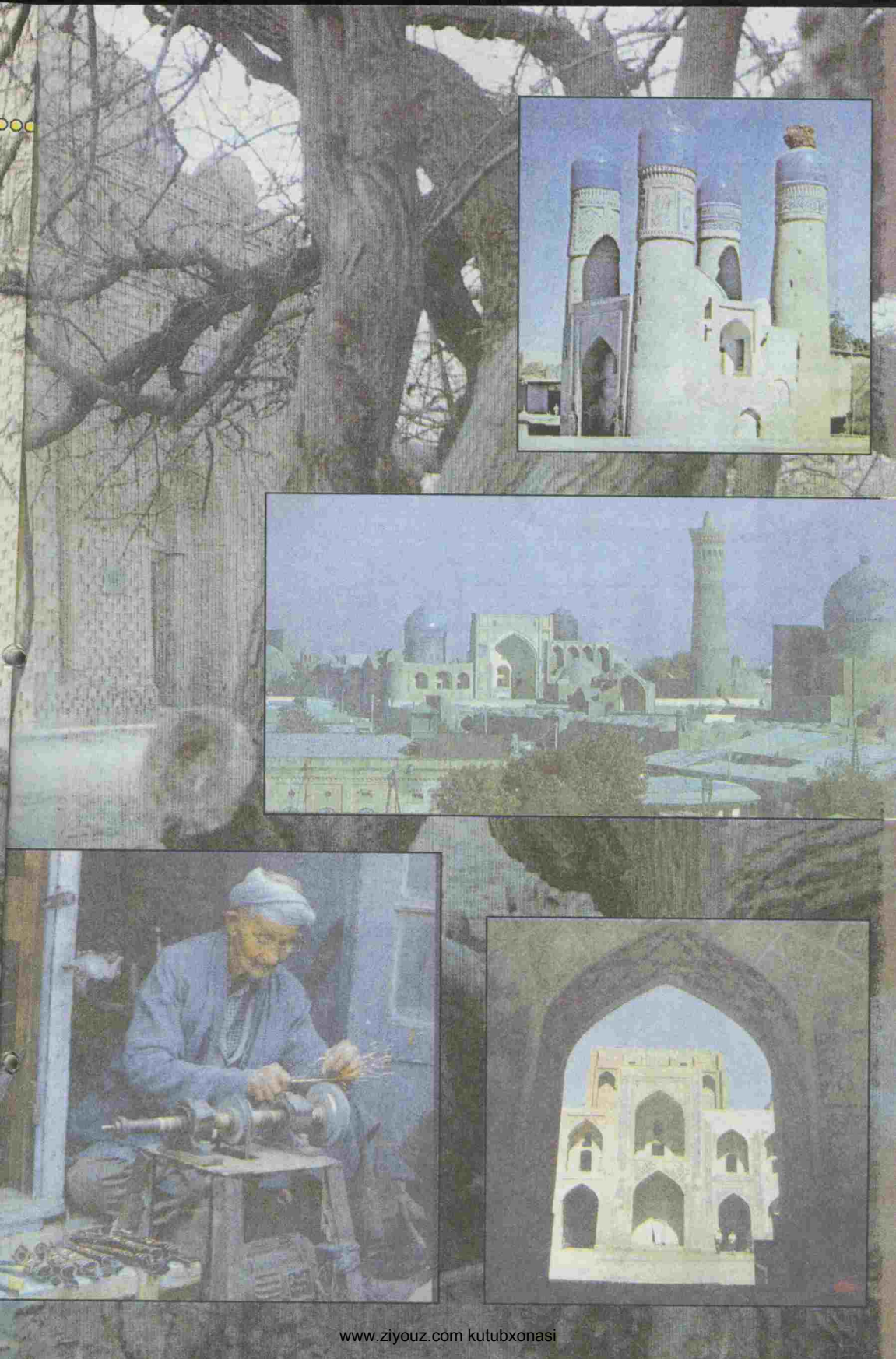
Боболардан таржимаи ҳол.

Кезавергин —

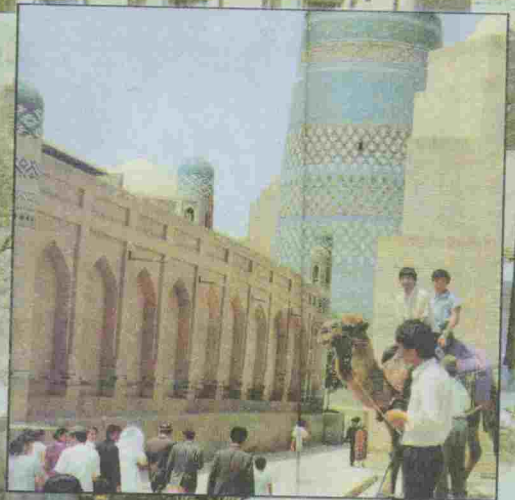
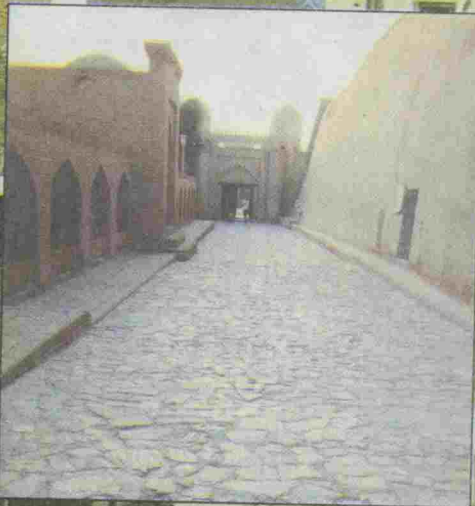
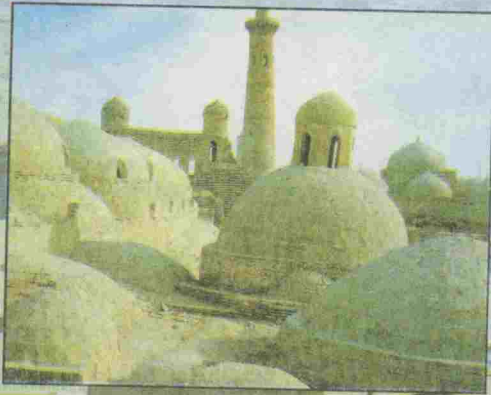
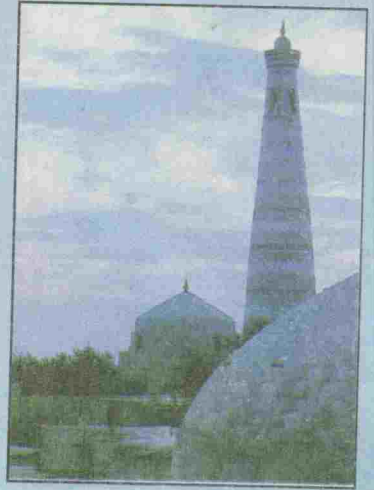
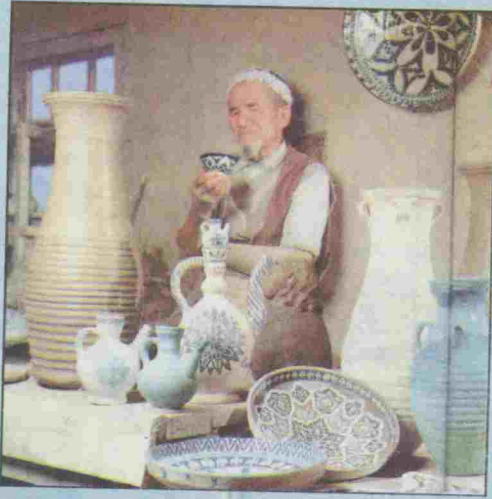
Отлиқ! Пиёда!—

Бухорога келмайди мапол...

Erk sasi keladi minorlaridan...

БИР ХЕВА – ИККИ ҚАЉА

*Хевада бир қалъа бор қалъа ичинда:
Бирн – Ичон қалъа, бириси – Дишон.
Машҳурдир бирининг номи очунда,
Бирн нураб ётар беназар, бешон.*

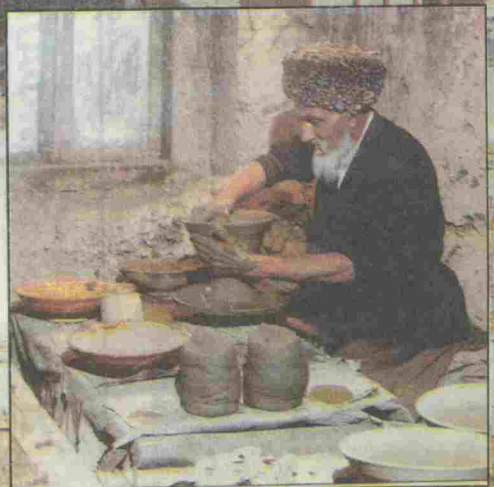
*Не сир бу? Бир ёнда мовий тафаккур
Қулф уриб турибди сокин, беозор.
Бир ён – тенгсиз жангда енгилган мағрур
Ботир жасадидек эгасиз ва хор.*

*Ичон қалъа демак – Хоразм фахри,
Баҳорнақш гумбазлар, минор, сардоба...
Шундадир ул буюк Маҳмуднинг қабри,
Шундадир шон, ғурур... Дишон – хароба...*

*Халқимнинг устивор руҳи – зўр даҳо
Мангулик топгандир Ичон қалъада.
Шунн бузмасин деб минг турли бабо,
Қалъа қурилгандир: Дишон – далада.*

*Азаллий беомон бир ҳукмдир бу:
Одам – Дишон қалъа, орзуси – Ичон.
Оз яшаб кўп заҳмат кўрса ҳамки у,
Руҳин қолдирмоғи мумкиндир омон.*

*Мен бугун Хевада виқорли турган
Асрий ёдгорлардан туяркан маъни,
Дейман: – Умр ҳикматин бобонгдан ўрган,
Асрамоқни ўрган Ичон қалъани!*

Tafakkur

ТАФАККУР

Ижтимоий - фалсафий, маънавий - маърифий, рангли - безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙЎЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилиги маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отатурк кўчаси, 24-уй.

56-86-79
56-55-89

Журнал андозаси таҳририятнинг компютер бўлимида тайёрланди.

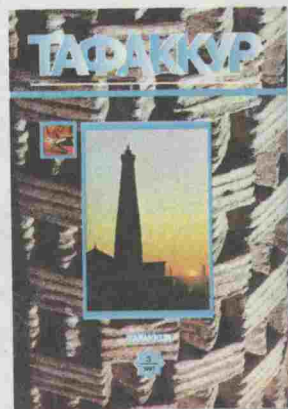
"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1997 йил 15 июнь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100^{1/16}, 8 босма тобок, 1423 -буюртма.
Нашр адади 13 000 нусха.

Бадий муҳаррир
Ольга ЖОЛДАСОВА
Техник муҳаррир
Бойназар БОЙМУРОД

Ушбу сонда Рихситилла Нуриноев, Фарход Курбонбоев ва Равиль Яруллин олган суратлардан фойдаланилди.

JURNAL SANIFALARIDA
●
JURNAL SAҲIFALARIDA

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Султонмурод ОЛИМ. Огоҳлик..... 8

ТАРИХ ВА ТАРАККУТ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Эзгулик сари йўналтирилган ирода..... 14

Фахриддин НИЗОМ. Дунёни ўзгартираётган жараён..... 20

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Динара АЗИМОВА. Миллий қадриятлар ва ижтимоий ҳаёт..... 30

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Нафас ШОДМОНОВ. Мусиқа — уйғониш демак..... 36

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Абдулла УЛУҒОВ. Ранглар ва одамлар..... 40

Абдуғафур РАСУЛОВ. Илми ғарибани қумсаб..... 48

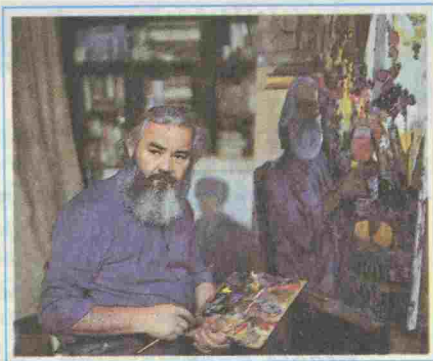

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЕТ

Аҳмад АЛИЕВ. «Халқ душманлари» кимлар ва улар халққа қандай «душманлик» қилдилар?..... 52

РУҲИЯТ САБОКЛАРИ

Бобораҳим МАШРАБ. Руҳи поким тозадур..... 60

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОЗЛАР

Эътибор СУЛТОНОВА. Сен бари-бир муқаддасан..... 110
Гулчеҳра НАВРҶУОВА. Руҳият мақомлари..... 112
Абдушукур ЧОРИЕВ. Муштарак тамойиллар..... 114
Гафуржон МАҲМУДОВ. Армонлар акс этган масаллар..... 115
Муҳаммаджон ЖАКБАРОВ. Эзгулик элчилари..... 117

БИЛЛУР ТОМЧИ

Исроил СУБҲОНИЙ. Руҳий гўзаллик изтироблари..... 121

МОҲИЯТ ВА МАЪРИФ

Тасаввуф лугати..... 123
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни..... 127

БАТАН, СЕНСАН ЖОНАЖОН

Усмон АЗИМ. Узоқ хайрлашувлар.... 64

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Шухратиддин СИРОЖИДДИНОВ. Мир Алишернинг мағлубияти..... 82

ИСТИҲОР

Гафуржон СОТИМОВ. Оламаро машхуру манзур..... 86

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Маҳмуд ТОИРОВ. Кўнгилнинг тўкилган шабнамаи — соғинч..... 94

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Виктор АЛИМАСОВ. Буддавийлик..... 96

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФА

Маҳкам МАҲМУДОВ. Устози аввал. АРАСТУ. Ахлоқи кабир..... 102

ОГОҲЛИК

Испом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби ҳақида мулоҳазалар

Ҳар сўзнинг уз тақдири бўлади. Уларнинг айримлари баъзан нақадар улкан маъно ташийти!

Назаримда, “огоҳлик” калимаси ҳам шундай сўзлар сирасига кирати...

Ташқи тарафдан қараганда, “Фарҳод ва Ширин”— севги-муҳаббат мавзуида ёзилган, ошиқ-маъшук можароларига бағишланган дoston. Унинг хотима бобларидан бирини ҳазрат Навоий замона подшоҳи — Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Абулворис Шоҳғариб Баҳодирга насиҳат тарзида битати. Шу бобда мазмуни бутун бир дostonга татигулик шоҳбайт бор:

*Эурсен шоҳ — агар огоҳсен сен,
Агар огоҳсен сен — шоҳсен сен.*

Яъни: шоҳ булсанг, огоҳ бўл; огоҳ бўлсанг — шоҳдирсан!

Ҳуш, умрини темурийлар салтанати шон-шавкати дунёга ва асрларга таратишга бағишлаган улуг шоир нега огоҳликни бу ўринда шоҳликнинг асосий шarti деб билмоқда? Огоҳлик нима ўзи?

Саволимизга жавоб топмай туриб, умрини халқ маънавияти ва маърифати равнақига бахшида этган яна бир зоти шариф — XIX асрда яшаган Муҳаммадризо Эрнийезбек ўгли ёдга тушади. У нега ўзига айнан “Огаҳий” деб тахаллус танлади? Куришиб турибдики, ижодкорнинг олдига қуйган бош гоёси тахаллуси маъносида муҷассам: у огоҳликни байроқ қилган!

Албатта, огоҳлик замирида Оллоҳдан, оламдан, мамлакатдан, халқдан, қолаверса, уз-ўзидан хабардорлик ётади. Уз қобигига уралиб олган, ўзидан бошқани билмайдиганларни Огаҳий “жоҳилу худбин”, узоқни кўра олмайдиган калтабин ҳисоблаб, улар “лойиқи давлат эмас”, дейди:

Жоҳилу худбин кўра олмас ўзидан ўзгани,

Лойиқи давлат эмасдур ҳар назар кўтоҳлар.

Демак, шоир ижодининг ўзи ҳам, яхлит олганда, бошдан-охир огоҳлик тарғибига бағишланган.

Шундай бўлмаса эди, у Хоразм тарихини битишга беш асар бағишлармиди?! Ёки темурийлар замонаси буюк тарихчиси Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асари таржимасининг амакиси Мунирдан чала қолган еттинчи дафтарини форсийдан таржима қилармиди?! Умуман, Огаҳий умри давомида ун тўққиз китобни форсийдан ўзбекчага ўгириш орқали халқини нималардан огоҳ қилмоқчи бўлди?

Қизиқ ўхшашликни қарангки, Навоий халқни, жумладан, темурий ҳукмдорларни огоҳ қила-қила умр ўтказиб, бу оламни тарк айлаганидан кўп ўтмай юртни ёғий босди. Шундай буюк салтанату шу қадар юксак тараққиёт юзтубан бўлди. Огаҳий огоҳликни ўзига асосий шior қилиб, қалам тебратиб юрган бир маҳалда эса юрт яна ёғий кўлига ўтди.

Нима бу — икки буюк шоиримизнинг қалб безовталигимиз ёхуд башоратимиз?

Навоий ва Огаҳийнинг огоҳликка муносабати қисман тушунарли бўлган чиқар.

Шу хаёллар оғушида юрганингиз кезида Президент Ислоҳ Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобини варақлай бошлаб, “Муқаддима”даёқ **о г о ҳ л и к к а** дуч келасиз: “Огоҳ бўлинг, одамлар!” деган даъват ҳамиша бонг ургандек янграб туриши керак” (10-бет).

Хўш, нимадан огоҳ бўлишимиз лозим? Нима бизни ҳамиша бонг ургандек огоҳликка чорлашга ундаяпти? Муаллифнинг безовталиги нимада?

Бу саволларга жавоб бериш учун гапни узоқроқдан бошлашга тўғри келади.

XIX—XX асрда нега Ғарб олимлари жон куйдириб Шарқни урганишга киришиб кетдилар? Мақсад фақат дунёни билиш, Шарқнинг жаҳон тамаддунига кўшган ҳиссасини одиллик билан белгилаб беришимиди?

Йўқ-да.

Оврупонинг Осиёга бу қадар қизиқиб қолишининг тагида бошқа манфаатлар ётар эди. Улар бизнинг тамаддунларимиз — цивилизацияларимизни, юксалиш — уйғониш даврларимизни ўргандилар. Улар, шунингдек, бизнинг инқирозларимиз, мағлубиятларимиз — тушкунлик даврларимизни тадқиқ этдилар. Энг муҳими, улар бизнинг ўша ўзлари яшаб турган даврдаги **о г о ҳ л и к** даражамизни ўргандилар. Чунки босқинчилик мақсадларини, Шарқни мўмай даромад манбаига айлантириб олишга қаратилган режаларини айнан шу борадаги аҳволимизга мослаб туздилар.

XIX асрдагина эмас, гафлат ин қурган ҳамма маҳалда бизни ёғий босган; тор қобикларимизга уралиб, ўзимиздан узгани кўрмайдиган, дунёдан узилиб, миллий маҳдуд бўлиб қолган ҳамма пайтларимизда юртни кўлдан бериб кўйганмиз.

Халқда “Кур ҳассасини бир марта йўқотади” деган мақол бор. Афсус, биз ҳассамизни кўп бор йўқотган халқмиз.

Мана, энди бугун — мустақиллигимиз кўлга теккан, дунёдаги миллий давлатига эга халқлардан бирига айланган вақтимизда ҳассамизни маҳкам тутайлик. Зеро, эркимизни кўлга олганимиз, жаннатмонанд бир юртимиз, ҳар мисқоли олтинга тенг заминимиз, меҳнаткаш, қадим маданиятга эга, маънан бой халқимиз борлиги, қолаверса, тинч тараққиёт сари дадил интилиб, бирин-кетин муваффақиятларга эришаётганимиз ҳаммага ҳам хуш ёқавермайди. Чиндан ҳам, худди шу жиҳатларнинг ўзи кимларнингдир манфаатларига зид келмайдими?!

Дарҳақиқат, бугун — XXI аср бусағасида Ўзбекистон хавфсизлигига таҳдид солиб турадиган кучлар кам эмас.

Биринчидан, бизни “этник, демографик, иқтисодий ва бошқа муаммолар юки остида қолган мамлакатлар қўраб турибди” (13). Шунга кўра, жўрофий-сиёсий ҳолати жиҳатидан мамлакатимиз “коллектив хавфсизлик тизими изчил йўлга қўйилмаган минтақада жойлашган” (12). Ана шу минтақавий можаролар, бундан ташқари, диний экстремизм ва фундаментализм, ҳамон яшаб келаётган буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчиликнинг бизга бевосита таъсирини инкор этиш мумкин эмас.

Булар — айтиш мумкинки, ташқи таҳдидлар.

Аммо бизда ички таҳдидлар ҳам бор. Этник ва миллатлараро зиддиятлар ҳам — кўп элатли давлат ҳисобланмиш Ўзбекистон учун жуда долзарб масала. Мамлакатнинг кўп миллатли эканидан фойдаланиб, сувни лойқалатмоқчи, элу элатлар ўртасида ғавго чиқармоқчи, шу тариқа ўз гайрли мақсадларини амалга оширмоқчи бўлган кучлар ҳам йўқ эмас.

Бироқ Ислом Каримов Ўзбекистоннинг айнан ана шундай кўп миллатли давлат эканини ютуқ санайди ва буни ҳам ўзбек халқи равнақи учун, ҳам мамлакатнинг дунёга боғланиши учун муҳим омил деб билади: “Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишнинг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда. Бу республиканинг жаҳон ҳамжамиятига кўшилиши учун қулай шарт-шароит яратмоқда” (72).

Ички таҳдидлардан яна бири — коррупция ва жиноятчилик. Биз шуни унутмаслигимиз керакки, юртимизда жиноятчилик, ҳаром йўллар билан пул тўплаш авж олиб кетса, бу фақат мамлакат учун эмас, ҳатто, жаҳон ҳамжамияти учун ҳам номақбул “жиноий бозор иқтисодиёти”нинг (87) шаклланишига сабаб бўлади. Бу ҳам хавфсизликка таҳдиддан бошқа нарса эмас.

Маҳаллийчилик ва уруг-аймоқчилик муносабатлари масаласига келсак, айтиш мумкинки, бу энди мамлакат ичидаги эмас, миллат ичидаги муаммо. Юртбошимизнинг бу борадаги фикрлари қатъий ва ҳаммамиз амал қилишимиз шарт бўлган қоида: “...дунёда ягона ўзбек

миллати бор, хоразмлик, фаргоналик, сурхондарёлик ўртасида миллий фарқ йўқ — уларнинг барчаси ўзбеклар” (103).

Экологик муаммолар бизга шўролар замонидagi экстенсив ривожланишга зўр берилган нобоп сиёсатдан мерос бўлиб қолган. Бу муаммони оқилона ҳал этмай туриб ҳам барқарорлик ва тараққиётга эришиш мушкул.

“Ўзбекистон XXI аср бусағасида” китобининг биринчи боби айнан ана шундай ташқи ва ички хавфлардан огоҳ қилади. Мутолаа жараёнида шунга амин бўласизки, ички таҳдидлар ташқи таҳдидлардан қолишмайди. Ташқи таҳдидлар, маълум маънода, ана шу ички таҳдидларга суянади ҳам. Демак, бугун бу таҳдидларни бартараф этиш ҳаммамизга — мамлакатнинг ҳар бир фуқаросига боғлиқ масала.

Хуш, бу таҳдидлардан қандай қутуламиз? Барқарорликка эришиш учун нималар қилиш керак? Тараққиётнинг кафолатлари нималарда куринади?

Иккинчи бобда айнан ана шу саволлар ўртага ташланади ва аниқ, илмий асосли жавоблар берилади. Бу шарт ва кафолатлар ҳаётимизнинг деярли барча жабҳаларини қамраб олади. Улар туққиз фаслда таҳлил этилган. Уларда давлатчиликни шакллантириш ва мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш; демократик институтларни ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш; бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланиши; кучли ижтимоий сиёсат ва аҳоли ижтимоий фаоллигининг ортиши; жўрофий-стратегик имкониятлар ва табиий хомашё захиралари; инсон салоҳияти, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси; кенг кўламли ўзгаришлар ва ҳамкорлик кафолатлари; жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик каби масалалар ўрин олган. Бироқ ана шу туққиз қатъият ичида энг асосийси — маънавий қадриятлар ва миллий ўзликини англаш!

Президентимизнинг маънавиятни сиёсат ва иқтисодиётдан масаласи устун кўяётгани бежиз эмас. Чунки ҳар қандай сиёсат, ҳар қандай иқтисод ҳам инсон, унинг манфаатлари учун зарур. Маънавият эса одамзодни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи бош мезон. Бундан ташқари, маънавият ҳар бир халқ миллий давлат тузиши ва уни тараққий эттиришининг узак масаласи ҳисобланади.

Хуллас, Президент, аввало, халқимизни мамлакатимизнинг XXI аср бусағасидagi умумий аҳволи, вазибалари, келажак режаларидан огоҳ этмоқчи.

Иккинчидан, муаллифни минтақа аҳлига Ўзбекистон дардини етказиш илинжи ҳам безовта қилади. Бунга тўлиқ асос ҳам бор. Чунки бугун минтақа хавфсизлиги, барқарорлиги ва тараққиёти бевосита ҳам, билвосита ҳам Ўзбекистон туган йўлга кўп жиҳатдан боғлиқ. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, китоб бугун — аср сунгида Марказий Осиё муаммолари яхлит ҳолда таҳлил этилган ўзига хос бир дастур ҳам. Минтақада хавфсизлик, барқарорлик ва тинч тараққиётни таъминлашда Туркистон бирлигига интилишни сира ва сира пантуркизм ёхуд “Буюк Турон” шовинизми тариқасида талқин этишларига йўл

қўймаслик керак. Чунки халқимиз пантуркизмни ҳам, “Буюк Турон” шовинизмини ҳам қатъиян рад этади. Юртбошимизнинг бу борадаги таъкиди ғоят қадрли: “Биз учун Турон — минтақадаги туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг ўта сиёсий эмас, балки маданий бирлигининг рамзидир» (143). Искот тариқасида мана бу фикр илгари сурилади: «Бундан ташқари, умумий маданий, тарихий ва антропологик илдизларимиз бизни тожик халқи билан ҳам туташтиради» (143). Айна далил ўта асосли, тарихимиз ва бугунимиздан келиб чиққан, келажак учун дастур бўладиган яна бир хулосани илгари суриш имконини яратган: “Бу ҳол бизга ўз маданиятимизни Марказий Осиё учун маълум даражада ноёб бўлган турк ва форс маданиятларининг синтези деб ҳисоблашга тўла ҳуқуқ беради” (143).

Бу шунчаки айтилган гап эмас.

Марказий Осиёда икки туб халқ бор: туркийлар ва форсийлар. Модомики, ўзбек маданияти ана шу икки қавм маданиятларининг синтези экан, демак, Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги маданий мавқеи қандай бўлиши керак? Китобда масаланинг шу тарзда қўйилиши тамоман янгилик. Жавоб эса тайин: “Ана шундай бойликка эга бўлган Ўзбекистон Марказий Осиё мамлакатлари маданий интеграциялашувининг ташаббускори бўлиши мумкин ва лозим” (143-144).

Асарда Марказий Осиёнинг умумий муаммоларига дахлдор бундай хулоса, таҳлил ва таклифлар кўп.

Огоҳликнинг миқёслари шулар билангина тугамайди. Энг асосийси — муаллиф ўзбек халқининг етакчиси сифатида фикр-мулоҳазалари замирига Ўзбекистон — мустақил давлат; у тинч ва барқарор тараққиёт сари интиляпти; ҳеч кимни камситаётгани ҳам, ўзини ҳеч кимдан устун кўраётгани ҳам йўқ, бироқ уни камситишларига ҳам энди йўл қўймайди; жаҳонда мавжуд барча халқаро адолатли ақидаларга қатъий амал қилган ҳолда ҳамма билан ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатмоқчи биродарлар, келинг, биз билан тенгма-тенг гаплашинг, бизнинг кимлигимизни билинг ва шунга амин бўлингки, биз илгари ҳеч бир замонда кўрилмаган ишга — ўзни англашга киришдик; биз ўтмишимиздан теран хулосалар чиқариб олдик; дунёнинг келишидан бохабармиз; огоҳлик даражамиз бугун тамом бошқача миқёсларга етган; сиз ҳам, барака топкурлар, шунга қараб иш кўринг — биз билан дўстлашинг, биродарлашинг, ўзаро шерикчилик қилайлик, деган гапларни сингдириб юборгандек бўлади.

Ҳеч шубҳа йўқки, бу китобни бугун мамлакатимизда, Марказий Осиё ҳудудларида қанчалик қизиқиш билан ўқисалар, хорихда — жаҳон майдонида ҳам шундай иштиёқ билан мутолаа қиладилар. Сабаб эса аниқ. Буни асар «Муқаддима»сидаги мана бу икки хулоса моҳиятидан ҳам билиб олсак бўлади.

Биринчиси: “Бугун Ўзбекистон — фақат жуда бой табиий

хомашё захиралари, чексиз бозор ва сармоя сарфланадиган соҳагина эмас. Айни чоқда мамлакатимиз гоёт улкан ақлзаковат, маънавий ва маданий имкониятларга эга. Буларнинг барчаси дунёда янги сиёсий ва иқтисодий тартиб фаол шаклланиб бораётган бир шароитда, юртимизнинг ноёб жўғрофий ўрни билан қўшилган ҳолда жуда катта жўғрофий-сиёсий ва жўғрофий-стратегик қизиқиш уйғотади” (8).

Иккинчиси: “Сайёрамизнинг жуда катта майдонида кучлар нисбати кўп жиҳатдан Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар қайси йўлдан боришларига боғлиқ. Ҳозир халқаро муносабатларнинг сифат жиҳатидан янги тартибини шакллантириш жараёнида иштирок этаётганлар буни эътироф этмасликлари мумкин эмас” (8).

Йўлимизни, ақлимиз нималарга етаётганини жаҳонга билдириб қўйиш ўзимизга керак.

Энди огоҳликнинг бутунлай бошқа бир жиҳатини эътироф этиш ўрни келди.

Ўзгани бирон нарсадан огоҳ этиш учун аввал шу нарсани билиш керак. Асарнинг ҳар фаслида муаллифнинг огоҳлик даражаси, унинг дунёбохабарлиги сезилиб туради. У шу фикр-ғоялар билан яшаётганини, нафас олаётганини ҳис этасиз. Чунки бу таҳдидлар ҳам, барқарорлик шартларию тараққиёт кафолатлари ҳам Ўзбекистон учун ҳаётмамот масаласи.

Демак, китобда илгари сурилаётган фикрлар назарий ғояларгина эмас, бевосита амалий сиёсат ҳам.

Китобда “Ўзбекистон”, “хавфсизлик”, “барқарорлик”, “тараққиёт” сўзларидан кейин кўп учрайдиган калима — “цивилизация”. Бу бекорга эмас. Ўзбекистон — қадим тамаддунларга бешик бўлган макон. Лекин бир вақтлар шундай юксак тараққиётларни ҳам бой бериб қўяверганмиз. Умуман, тарихда цивилизацияларнинг кўчиб юриш қонунияти бор. Чиндан ҳам, бир пайтлар ривожланишнинг олий босқичига етган мамлакатлар ҳам қолоқликка юз тутаяди, аксинча, тараққиётда ортда қолган қай бир ўлкалар вақти келиб кучли ривожланиш палласига киради.

Шу маънода Ўзбекистонда XXI аср арафасида янги бир кўтарилиш даври бошлангани ҳақиқат.

Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида, ялпи олганда, жаҳоннинг бугунги энг юксак цивилизацияси даражаларига этиш сари дадил интилаётган бир мамлакатнинг йўли белгилаб берилган. Муаллиф ўз асарида Ўзбекистон Республикаси, давлатга ном берган халқ манфаатларидан келиб чиқиб фикр юритган. Бироқ унинг ҳеч бир сатрида миллий маҳдудлик аломати йўқ ва баён этилган фикр, мулоҳазаларнинг биронтаси халқаро дипломатия мезонларига зид эмас.

ЎЗГАРТИРИЛГАН САРАФ

ЎЗГАРТИРИЛГАН ИРОДА

Маънавият, энг аввало, инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, яъни одамзотнинг меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, софдиллик, виждон, ор-номус, ватанпарварлик, гўзалликни севиш, завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат каби асл инсоний хислатларининг узвий бирлик, муштараклик касб этган кўринишидир. Маънавият — шунчаки инсоний хислатлар эмас, балки ижобий фазилатлар мажмуидир.

Инсоний фазилатлар жамиятда тарихан шаклланади. Улар — ижтимоий тараққиёт маҳсули. Кишилар ўртасидаги турли муносабатларни англаш, уларни баҳолаш, қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш ёки аксинча, чеклаш, бартараф этиш зарурияти турли ахлоқий, эстетик, диний, ҳуқуқий ва бошқа меъёрларни, урф-одат ва маросимларни юзага келтиради. Улар қадрият даражасига кўтарилади. Қадрият — ижтимоий баҳолар, меъёрлар ва идеалларнинг умумлашган тушунчаси ҳамда муайянлашган воқелиги — бадиий, илмий асарлар, обидалар ёхуд удум ва маросимлардир.

Қадриятларни ўзлаштириш жараёнида кишида инсоний фазилатлар

қарор топади. Бу жиҳатдан инсоний фазилатлар ижтимоий муносабатларнинг (шу жумладан, жамиятнинг табиатга муносабатининг ҳам) инсон онги ва фаолиятида ўзлаштирилган қадрият сифатида зоҳир бўлишидир. Бошқача айтганда, қадриятлар — инсоний фазилатлар ва улар мажмуининг билвосита ифодасидир.

Маънавият инсоний фазилатлар билан бирга “маънавий маданият” деб аталмиш дунёвий илм-фан, фалсафа, ахлоқ, ҳуқуқ, адабиёт ва санъат, халқ таълими, оммавий ахборот воситалари, урф-одатлар, анъаналар ҳамда дин ва диний амалиёт — ибодат, тақво, диний маросимлар, диний адабиёт, диний фалсафа каби бошқа кўплаб тарихий ва замонавий қадриятларни ҳам қамраб олади.

Инсоннинг табиатга муносабати ривожлангани сари унинг онги, аиниқса, илмий, фалсафий, диний тасаввурлари бойиб боради ва ўзгаради. Шу боис турли тарихий даврларда яшаган кишиларнинг қарашлари, ижтимоий мезон ва қадриятлари ҳам турлича бўлади.

Маънавият жамиятда қарор топган етакчи ғояларга ҳамда кишиларнинг

дунёқарашига, эътиқодига боғлиқ. У онгдаги тасодифий, иккинчи даражали, вақтинчалик ҳолат бўлиши мумкин эмас. У собит эътиқодга айланган қадрият даражасига кўтарилган бўлиб, жамияттаги муносабатларни ва инсон хатти-ҳаракатини белгилашда ҳал қилувчи ўрин тутаети.

Эътиқод маънавиятнинг асосий ус-тунларидан биридир. У маънавиятга муштараклик ва жипслик бағишлайди, унинг турли таркибий қисмларини ўзаро бирлаштиради ҳамда маънавиятни амалиётга боғлайди.

Эътиқоднинг мазмунини билим ташкил этади.

Эътиқод — дунёқарашнинг энг собит, ички ишонч ва эҳтиёжга, ихлос ва омонга айланган қисми. Субъектив эҳтиёж сифатида эътиқод инсоннинг хулқ-атвори, ҳаракатлари ва ижтимоий фаолиятида намоён бўлади.

Инсон маънавиятининг ажралмас қисми бўлмиш ирода ҳам эътиқод таъсирида шаклланади ва ўзгаради. Ироданинг рационал қатламини тўлиқ эътиқод бошқаради. Фараз қилиш мумкинки, ироданинг иррационал қатламига ҳам эътиқод ижтимоий ва табиий майллардан кам таъсир кўрсатмайди.

Дунёқараш онга нисбатан қандай нисбатда бўлса, эътиқод дунёқарашга нисбатан тақрибан шундай нисбатдадир. Эътиқод масаласида ишонч катта ўрин тутаети. Ишонч мазмунига кўра, файласуф Эрих Фромм айтганидек, рационал ёки иррационал характер касб этади.

Рационал ишонч шахснинг фаол ҳаракатига, яратувчанлигига асосланади. Ишончнинг объектини ташкил қилган ғоя, таълимот, идеал тўғри ёки хато, реал ёки хаёлий бўлиши мумкин. Лекин шахс унга сидқидилдан ихлос билан интилади, унга эришиш йўлларини излайди, ижод қилади. Натижада у ўша идеалга етолмаса ҳам маълум самарага эришади, фаолияти бекор кетмайди. Иррационал

ишонч шахснинг ижодий пассивлигига, мутаассиблигига асосланади.

Мустақил эътиқод эса шахс ва жамият эҳтиёжларини нисбатан тўғри англайди ва улар асосида янгиликларга, ранг-барангликка, мавжуд ҳолни ўзгартиришга интилади.

Иррационал ишонч хурликка ҳам, ижтимоий янгиликка ҳам интилмайди, балки уларни ё гайритабиий кучлардан, ё доҳийлардан, азиз-авлиёлардан кутади. “Иррационал ишонч нимагадир ё кимгадир кўр-кўрона ихлос қилишдирки, унинг моҳияти шахсга тегишли ёки шахсдан ташқарида турувчи иррационал обрўга бўйсунидан иборат”, дея таъкидлайди Эрих Фромм. Демак, маънавият тараққий этиши учун эътиқод самарали, рационал ишончга асосланиши лозим. Бундай ишонч кишиси четдан мўъжиза кутиб ўтирмайди, шахс эътиқодига содиқ қолган ҳолда мақсадига эриша олмаса ҳам, сабабни ўз фаолиятдан ахтаради. Бинобарин, унга танқидий баҳо беради, янги ҳаракат воситаларини излайди.

Янги таълимотнинг ёки диннинг бошқа муҳолиф таълимотлар ёки динлар билан ғоявий, сиёсий курашда ўз ўрнини топиш зарурияти унинг тарафдорларини фаол бўлишга, таълимотларининг, динларининг келажакига ишонишга, бу келажакни фаолиятлари билан яқинлаштиришга ундайди. Шу боис янги динларга эътиқод рационал бўлади ва амалиётда катта самара беради.

Рационал ишонч нисбатан узоқ муд-

датли ижтимоий тажрибалар воситасида тасдиқланмаса, ҳаётда ўзини оқламаса, омма кутган натижага етказ олмаса, ё ишончсизлик манбаига, ё иррационал ишончга айланади. Маънавият эса бундай ҳолда инқирозга учрайди, ғариблашади. Ғариб маънавиятда эса ақидапарастликка мойиллик кучли бўлади.

Собит ғоялар, қарашлар, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний меъёрлар, инсонга жамият томонидан қўйиладиган талаблар маънавий муҳитни ташкил қилади. Маънавий муҳит шахсни ҳам, муайян авлодни ҳам маълум йўналишда шакллантиради, тарбиялайди, уларда ижобий хислатларни юзага чиқаради, уларни номақбул таъсирлардан ҳимоя қилишга уринади. Маънавий муҳит ҳар қандай ютуқ ва кашфиётларнинг, жумладан, четдан қабул қилинган янги қадриятларнинг ҳам таъдирини белгилайди: ё ривожлантиради, ё унутилишга маҳкум этади, ёки ўзгартириб ўзига мослаштиради.

Маънавий муҳит — жамиятнинг ҳиссий, ақлий ва жисмоний камолотда эришган ўртача савияси асосида вужудга келган талаблари ва уларнинг амалга ошиш тартибидир. Муҳит, одатда, барқарорликка, бир текислик ва бир хилликка интилади, унинг талаблари ва таъсири ҳаммага бирдек — ўртача бўлади. Унинг талабларига жавоб бериш учун кимлардир савиясини ошириб боради. Кимлар учундир умумий маънавий муҳитнинг талаблари камлик қилади. Натижада бундай шахслар ёки ижодий гуруҳларнинг имкониятлари тўлиқ юзага чиқмасдан қолиш хавфи туғилади. Шу боисдан умумий маънавий муҳит доирасида нисбатан хос, табақавий, касбий ёки гуруҳий муҳит — субмуҳит шаклланиб чиқади. Субмуҳитлар ҳам ўзаро бир-биридан фарқ қилади. Бундай фарқлар уларнинг муайян ижтимоий гуруҳ, табақа ва синфларнинг психологияси ва сиёсий мавқеи, интилиши таъсирида вужудга келади.

Аммо уларни ортиқча баҳолаб юбормаслик ва маънавиятга синфийлик нуқтаи назаридан ёндашмаслик ҳам керак. Субмуҳит умумий муҳитдан ажралиб кета олмайди, пировардида унинг талабларига бўйсунмишга мажбур бўлади.

Маънавият ижтимоий ҳодиса бўлгани сабабли, уни тўғри таҳлил қилиш учун икки саволга жавоб бериш лозим. Биринчиси — инсоннинг ўзи нима, унинг моҳиятини, табиатини нима ташкил этади? Иккинчиси — инсоннинг яшашдан мақсади нима, у нимага интилиши керак?

Қадим замонларданоқ ақл ва ижтимоийлик инсон табиатини ташкил этувчи тамойиллар деб ҳисобланган. Инсонга «ақлли мавжудот» ва «ижтимоий махлуқ» деган таърифлар берилган. Арасту инсон табиатига бир оз торроқ қараган ва уни «сиёсий ҳайвон» (zoon politicon) деб атаган. Буюк боболармиз Форобий ва Ибн Сино ҳам юнон фалсафасининг, хусусан, Арасту ва Афлотуннинг инсон табиати тўғрисидаги фикрларини ўзига хос тарзда ривожлантирганлар.

Форобий жамият инсонга унинг нафақат инсон сифатида шаклланиши учун, шунингдек, камол топиши ва ҳатто оддийгина турмуш кечира олиши учун ҳам керак деб ҳисоблайди: “Ҳар бир инсон табиатан шундай яратилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, ёлғиз ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади”.

Шу тариқа Форобий ҳам инсон табиатини ижтимоийлик ташкил этади, деган фикрни ёқлаб чиқади.

Диндорлик, ҳаққа, ҳақиқатга интилиш ҳам инсоннинг ақлий мавжудотлиги ва ижтимоийлиги доирасидаги ҳодисалардир. Борлиқнинг жавҳари ва моҳияти, унинг илк сабабияти ва қисмати ҳақида мулоҳаза юритиш, ҳақиқатни излаш — инсон ақлининг

хусусияти, ақл фаолиятининг воқелигидир. Хулоса шуки, диндор ёки даҳрий бўлиш инсоннинг ақллилик ва ижтимоийликдан холи табиатининг маҳсули эмас, балки улар инсоннинг оламга муносабатининг хусусий кўринишларидир.

Ақл ва ижтимоийлик инсонни ҳайвонот олаmidан фарқловчи энг муҳим белгилардир, ammo инсоннинг тўлиқ моҳияти эмас. Кейинчалик мутафаккирлар инсоннинг яна бир муҳим белгиси тўғрисида сўз юритдилар: инсон яратувчи махлуқ — у ишлаб чиқаради. Инсон — ишлаб чиқарувчи, меҳнат қилувчи, табиатни ва ўз-ўзини ўзгартирувчи, қайта яратувчи мавжудот. У даставвал бирор нарсани билиб олади, сўнг ишлаб чиқарадиган маҳсулотини майллар ёрдамида эмас, аввал миясида пайдо бўлган режа воситасида рўёбга чиқаради. Айни пайтда у инсон бўлиб шаклланиши ва ишлаб чиқариш билан шуғулланиши учун жамиятда яшаши зарур. Инсон ҳам онг, тафаккур (ақл), ҳам ишлаб чиқариш, ҳам жамият маҳсулидир.

Карл Маркс “Фейербах тўғрисида тезислар” асарида: “Инсоннинг моҳияти айрим индивидга хос бўлган абстракт нарса эмасдир. Ҳақиқат ҳолида у барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуидир”, деб ёзади ва ижтимоий муносабатлар деганида нафақат иқтисодий, шунингдек, ахлоқий, ҳуқуқий, диний, эстетик ва турмуш учун зарур барча муносабатларни ҳам назарда тутди. Шунга кўра, у ўша давр учун инсонга ижтимоий мавжудот сифатида нисбатан тўлиқ таъриф берганини кўраимиз.

Лекин ҳаёт бу тамойиллар инсон моҳиятини тўлиқ қамраб ололмаганини кўрсатади. Инсон тўғрисидаги бундай қарашда унинг хос — индивидуал жиҳатларига етарли эътибор берилмаган, жамоавий, ижтимоий жиҳатларнинг аҳамияти бўрттирилган. Кейин, инсоннинг фақат онги ҳисобга олинган. Онгостига (подсознание) оид

ходисалар инсон табиатига ёт, ундаги биологик инстинктлардир деб қаралган. Дастлаб Зигмунд Фрейд ва унинг издошлари инсон табиатига иррационал, онгости ҳодисалари зўр таъсир кўрсатишини (ҳаёт ва ўлим инстинктлари — З. Фрейд; жамоавий онгсизлик — архетиплар — К. Юнг) исботлади. Сўнгра экзистенциализм намояндалари (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж. Сартр) инсоннинг аутентлиги — асл мавжудлиги, жамиятдаги турли талаблар, меъёрлар таъсирида бузилмаган асл табиати ҳақидаги ғояни илгари сурди.

Экзистенциалистлар диний ёки даҳрийлик (Сартр) нуқтаи назарида туришидан қатъи назар, жамият — инсон табиатига маълум даражада ёт ҳодиса деб билади. Улар инсоннинг аутентлиги фақат “чегаравий ҳолатлар”да рўёбга чиқади деб ҳисоблайди.

Инсон табиати ҳақида ўзига хос фикр юритганлардан бири Э. Кассирер бўлди. У инсон турли рамзлар яратувчи мавжудот экани ҳақидаги ғояни ўртага ташлади. Унинг таълимотига кўра, инсон ўз борлиги ва табиатни турли рамзлар билан тўлдирди ҳамда улар воситасида бири-бири ва табиат билан боғланади. Сўзлашув тили — инсон яратган шундай рамз. Маданиятнинг ҳар бир ҳодисаси — рамз.

Рамзларни яратиш ва улардан фойдаланиш ҳар қандай инсоний фаолиятни амалга оширишга кўмаклашади. Масалан, тил нафақат ўзаро алоқа воситаси, балки тафаккурнинг юзага чиқиш шакли ҳамдир.

Рамз (тил) туфайли инсон ҳам ақлли мавжудот, ҳам “ижтимоий махлуқ” бўла олди. Рамз яратиш воситасида инсон бирламчи табиатни қайта ишлаб, иккиламчи табиатни, шу жумладан, ўз инсоний табиатини ҳам яратади ва такрор яратиб туради.

Э. Кассирернинг инсон рамзлар яратувчи мавжудот экани тўғрисида

ги хулосаси шаклан ўзига хос бўлса-да, лекин айрим майда-чуйдаларни ҳисобга олмаганда, мазмунан инсон моҳиятини очиб берувчи янги тамойилларни олға сургани йўқ.

Инсон табиати ҳақида ҳар қанча янги-янги тамойиллар олға сурилмасин, барибир, масала батамом ҳал бўлмай қолаверади. Чунки ҳайвондан фарқли ўлароқ, инсонга нафақат тафаккур, шунингдек, ҳис, туйғу ҳам хос. Зеро, инсон гўзалликдан, эзгуликдан, беғуборликдан завқланади, ёвузликдан қаҳр-ғазабга тўлади, унга асл ижтимоий ҳиссиёт хос. Бинобарин, шу маънода уни ҳам ижтимоий махлуқ дейиш мумкин.

Инсон табиати фақат умумий инсоний хислатлардан ёки тамойиллардан иборат эмас. У, шунингдек, инсоннинг муайян тарихий, ижтимоий ва хос мавжудлик ҳолати билан ҳам боғлиқ. Бу ҳолат шахснинг мойилликлари — маълум нарсани яхши кўриши, нимагадир сизғиниши, ёки уни инкор этиши каби ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний туйғу ва меъёрларни ҳам камраб олади.

Фикримизча, юқорида зикр этилган тамойиллар ва қобилиятдан ташқари, инсон табиатига эҳтиёжларнинг юксалиб бориш тамойили ҳам хосдир.

Маълумки, ҳайвонот оламида биологик эҳтиёждан ўзга эҳтиёж йўқ. Айрим қушлар ва ҳайвонларнинг “ишқий ўйинлари” — жуфт бўлиб яшашини биологик эҳтиёж доирасидан чиқади, дейиш эса асоссиздир. Ҳайвонот оламида эҳтиёжлар юксалмайди, фақат ўзгаради, натижада биологик вужуд табиатга мослашади, холос.

Инсонда эса эҳтиёжларнинг моддийлари ҳам, маънавийлари ҳам мутасил юксалади — бир эҳтиёжнинг қондирилиши ундан юксакроқ бўлган янги эҳтиёжни туғдиради. Илмий моддиончилик кашф этган бу тамойил, афсуски, инсон ҳақидаги таълимотларда етарлича ҳисобга олинмаган. Ав-

валгидан яхшироқ, қулайроқ, гўзалроқ буюмни ёки санъат асарини яратишга интилиш, олдингисидан теранроқ, аниқроқ билимни эгаллашга, мукамалроқ техникавий асбоб-ускуналарни ихтиро этишга уриниш, турмуш даражасини янада яхшилаш ва фаровонлаштиришга интилиш — инсонга хос хусусиятдир, бу — табиий равишда туғиладиган ижтимоий эҳтиёж.

Ижтимоий тараққиёт асосида ҳам мавжуд ҳолатдан қониқмаслик ҳисси ётади. Вужудга келган қийинчиликларни енгиш, янги куч, ғайрат тўплаш учун, ривожланишнинг заминини тайёрлаш учун инсонга чидам, сабр-тоқат керак. Аммо сабру тоқатни ижтимоий ҳолатдан қониқиш билан чалкаш-тирмаслик керак. Сабру тоқат ривожланиш жараёнининг дискрет ва вақтинчалик шакли, мукаммалликка интилиш, эҳтиёжларнинг юксалиши эса — доимий ҳолати. Ижтимоий ҳолат, эришилган даража билан қониқмаслик туфайли янги эҳтиёжларнинг туғилиши ижтимоий тараққиётнинг, жумладан, маънавий ривожланишнинг асосини ташкил этади. Аксинча, ҳолати ва эришган даражаси билан қониқиш янги ва янада юксакроқ эҳтиёжларни вужудга келтирмайди, натижада маънавийда тургунлик ҳосил бўлади.

Инсоннинг эркинликка, адолатга, меҳр-муҳаббатга, гўзалликка, камолотга интилиши, қобилиятларини намоён этишга, ижод қилишга уриниши — маънавий эҳтиёжларидир. Лекин эҳтиёжларни мавҳум баҳолаш ярамайди. Эҳтиёжлар соғлом ёки носоғлом бўлиши мумкин.

Инсоннинг эркин камолотига хизмат қиладиган, ундаги ижобий қобилиятларни, фазилатларни бойитадиган, ривожлантирадиган эҳтиёжлар соғлом эҳтиёжлардир. Аксинча, нафсининг авж олишига, молпарастликка, шаҳватпарастликка, мансабпарастликка, инсондаги салбий жиҳатларнинг кучайишига хизмат қиладиган эҳтиёжлар носоғлом эҳтиёжлардир.

Эҳтиёжларнинг ортиши ва маънавиятнинг юксалиши ўзаро боғлиқ ҳолатдир. Эҳтиёжлар ортса, маънавият юксалади. Юксалган маънавият эса юксак эҳтиёжни тақозо этади. Юксалган маънавият — қондирилган эҳтиёждир ва айни пайтда аввалги эҳтиёжга нисбатан зўрроқ янги эҳтиёжнинг туғилишидир.

Лекин эҳтиёжларнинг ўзи бевосита маънавиятнинг таркибига кирмайди, балки унинг шарт-шароитини, ҳаракатлантирувчи кучини ташкил этади. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг орта бориши инсоннинг табиатига, асл мавжудлигига мос. Шу маънода инсонни “эҳтиёжлари ортиб борадиган мавжудот” дейиш ҳам ўринлидир.

Инсоннинг “асл мавжудлиги” ёки инсоний табиатига мос яшашини экзистенциализм фалсафаси, юқорида қайд этилганидек, аутентлик деб атади. Экзистенциализмнинг инсон ҳақидаги таълимоти жиддий камчиликлардан холи бўлмаса-да, аутентлик тушунчасини дунё ижтимоий фани эътироф этган. Ҳақиқий маънавият инсоннинг аутентлигини таъминлаш билан боғлиқ. Шу борада яна Э. Фромм ва Р. Хираунинг ушбу хулосаси диққатга сазовор: “Маънавиятга ким содиқ бўлса, у — аутентлидир, ноаутент киши — маънавиятсиздир”.

Инсон ўз аутентлигига, тасаввуф эътироф этганидек, фано орқали ёки экзистенциализм таъкидлаганидек, жамиятни инкор қилиб “биқиқ ҳолат”га тушганида эмас, балки турфа қадриятлардан баҳраманд бўлиб, ижтимоий алоқалар ва мулоқотларда қатнашсагина эришади. Демак, инсоннинг асл мавжудлигини юзага чиқариш учун тегишли ижтимоий муҳит зарур. Инсоннинг ақлли ва ижтимоий мавжудот эканини ҳисобга олсак, унинг онги ва қарашлари, эҳтиёжлари ва

интилишлари фақат жамиятда шаклланиши мумкинлигини англаймиз.

Муҳит эса ҳаргиз индивидуал шахс муҳити бўла олмайди, у ҳамиша ижтимоийдир. Бинобарин, маънавият — инсоннинг эзгуликка йўналтирилган мақсадларига эришиши учун хизмат қиладиган орзу-ҳаваслари, ақл-заковати, билими, амалий фаолияти асосида ётган иродасидир.

Айрим диний оқимлар ва мазҳаблар бу масалани анча бирёқлама талқин қилади. Чунончи, насронийликда ўрта асрларда “Рухингни қутқариш учун пуштингни сўндир” деган даъват кенг тарқалган эди. Тасаввуф ҳам риёзат чексанг, нафсониятдан, яъни биологик эҳтиёжлар ва хусусий манфаатлардан қутулсанг, Ҳақ васлига восил бўласан деган гоёни тарғиб этади. Тасаввуф нафақат нариги дунёда, ҳатто бу дунёда ҳам, яшашдан олий мақсад — фано деб ҳисоблайди.

Хулоса шуки, маънавият инсоннинг асл табиатини — унинг ижтимоийлиги ва шахс сифатидаги индивидуаллигини мустаҳкамлашга, унинг ақлий ва ҳиссий дунёсини тарбиялашга, камол топтиришга, ижодий ва бунёдкорлик имкониятларини юксалтиришга, жамиятнинг маданий меросини бойитишга хизмат қилади.

Барча мулоҳазаларимизни жамлаб, сўзимиз ниҳоясида маънавиятга куйидагича таъриф беришни лозим топдик: маънавият — ижтимоий онгнинг нисбатан умумий (умуммиллий) аҳамият касб этган, қадриятлар ва эътиқод даражасига кўтарилган собит эҳтирослари, тушунчалари, меъёрлари, ижтимоий мўлжаллари, идеалларидир; уларнинг бадий, илмий, фалсафий, диний меросда, урф-одатларда муайянлашган тизимидир; ирода, миллий гурур ва ор-номус ҳамда жамиятда қарор топган, инсоннинг асл мавжудлигини таъминлайдиган ақлий ва ҳиссий, руҳий ва мафкуравий муҳитдир.

ДУНЁНИ ЎЗГАРТИРАЁТГАН ЖАРАЁН

XX асрнинг сўнги ўн йилликларини ҳақли равишда ахборот инқилоби даври деб баҳолаш мумкин. Ахборот инқилоби, глобал ахборот воситалари жаҳон манзарасини бутунлай ўзгартириб юборди. Бугун дунёнинг тақдири ядро жомадонига тугмачани эмас, микрофон тугмачасини бошиш билан ҳал этиладиган бўлиб қолди.

Айрим кишилар СССРнинг парчала-ниб кетишига сабаб излаганда, социализм интеллектуал мусобақада Ғарбга ютқазиб қўйди, деган фикрни ўртага ташлайди. Бу ҳам балки тўғридир. Аммо мен социализм эркин иқтисодий ва ахборот мусобақасида енгилди, деб ҳисоблайман.

Ягона мафкура ҳукмронлигига асосланган салтанатда эркин ахборот олиш имкони пайдо бўла бошлагач, совет кишилари онгига кадриятларни қайта баҳолаш, бошқача айтганда, коммунистик мафкуранинг бирдан-бир тўғри ғоя эканига шубҳа туғила борди. Бу шубҳа ва эркин ахборотни қабул қилиш кўникмаси йўқлиги уларни бутунлай гангитиб қўйди. Одамлар шу вақтгача ўзлари учун эмас, коммунистик диктатура учун яшаб келганини, “дунёдаги энг демократик давлат фуқаролари экани”га алданиб чув тушганини, одам одамни эмас, давлат одамни эксплуатация қилиб келганини тушуниб ета бошлади. Эркин фикр, ахборотга муҳтож омма СССР Халқ депутатларининг съездларини, детек-

тив фильмларни ёки триллерларни томоша қилгандай, катта қизиқиш билан кўрар, съезд стенограммалари чоп этилган газеталар қўлма-қўл ўқилар эди. Натижада тузум иллатлари, “овга чиққанда қушларга ҳам озор беришни истамаган” Лениннинг миллион-миллион кишиларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган хунрезликлари, Маркснинг китоблари Москвада қайта ёзилиб, немис тилига (?) таржима қилингани маълум бўлиб қолди.

Бир вақтлар Сталин ўз номидаги мукофотлар кўмитасининг йиғилиши мажлисига тўсатдан келиб қолади ва унда кўмита раҳбарларидан Тихонов ва Фадеев иштирок этмаётганини кўриб, мажлис аҳлига Рим империяси нега кулагани тўғрисида савол беради ва саволига ўзи жавоб беради:

— Рим империяси биринчи даражали муаммоларни ҳал этиш учинчи даражали шахсларга топшириб келингани учун ҳам инқирозга юз тутди.

Тақдирнинг ҳазилини қарангки, СССРдай империя учинчи ва ҳоказо даражали ишларга ҳам биринчи шахс ва партия бурнини тикавергани тужайли парчаланиб кетди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, шуурларга кириб келган эркин сўз - ахборот давлат қарамоғидаги “етимга ўзи учун ўлиши мумкинлиги”ни англатди. Бу англам ўша “етим” таниб бораётган ҳуқуқлар ва эркин яшаш истагига айланди. Шу

тариқа эркин сўз моддий кучга айланиб, қизил салтанат арконларини емира борди. Чунки барча турдаги оммавий қирғин қурулларига эга, ҳарбий жиҳатдан бениҳоя қудратли бўлган империяни ҳеч ким ва ҳеч нарса куч ишлатиш йўли билан парчалай олмас эди.

Хўш, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш, жамиятнинг барча жабҳаларини қайта қуриш, миллий мустақилликни мустаҳкамлашда ахборотнинг аҳамияти қандай? Айни пайтда миллий журналистикани вужудга келтириш борасида нима ишлар қилинмоқда ва қилиниши керак? Балки бу борада дунё журналистикаси алифбосидан бохабар бўлиш, тажрибаларидан ўрганиш зиён қилмас? Мен мазкур муаммога ҳар куни дуч келаётган бир қаламкаш сифатида шу хусусдаги айрим мулоҳаза ва кузатишларим билан ўртоқлашмоқчиман ҳамда Ҳиндистон Оммавий ахборот воситалари институтида ўқиган кезларим туғилган айрим мулоҳазаларимни баён қилмоқчиман, холос.

ЯНГИЛИК НИМА? ИНФОРМАЦИЯ-ЧИ?

Саволнинг бу тарзда қўйилиши, нима, бизда “информация” сўзининг таржимаси йўқми, “янгилик” эса “новости”нинг таржимаси, уни хабар ёки “ахборот” дейиш ҳам мумкин-ку, кабилидаги эътирозларга сабаб бўлиши мумкин.

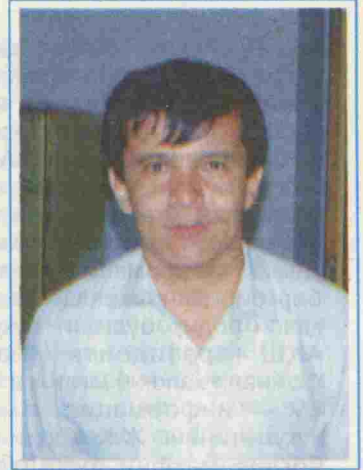
Сир эмаски, янгилик (“news”) дунёдаги энг қиммат ва тез бузилувчи товарлар сирасига киради. Ҳар бир мухбир янгиликни янгилик бўлмаган нарсадан фарқлай билиши лозим. Масалан, бирор киши шифохонада вафот этди, дейлик. Бу мусибат, марҳумнинг тириклигида эгаллаган лавозими, кўрсатган хизматларига қараб, бутун мамлакат ёки дунё миқёсидаги янгилик бўлиши, шунингдек, унинг оила аъзоларидан бошқа ҳеч кимга янгилик бўлмаслиги ҳам мумкин. Лекин янгилик фақат шу мезон билангина ўлчанмайди. Ўша марҳумнинг

ўлимига сабаб бўлган нарсанинг ўзи ҳам янгилик бўлиши мумкин. Мабодо у оддий бир фуқаро бўлган тақдирда ҳам, бирор террористнинг ўқидан ёки ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб намоишга

чиққанида калтак еб ҳалок бўлган бўлса, унинг ўлими, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари поймол бўлгани сабабли, бутун жаҳон жамоатчилиги учун янгилик бўлиши шубҳасиз. Бунга 1989 йили Пекин шаҳрининг Тяньаньмен майдонида талабаларнинг мамлакатда сиёсий ислоҳотлар ўтказишни талаб қилиб ўтказган намоишини ва уни тарқатиб юбориш учун ҳукумат куч ишлатганини мисол қилиб келтириш мумкин. Хитой маъмурларининг бу тадбири бутун дунёда кескин норозиликларга сабаб бўлди. Калтакланган, ҳалок бўлган намоишчи студентларнинг ижтимоий келиб чиқиши ёки эгаллаб турган лавозими эмас, айнан ҳукумат олдига қўйган сиёсий талаблари ҳамманинг эътиборини қаратди, янгилик бўлди.

Журналистика илми нуқтадони Жон Богартнинг таъбири билан айтганда, бу — “кучук одамни эмас, одам кучукни тишлаб олган” янгиликлар сирасига киради.

Хуллас, халқаро мезонлар асосида таъриф берадиган бўлсак, яқинда содир бўлган ёки содир бўлаётган энг муҳим ва қизиқарли воқеалар тўғрисидаги ҳисобот — янгиликдир. Янгилик, Р.Киплинг таъбири билан айтганда, “W” ҳарфи билан бошланадиган бешта: “ким” (who), “қачон” (when), “қаерда” (where), “нима” (what),

“нега”(why) ва битта “қандай қилиб” (“how”) — жами олтита саволга жавоб бериши керак.

Информация ҳам қизиқарли ва муҳим бўлиши мумкин. Аммо у яқинда содир бўлган ёки айна пайтда содир бўлаётган ўта муҳим ва қизиқарли воқеалар тўғрисидаги ҳисобот эмас. Демак, информация билан янгиликни бир-биридан фарқлаётганда воқеанинг қачон содир бўлгани муҳим. Масалан, АҚШ президенти Жон Кеннеди фожиали ҳалок бўлганига 34 йил бўлди. Бу — информация. Аммо Америка ҳукуматининг Ж.Кеннеди ўлими билан боғлиқ махфий ҳужжатларни ошкор қилиш тўғрисидаги қарори бундан икки-уч йил олдин катта шов-шувларга сабаб бўлган эди. Бунда тарихий фактлар эмас, аксинча, уларни ошкор қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган воқеа экани ҳисобга олинса, бу шов-шув янгилик экани ойдинлашади.

«ЕРЕВАНДА КАШТАН ГУЛЛАДИ»

Маълумки, совет журналистикасида “янгилик” ва “информация” ҳеч қачон ўзаро фарқланмаган. Фарб журналистикаси эса ўз навбатида совет журналистика мактабини битирганларнинг янгиликни тезкорлик билан ёрита олиши ва ўз талабларига жавоб беришига шубҳа билан қарар, шундай “шубҳачилар”дан бири Би-Би-Си радиостанцияси Овруосиё бошқармасининг бошлиғи Девид Мортон эди. У бир суҳбатида, мен совет журналистларидан Арманистонда нима воқеалар содир бўлаётгани тўғрисида хабар ёзиб беришларини сўрасам, улар нуқул гапни Ереванда каштан гуллаганидан бошлашади, деб шикоят қилган эди.

Дарҳақиқат, адабиёт билан журналистика бир-биридан унчалик фарқланмаган кезлар, азбаройи шоир ёки ёзувчи бўлиш ниятида журналистика факультетини битирган ҳамкасбларимиз газетхон қалбига йўл излаб, гапни “каштан гуллагани”дан бошлашни хуш кўришарди. Лекин

гапни айлантиришга сабаб бўлган ҳол фақат шугина эмас. СССРда компартия назоратидан холи эркин оммавий ахборот воситаси ҳам, ахборот бозори ҳам йўқ эди. Бозор бўлмаганидан кейин ўша янгиликка харидор қаердан ҳам бўлсин?! Боз устига, цензура ҳар бир хабарни мафкура андозасига тушгунча ва одамларни сескантирмайдиган даражага етгунча қайчилар, оқибатда эса, қайчиланган хабар ёки мақоланинг кўпинча “эркаклиги” қолмас эди.

Ўша кезлар фақат чет эл учоклари ва кемалари ҳалокатга учрар, фақат Америка космик кемалари айрим техник носозликлар туфайли учирилмай қоларди. Латифада айтилганидай, фақатгина КГБ ва КПСС Сиёсий Бюроси воқеалардан Америка космик кемаси ҳалокатга учрашидан бир соат олдин АҚШ ҳукумати таъзиянома юборар даражада бохабар бўлиши мумкин эди.

Ўн саккиз йил олдинги бир мисол. “Пахтакор” футбол командасининг авиация ҳалокатига учрагани тўғрисида бу ҳақдаги миш-мишлар бутун Ўзбекистонга тарқаб бўлганидан кейингина матбуот орқали расмий ахборот тарқатилди. Шунинг учун ошкоралик эълон этилиши билан тақиқлар юмшаб, ҳар хил ҳалокатлар тўғрисидаги хабарлар кечикиброқ бўлса-да, матбуот юзини кўра бошлагач, юраклар ваҳимага (Чернобиль фожиасини эслаш кифоя) тушиб қолган эди. Ёки дастлабки йиллар турли хил экстрасенслар, телепатлар, учар ликопчалар, умуман, ғайриодатий ҳодисалар ҳақидаги хабарлар кўпайиб кетганини эслайлик. Энди билсак, биз каштан гуллагани тўғрисидаги информацияга ўрганиб қолиб, ўзимизда турли шов-шув ёки ёлгон-яшиқ гапларга шубҳа билан қараш иммунитетини йўқотган эканмиз. Ҳар бир нарсанинг яхши ва ёмон бўлгани каби, ахборот бозори ҳам шов-шув, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган янгиликларни сотиш билан тирик эканидан ғафлатда қолибмиз.

«ТУНТАРИЛГАН ЭХРОМ» УСУЛИ

Янгиликни ёзиш билан бирга тахрир қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Уни истеъмолга ярайдиган товар ҳолига келтириш жараёнида матндаги энг муҳим фактни ёки бандни хабарнинг бошланиш қисмига олиб чиқиш ва ундан кейинги бандларга уларни муҳимлигига қараб жойлаштириш «тўнтарилган эҳром» усули дейилади. Бунда воқеалар тадрижи, тўғривоғи, кетма-кетлиги бузилиши мумкин. Бироқ янгиликнинг энг қиммат товарлар сирасига киришини ва у ўқувчиларга мумкин қадар эътиборни тезроқ жалб этадиган ҳолда етказиб берилишини эътиборга олсак, бу усулнинг нечоғли муҳим эканини англаймиз. Масалан, институтдаги амалий машғулотлар пайтида бизнинг гуруҳга Англиянинг Ҳиндистондаги Олий Комиссияси (Буюк Британия бошлиқ Ҳамдўстликка аъзо мамлакатларда элчихоналар Олий Комиссия деб аталади — Ф.Н.) тайёрлаган пресс-релиз асосида қисқа хабар тайёрлаш топширилди. Унда Буюк Британия шимолидаги компаниялар, Брюсселда

чоғ этиладиган бир иқтисодий журналнинг эътирофига кўра, дунёдаги энг яхши сармоя ётқизувчилар қаторида туриши, улар кўпгина мамлакатларда муҳим лойиҳаларни амалга ошириш билан шуғулланаётгани ва ниҳоят, ўша компаниялар вакиллари Ҳиндистонга келмоқчи экани хабар қилинади. Кейинчалик аниқ бўлишича, дунёнинг ўнта мамлакатидан келган йигирма уч нафар журналистнинг барчаси хабарни Брюсселда чиқадиган иқтисодий журналнинг Буюк Британия шимолидаги компаниялар тўғрисидаги қизиқарли эътирофи билан боғлиқ фактдан бошлаган экан. Дарҳақиқат, бу ўта жозибадор факт. Лекин ҳар бир жозибадор нарса ҳам ҳақиқат бўлавермайди. Бу билан пресс-релизни тайёрлаган киши оммавий ахборот воситалари эътиборини тортадиган қизиқ фактни топа билган ва «эҳромни тўнтариб», ўз мақсадига эришган. Уни истифода этаётган репортёр эса бундай фактларга алданмаслиги, унинг ўрнига инглиз ишбилармонларининг Ҳиндистонга келмоқчи экани тўғрисида хабар бериш билан кифояланиши мумкин эди.

Ҳиндистон Оммавий ахборот воситалари институти курсларида ўзбекистонлик журналистлар бир печа бор таҳсил олдилар

Бунинг устига, ўша журналнинг бор-йўқлигини худо билади. Қолаверса, бу факт ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Бу амалий машғулот барчамиз учун эсдан чиқмайдиган сабоқ бўлди.

АХБОРОТ “ОВРУПОЦЕНТРИЗМ”И

Дунёга ахборот тарқатишда Си-Эн-Эн, “Рейтер”, “Ассошиэйтед Пресс”, Би-Би-Си, “Франс Пресс” каби “янгилик империя”ларининг етакчилик қилиши унинг тилида ва воқеаларга баҳо беришдаги ёндашувларда ҳам ғарбча қарашлар устуворлигига сабаб бўлмоқда. Буни демократия, шахс эркинлиги ва умумбашарий қадриятлар тўғрисидаги қарашларда, шунингдек, Ер юзининг бошқа минтақаларида рўй бераётган воқеаларга, жараёнларга айнан шу мезонлар асосида баҳо беришда ҳам кўриш мумкин. Бундай ёндашув Ғарб цивилизацияси, унинг махсули бўлмиш либерал демократия ҳамда либерал-капиталистик бозор иқтисодиёти ягона тўғри йўл сифатида тарғиб қилишни кўзда тутди. “Азия и Африка сегодня” журнали шу йилги 1-сонида бу хатти-ҳаракатларни “мондиализм” сўзи билан ифодалайди. Унга кўра, бутун дунё Ғарб раҳнамолигида бирлашиши, келгусида ягона ҳукумати бўлган ягона давлат ташкил топиши, мутлақо эркин бозор вужудга келиши, хусусий мулк, пулга сифиниш ва олибсатарлик қарор топиши, маданий нуқтаи назардан индивидуализм ва ахлоқий либерализм вужудга келиши керак. Ва оқибатда дин, этник ва ирқий хилма-хилликлар, ахлоқ меъёрлари барҳам топиб, Ер юзида ягона технотрон-ахборот жамияти пайдо бўлади. Бу, балким, бир талай глобал муаммоларга биргалашиб ечим топишда қўл келар. Аммо бизнинг жамият Ғарб “ахборот империялари” тарқатаётган хабарлар ботинига сингирилган ушбу “мутлақ эркин жамият” мафкурасини қандай қабул қилади? Либерал демократия миллий тафаккуримиз, аъналаримиз ва урф-

одатларимизга қанчалик мос келади? Шунингдек, биз глобал интеграцияга миллий ўзига хослигимизни, аъналаримизни қурбон қилишни истаймизми? Унда мустақиллигимиз қайга кетади? Бундай мураккаб саволларга жавоб топишнинг ўзи бўлмади.

Овруроцентризм, шунингдек, жуғрофий атамаларнинг қўлланишида ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, айна пайтда танглик ва ихтилоф ўчоқларидан бири бўлмиш Исроил, Иордания, Сурия каби давлатлар жойлашган Осиё қитъасининг ғарбий қисмини биз ҳам “Яқин Шарқ” деб атаймиз. Ёки “Шарқий Овруро” ва “Ўрта Шарқ” атамаларини олайлик. Нима учун “Ғарбий Осиё” ёки “Марказий Овруро” демаймиз. Россия оммавий ахборот воситалари тилидаги “яқин хориж”, “узоқ хориж”, “янги хориж” атамаларидан ҳам эҳтиёт бўлиш керак. Биринчидан, бу атамалар замирига буюк давлатчилик шовинизми яширинган. Буни Россиянинг ўз хавфсизлигига путур етишини баҳона қилиб, эндиликда мустақил ва эгамен собиқ совет республикаларининг НАТОга аъзо бўлиб киришига норозилик билдираётганида ҳам кўриш мумкин. Ваҳоланки, ҳар бир мустақил давлат қайси ташкилотга аъзо бўлишни ўзи ҳал қилади. Иккинчидан, Россия учун Болтиқбўйи республикалари жуғрофий жиҳатдан “яқин хориж” бўлиши мумкин. Аммо биз учун “бир тошлик йўл”.

Тан олиш керак, ҳозирча дунёда содир бўлаётган барча воқеаларни ўз кучимиз билан ёритишга қурбимиз етмайди. Аммо Овруро оммавий ахборот воситалари тарқатаётган хабарларни истифода этганда ҳам қуруқ таржимага берилиб кетмасдан, уларни мамлакатимизнинг жуғрофий жойлашувидан келиб чиққан ҳолда номлашимиз, менимча, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ахборот тарқатишда Ғарб мезонларигагина таяниш бизнинг шароитда ўзини оқламайди. Аммо бу билан мен ахборот тарқатишда, воқеа-

ходисаларга муносабат билдиришда Фарб журналистикаси тажрибаларини ўрганиш керак эмас, демоқчи эмасман. Ҳамма гап маҳаллий шароит, маънавият, халқ урф-одатлари ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда улардан ижодий фойдалана билишда.

“АНА ЭНДИ БИНОЙИДАЙ ҚУШ БУЛДИНГ”

Шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашда, ҳуқуқий, фуқаролик жамияти барпо этишда, бошқарув органларининг ўз сайловчиларига ҳисоб беришини йўлга қўйишда, албатта, демократиянинг муқобили йўқ. Аммо Фарб сиёсатшунослигида демократияга панацея — барча муаммоларни ҳал этувчи восита сифатидаги қарашларга шубҳа билдирила бошлаганига анча бўлди. Бундан беш-олти йил олдин америкалик сиёсатшунос Фрэнсис Фукуяманинг либерал демократия бошқа мафкуралар устидан қозонган ғалабаси билан тарих ҳам тугади, деган мулоҳазаси кескин мунозараларга сабаб бўлган эди. Бу интиҳо, унингча, барча замонларда яшаган барча халқлар тажрибасига асосланган мантиқий тараққиёт жараёни тугаганини билдиради. Фукуяманинг бу мулоҳазасини коммунизмнинг инқирозга юз тутиши натижасида вужудга келган сархушлик натижаси дебгина қабул қилиш мумкин. Тўғри, бугунги кунда кучли иқтисодий асос ва ахборот воситаларига таянган либерал демократияга тенг кела оладиган ғоянинг ўзи йўқ. Аммо янги иқтисодий ва шу билан биргаликда сиёсий кутблар вужудга келаётган ҳозирги дунёда унга муқобил куч сифатида ислом, конфуцийлик сингари цивилизациялар майдонга чиқаётганини ҳам тан олиш керак бўлади. Чунки тараққиётнинг америкача ёки оврупоча модели ва либерал демократия янгираётган дунё дуч келаётган муаммоларнинг барчасини ҳам ҳал этишга қодир эмас. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари ва

эркинликлари “уотчдог”лари (watch-dog (инглизча) назорат кўплаги дегани — *Ф.Н.*) бўлмиш ахборот воситалари тишини тишига қўйиб бўлса-да, янги давлатчилик ва янги муносабатлар қарор топаётган шароитда авторитаризмнинг аҳамиятидан ҳам кўз юмиб бўлмаслигини эътироф этишмоқда. Зеро, фақат тирик одамнинггина ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мумкин. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун, аввало, унинг яшаш ҳуқуқига дахл қилмаслик керак.

Гапимиз қуруқ бўлмаслиги учун ҳамма иқтибос олишни ёқтирадиган америкалик сиёсатшунос олим С. Хантингтоннинг қуйидаги мулоҳазасига мурожаат қилайлик: “Кўпинча (халқларнинг) ўз тақдирини ўзи белгилашини ёқлаб гапирилган гаплар қулоққа чалиниб туради. Бунинг маъноси, ҳар бир гуруҳ ўзи хоҳлаган йўлдан бориши мумкин, деганидир. Аммо бу бошбошдоқликнинг кучайиши, жамият ва давлатнинг парчаланиб кетишига олиб келиши мумкин. Боз устига, демократия бундай муаммоларни ҳал этишга унчалик мосланмаган. Демократиялаш ва демократиянинг амал қилиш жараёни жамиятнинг этник, диний ва бошқа гуруҳлари ўртасидаги муносабатларни мураккаблаштириб юбориши мумкин”. (С. Хантингтон, «Неуправляемость демократии?», «Демократия 1990-х», Специальный выпуск журнала “Глобальные проблемы переходного периода” — *Ф.Н.*)

Дарҳақиқат, демократия мавжуд жараёнларни изга солиб турадиган универсал восита эмас, шунинг баробарида инсоният шахс ва жамият, шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг ундан мукамалроқ тизимини кашф ҳам эта олгани йўқ. Бинобарин, янгитдан мустақилликка эришган ёки демократия йўлига ўтаётган мамлакатлар учун тараққиётнинг ягона концепцияси ёки андозасининг ўзи йўқ.

Демак, минтақалардаги жараёнлар-

га баҳо беришда Фарб мезонларидан эмас, уларга ижодий ёндашган ҳолда мавжуд муаммолар ва шароитнинг ўзидан келиб чиқиш керак бўлади. Йўқса, қуйидаги латифа қаҳрамони аҳволига тушиб қолиш ҳеч гап эмас:

Бир куни Афандининг олдида бир қушни тутиб келтиришибди. Қушнинг қанотлари ва думи Афандининг кўзига жуда беўхшов бўлиб кўринибди ва уларни чопиб ташлабди.

“Бесўнақай” оёқлар ҳам унга ёқмабди ва қўли яна болтага югурибди.

Бундоқ қараса, қушнинг бўйни ҳам ўзига ярашмайроқ турибди. Афанди қушнинг калласини ҳам шартта узиб ташлаб: “Ана энди бинойидай қуш бўлдинг”, деган экан.

МИЛЛИЙ ТАФАККУР ВА ЖУРНАЛИСТИКА

Ҳар бир миллат ўзига хос тафаккур, маданият ва урф-одатларга эга. Унинг ўйлами (тафаккури) ҳам, урф-одатлари ҳам, маданияти ҳам ўша тил орқали ифода этилади. Ҳар бир цивилизациянинг шаклланишида миллий тил муҳим ўрин тутди.

Аввало, тафаккурнинг ўзи нима, деган саволга жавоб ахтариб кўрайлик.

“Тафаккур” сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да бундай таъриф берилди: “1.Объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳокамадаги актив инъикос процесси, инсоннинг фикрлаш қобилияти; фикрлаш. 2. Ўйлаш, фикр юритиш, муҳокама; ўй”.

Миллат шакланган жойда воқеа-ҳодисалар идроки, тушунча ва фикрлашда бир умумийлик ҳам пайдо бўлади. Умумийликнинг асосини миллий тил ташкил этади. Миллат ўша тилда ўйлайди, борлиқни идрок қилади ва у ҳақда мушоҳада юритади. Атроф-муҳит, шарт-шароит билан боғлиқ кечадиган бу жараён давомида маълум бир тушунчалар, истилоҳлар, хулосалар шакллана боради. Маданият ҳам, илм-фан ҳам, давлатни бошқариш тизими ҳам, умуман, цивилизация мазкур умумийликдан ўсиб чиқади.

Ана энди изоҳли луғатда кел-

тирилган “тафаккур” сўзининг таърифи берилган сўзларни кўздан кечирайлик. У ерда, бор-йўғи, икки сўз: “тушунча” ва “ўйлаш”дан бошқа ўзбекча сўзнинг ўзи йўқ. Агар “тафаккур” сўзини фалсафий тушунча сифатида қарайдиган бўлсак, бу таъриф миллий фалсафа дейишимиз мумкин бўлган предметнинг алмойи-жалмойи таржима сўзлар йиғиндисидан иборат эканини кўрсатади. Миллий фалсафа тилдаги ағдарма фалсафий тушунча ёки атамалар бор-йўқлиги билан эмас, миллий тилда яратилган фалсафа билан ҳам белгиланади. Биз ўзбек тилида яратилган қайси фалсафий асарни бошқаларга кўз-кўз қилиб кўрсатишимиз мумкин?

Цивилизация тушунчасини маданият сўзининг маънодоши сифатидагина тушунмаслик керак. У нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади. Унинг ичига давлатни бошқариш тизими ҳам, жамият тараққиёти ҳам, илм-фан ҳам, фалсафа ҳам, жамият ва шахс ҳамда давлат ва шахс ўртасидаги муносабатлар ҳам — барча-барчаси киради.

Ўзбек миллий тафаккурини ва тилини ана шу маънодаги цивилизация доирасида олиб қарайдиган бўлсак, афсуски, унинг фақат маданият, янаям аниқроғи, адабиёт ва санъат даражасидагина мавжудлигини кўрамиз. Бу тилда на фалсафа, на журналистика, ва на илм-фан яратилгани йўқ. Асримизнинг 20-йилларида шу йўлда ҳаракатлар бўлган эди. Аммо ялпи қатағон йилларида бу хайрли иш тўхтаб қолди. Миллий тафаккур ривожини сусайди. Тил эса таржима тилга айланди: ҳамма нарса аввал русча ёзилиб, сўнгра ўзбекчага ағдариладиган бўлди.

Шунинг баробарида ўзбек журналистикаси ҳам фақат таржима истилоҳлар билан фикрлайдиган бўлиб қолди. Бу тилни мустақил истифода этганда фикрни аниқ ифодалашга монелик қилади. Журналистика тилида эса тусмоллар, мавҳум тушунчалар

бўлмаслиги, ҳар бир сўз, адабиёт тилидан фарқли ўлароқ, муайян маънога эга бўлиши керак. Оврупо тилларидаги атамалар таржима қилинганда, кўпинча ҳар ким уларнинг маъносини ифодалайдиган сўзни ўзича топишга уринади. Бу, албатта, тилнинг бойлигини кўрсатади, шу билан биргаликда аниқ фикрлашга тўсқинлик ҳам қилади. Менимча, тилдаги бундай “плюрализм” атамаларни қўллашда маълум бир меъёрлар қарор топмагани ҳамда миллий тафаккурда адабиёт тилининг устуворлиги билан белгиланади.

Рус тилида “Соединенные Штаты Америки” ва “Организация Объединенных Наций” деган таржима номлар бор. Бу номлардаги “соединенные” ва “объединенных” сўзлари инглизчада бир сўз - “united” билан ифодаланади. Лекин ҳеч ким бу номларни ўзича “Объединенные Штаты Америки” ёки “Организация Соединенных Наций” деб ишлатмайди.

Албатта, ўтиш даврининг ўзига хос қийинчиликлари шу тариқа тилда ҳам ўз аксини топади. Аммо бу жараёни ўз холига ташлаб қўйиш “олийгоҳ”, “фахрийларимиз”, “ҳарбийга кетди” сингари ўзбек тилининг табиатига мутлақо ёт атамалар пайдо бўлишига олиб келяпти.

Шундай экан, ўзбек журналистикаси тилини яратиш, ўзбекча ўйлаб, ўзбекча ёзадиган журналистларни тарбиялаб етиштириш бугунги куннинг энг муҳим муаммоларидан биридир.

СУБЪЕКТИВ ФИКР ЭҲТИЁЖИ

Журналист мавжуд жараёнга, муайян бир воқеага баҳо беришда, уларни шарҳлашда ва таҳлил этишда ҳаққонийликка интилиш билан бир қаторда ўзининг шахсий фикр-мулоҳазаларини ҳам билдиришга ҳақли. Бу унинг зиммасига ҳар бир сўз учун қўшимча масъулият юклайди. Журналистнинг фикри ёки мулоҳазалари расмий ахборотдан фарқ қилиши табиий. Бундан чўчимаслик керак.

Журналист тарқатган нотўғри ахбороти, бошқача айтганда, бирор ижтимоий буюртмани бажаргани учун бош муҳаррир ёки ўзи танқид қилаётган амалдор олдида эмас, қонун олдида жавоб бериши керак. Республикамизда ҳам бунинг учун ҳуқуқий замин бор. Парламент яқинда ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги ҳамда журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида қонунлар қабул қилди.

Тўғриси айтганда, бизнинг газеталаримиз бирор расмий тадбирга ўз муҳбирларини юборган тақдирда ҳам ЎзАнинг хабарини босишдан нарига ўтмайди. Ваҳоланки, бир воқеа ёки тадбир тўғрисида ҳар бир оммавий ахборот воситасининг ўзига хос фикри, баҳоси ва хулосаси бўлиши мумкин. Энг муҳими, хабарни обуначиларга қизиқарли ва ўқишли қилиб етказишдир. Буни уддалаш учун эса журналистнинг субъектив фикрига эҳтиёж туғилади. Битта мисол. Россия газеталари Оврупода Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг ўтган йил декабрь ойининг бошларида Португалия пойтахти Лиссабон шаҳрида бўлган йиғилишини турлича ёритишди. Айрим газеталар учун Россиянинг Португалиядаги элчиси ушбу йиғилишда ҳушдан кетиб йиқилиб тушгани янгилик бўлган бўлса, бошқа бир газета муҳбирлари Лиссабонда пиво ёки бошқа бирор тансиқ таомнинг баҳоси неча пул экани ҳақда ёзиш билан кифояланишди. Яна бир газета эса Россиянинг НАТОнинг Шарқ томон кенгайишига қарши билдирган норозилигини 55 та аъзо давлатдан, бор-йўғи, Беларусь қўллаб-қувватлаганини ёзди. Аслида россияликлар учун энг муҳим янгилик мана шу сўнги хабар эди. Аммо бу ерда бошқа газеталарни қоралаб бўлмайди. Негаки, улар ҳаммаша обуначисига бирор теша тегмаган янгилик беришга интилади. Бу — бозор талаби. Шу билан бир вақтда ЕХХТдай мўътабар ташкилот йиғилишига бориб, Лиссабонда пивонинг нархи пул

эканини ёзиб келиш шартмикан, деган савол ҳам туғилиши табиий. Лекин бу ерда биз ўрнак оладиган бир жиҳат бор. У ҳам бўлса, ахборот воситаларининг бир-бирини такрорламаслигидир.

Онгимизга ўрнашиб қолган яна бир андиша шуки, бошқа бирор мамлакат тўғрисида ёзилган мақолаларни чоп этишда бош муҳаррирлар, ўша мамлакатнинг Тошкентдаги элчихонаси норозилик билдирмасмикан, деган истиҳолага боришади. Оқибатда мақола умуман матбуот юзини кўрмаслиги ҳам мумкин. Ваҳоланки, элчихоналар — бирон бир давлатнинг Тошкентдаги расмий ваколатхонаси. Бинобарин, улар ҳукуматнинг расмий фикригагина муносабат билдириши мумкин. Ҳукуматга қарашли бўлмаган матбуот нашрида бирон-бир воқеага, жараёнга билдирилган муносабат маълум бир ижтимоий гуруҳнинг ёки бўлмаса, уни ёзган журналистнинг шахсий фикри бўлади. Ўша фикрни билдирган киши ёки газета ҳукумат ёки муайян элчихона олдида эмас, фақат қонун олдида масъул.

Мустақилликдан кейин республикамизда турли сиёсий партияларнинг, ҳукуматга қарашли бўлмаган бошқа жамоат ташкилотларининг матбуот нашрлари таъсис этилди, қолаверса, эркин газеталар ҳам пайдо бўляпти. Нега энди уларнинг имкониятидан дунёда, теварак-атрофда рўй бераётган воқеаларга муносабат билдиришда, уларни таҳлил қилишда фойдаланмаслик керак? Ўша газеталарнинг фикри, воқеаларга муносабати расмий нуқтаи назардан фарқ қилиши ҳам мумкин-ку!

Фарб оммавий ахборот воситаларида шахсий фикр ниҳоятда қадрланади. Энг обрўли журналист ёки шарҳловчининг газетада доимий устуни (колонка), телевидениеда эса кўрсатуви (ток-шоуси) бўлади. Субъектив фикр обуначиларга ёки теле-томошабинларга воқеа-ҳодисалар тўғрисида нотўғри, бирёклама хабар беришни англамайди, аксинча, ўзига хос, қизиқарли, эътиборни жалб

этадиган йўсинда етказишни кўзлайди.

АХБОРОТ МУСТАҚИЛЛИГИ САРИ

Тарқатиш воситалари, коммуникация тармоқлари глобаллашаётган бугунги кунда ахборот янада қудратли кучга айланмоқда. Жараёнларни бошқариш учун, аввало, тезкор ва мавжуд вазият тўғрисида тўлиқ тасаввур берадиган ахборот зарур.

Бугунги кунда иқтисодиёт ва сиёсат баробарида ахборот ҳам глобаллашмоқда. Баъзан ўзимиз яшаб турган минтақадаги жараёнларга тўғри баҳо бериш учун ҳам ташқи ахборотга, дунёнинг бошқа минтақаларида рўй бераётган воқеалар таҳлиliga эҳтиёж сезамиз. Негаки, Марказий Осиё минтақасидаги жараёнлар ҳам ташқи дунёда рўй бераётган жараёнларнинг узвий қисмидир.

Эркин ахборот муҳити қарор топиши учун миллий журналистикамиз олдида турган бир талай долзарб муаммоларни ҳал этиш керак бўлади. Мавжуд тўсиқларни битта мақола чоп этиш ёки миллий журналистика муаммоларига бағишланган семинар ўтказиш йўли билан бартараф этиб бўлмайди.

Республикамизда журналистларни қайта тайёрлаш, малакасини ошириш борасида муайян ишлар қилинмоқда. Хусусан, республика Матбуотни демократиялаш ва қўллаб-қувватлаш жамғармаси, Миллий Матбуот клуби ҳамда Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ва К.Аденауэр жамғармаси кўмагида Оммавий ахборот воситалари ходимларини қайта тайёрлаш халқаро маркази ташкил этилди. Боз устига, журналистларимиз чет элларда малака ошириш курсларида ўқиб келмоқда.

Бу тадбирлар ўзбек журналистикасини тубдан ислоҳ қилиш йўлидаги дастлабки қадамлардир. Бу хайрли ишни янада жадаллаштириш лозим бўлади. Негаки, бугунги журналист,

аввало, ўз мутахассислиги учун зарур фанларни, хорижий тилларни, дунё журналистикаси тажрибасини ўрганиши зарур.

Иқтисодиёт, тиббиёт ёки театршунослик бўйича мақолалар ёзадиган тор ихтисосли журналистларни беш йил ўқитиб тайёрлагандан кўра, мақола ёзишга лаёқати бор ўша соҳа мутахассисларини танлаб олиш ва улар учун ярим ёки бир йиллик мухбирлик курслари ташкил этиш кўпроқ самара беради. Менимча, бўлғуси журналист учун адабиётни филолог ёки тарихни тарихчи даражасида билиш шарт эмас, яъни у ўз мутахассислиги учун унчалик керакли бўлмаган фанларни, дейлик, ижтимоий алоқалар, халқаро журналистика, ҳуқуқ, амалий машғулотлар ҳисобига ўрганмаслиги керак. Бундан ташқари, ҳукумат идораларининг матбуот хизматларида, чет эллардаги элчихоналаримизда ишлайдиган ахборот хизматчиларини тайёрлаш ҳам энг долзарб муаммолардан биридир. Чунки ҳар бир мутахассисликнинг ўзига хос жиҳатлари бор.

Матбуот эркинлаша бораётган, хусусий оммавий ахборот воситалари пайдо бўлаётган, ахборот тарқатишга давлат монополияси бекор қилинаётган ҳозирги шароитда бизда ҳам Фарб матбуотини тарқатишни йўлга қўйиш керак бўлади. Бу билан, биринчидан, чет тилларни ўрганишга бўлган иштиёқ янада кучайган, иккинчидан эса, Фарб матбуоти тажрибасидан ўрганарак, эркин фикр, эркин фикрлаш муҳити вужудга келган бўлур эди. Сир эмаски, ҳурфикрлилик қонунлар қабул қилингани ёки журналистларга шароит яратиб берилгани билан бирдан пайдо бўлиб қолмайди. Уни узлуксиз жараён юзага келтиради.

Ҳар бир мустақил давлат, аввало, ўз ахборот мустақиллигини ҳам таъминлай билиши керак.

Ахборот мустақиллигини икки хил тушуниш мумкин.

Биринчидан, ахборот мустақиллиги дегани ҳар бир давлатнинг ташқи дунёга мустақил ахборот тарқатиш имконига эга бўлишини билдиради. Бунинг учун дунё журналистикаси тажрибаларини ўрганиш, тайёрланаётган янгилик ва информацияни халқаро мезонларга мослаш, бир сўз билан айтганда, эркин фикрни қарор топтириш зарурати туғилади.

Телевидениенинг биринчи тармоғи орқали ҳафтада бир марта инглиз тилидаги ахборот эфирга чиқяпти, "Ўзбекистон ҳаво йўллари", Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги каби ҳукумат муассасаларининг айрим матбуот нашрлари инглиз тилида чоп этилмоқда. Ўзбекистон радиоси ҳам турли тилларда хорижга эшиттиришлар бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони қошидаги Ахборот маркази "Интернет"га "Uzbekistan-on-line" номи билан маълумотлар киритмоқда.

Аmmo булар бугунги кун талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди. Шу кунгача инглиз тилида чиқадиган миллий нашрларимиз ҳали етарли эмас.

Иккинчидан, қонун йўли билан оммавий ахборот воситалари давлат тасарруфидан чиқарилади ва матбуот сиёсий, ғоявий, иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлади, бу эса жамиятда ошқоралик, демократия қарор топишига ёрдам беради. Давлатни бошқаришда жамоатчилик фикрининг аҳамияти ошади. Шунда қонунлар ҳукуматнинг ахборот тарқатиш монополиясига чек қўяди ва ўз сайловчилари билан, маърифий жамиятларда бўлгани каби, матбуот конференциялари ва пресс-релизлар орқали мулоқот қиладиган бўлади.

Шундагина оммавий ахборот воситалари том маънодаги тўртинчи ҳокимиятга айланади.

Динора АЗИМОВА

Миллий қадриятлар ва ИЖТИМОЙ ҳаёт

Маданиятни ўзида акс эттирадиган ва маданий жараённинг тезкор суръати талаб этадиган тамаддуний омилларга эрк, демократик хурфикрлик ва инсоннинг азалий ҳуқуқларига муттасил интилиш хусусияти хосдир. Ушбу категориялар хусусида ким нима демасин, жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муайян даражаси ва башарият тирикчилигининг бир талай тамаддуний шарт-шароитлари айнан ўша нарсаларнинг маҳсулидир.

Таъкидлаш жоизки, жамият ўз тараққиётининг ҳар бир босқичида имкониятларига мос келадиган муайян тамаддуний андоза-бичимни мўлжаллаб ҳаракат қилади. Аммо у ҳар гал бундай андоза-бичимни ўз буй-бастига чама-лаб кўрар экан, беихтиёр айнан шу босқичда умумбашарий тараққиётнинг байроқдори бўлган ва инсоний эҳтиёжларнинг энг сўнгги сарҳадини қайд этишга қодир мамлакат ёки миллат тажрибасига оҳиста назар ташлайди.

Тараққиёт борасида анча илгарилаб кетган миллат бошқа халқ вакиллари дунёқарашига таъсир эта бориб, ўз мамлакатидан хорижга — узоқ-узоқ ўлкаларга тили, расм-русуми, анъаналари ва миллий маданиятини ёйиш имкониятига эга бўлади. Улар халқаро аҳамият ва умумбашарий қиммат касб эта бошлайди. Илғор миллат бошқаларига нақадар кўп таъсир кўрсатса, унинг маданияти шу қадар умумин-

Динора АЗИМОВА — фалсафа фанлари номзоди, Тошкент Давлат дорилфунунининг докторанти

соний қимматга эга бўла боради. Бундай таъсир даражаси тарихий давр қонуниятлари билан узвий боғлиқ ҳолда гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб туради.

Бундай жараён замирида қандай ҳикмат яширинки, фақат бир миллатни умумжаҳон тамаддун карвонига сарбон этиб қўяди? Бизнингча, бундай ҳолат миллатнинг тамаддуний ва маданий юксалиши энг олий мақомда муштараклашиб кетган лаҳзада юз беради.

Ушбу ҳаракат йўналишини моҳиятан англаб етиш учун биз яна “маданият” ва “тамаддун” (цивилизация) деган тушунчаларга мурожаат этамиз. Дастлабки тушунча “мадина” (шаҳар) сўзидан келиб чиққан. Дарҳақиқат, шаҳар аънаналари барчани бирлаштирадиган нодир бир нарсаларга, беқиёс қадриятларга, маънавиятга интилишдан далолат беради. Маданият яхлит, ягона бир қадриятга интилиш натижаси ўлароқ юзага келади. Тамаддун — маданиятнинг моддият шаклида рўёбга чиқишидир. У маданиятлашиш тақозоси ўлароқ бошланиб, бора-бора унинг сарҳадидан ҳам узоклашади ва юсак, илоҳий (маънавий) қадриятлар билан боғлиқ бўлмаган кўпдан-кўп ҳодисаларни юзага чиқаради. Кейин-кейин ўз ботиний қонунлари асосида ривожлана бориб, тамаддун ўзида табақаллашиш, ёвллашиш ва бегоналашиш хусусиятларини намоён этади. Маданиятлашиш жараёни вақтида барча жон қулоғи билан тинглайдиган бирликка даъват энди сўнади. М. Пришвин худди шу ҳолни таъкидлаб, бундай деб ёзган эди: “Маданият — одамлар ўртасидаги алоқадир. Тамаддун —

нарсаларга хос кучдир”.

Айнан ана шу кучли табақаланиш ва унинг оқибатида юз берадиган парокандалик шундай вазиятни вужудга келтирадики, бу пайтда эркинликни ривожлантириш ва уни ҳар бир фуқаронинг эътиқоди ҳамда шаън-шарафига айлантириш мушкул бўлиб қолади. Жамиятдаги ғоявий асослардан путур кетиши натижасида жонни асраб қолиш муаммоси ҳаётнинг бош муаммосига айланади қолади ва шундан сўнг тамаддуний тубанлашиш жараёни бошланади, ижтимоий тузилмани мустаҳкам тутиб турувчи маданий унсурлар йўқола боради. Жамият беқарорликнинг янада чуқурроқ жарига кулаб кетмаслик учун ўз-ўзини ҳимоя қилишга мажбур бўлади.

Маданий юксаклик даражаси бир хил бўлмаган ҳолда анча тўкин-сочинликда яшаётган халқлар ҳаётининг моддий андозаларидан нусха олишга интилиш жамият учун хатарли бўлган жараёнларни юзага келтириши мумкин.

Ижтимоий зеҳният, ҳуқуқий тузилмаларнинг қолоқлиги ва моддий андоза ўртасидаги жарлик (нотенглик, номувофиклик) қора кучларнинг (мафия) бош кўтаришига сабаб бўлади.

Ижтимоий зеҳният, ҳуқуқий тузилмаларнинг қолоқлиги ва моддий андоза ўртасидаги жарлик (нотенглик, номувофиклик) қора кучларнинг (мафия) бош кўтаришига сабаб бўлади.

Бугунги кунда мафиявий гуруҳлардан холи бўлган бирор бир маданий давлат топилмайди. Хоҳ Америка ёки

Япония, хоҳ Россия ёки Италия бўлсин — барчаси мафияга қарши курашиш билан овора. Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар ҳам, дунёдаги бошқа давлатлар каби бугунги давр ривожининг қонуний тамойили бўлиб кўринаётган бундай нохуш ҳолатни четлаб ўтмоғи амримаҳолдир. Лекин бундай офат таъсирини сусайтириш ва юмшатиш имконияти бор. Умум эътироф этган фикрга кўра, дунёдаги энг хатарли ва тажовузкор мафия “рус” мафиясидир. У мафиявий тизимда бу қадар “баобру” уринга дастлаб социализм, кейин эса СССР ҳалокатга учраган даврда, айниқса, МДХ мамлакатларида хусусийлаштириш жараёни авж олган паллада эришди. Бу давр унга шу қадар қулай иқлим яратдики, у қадрдон ерида куч-қувват тўплаб, энди халқаро миқёсда хавф солиб, ватани сарҳадидан ҳам олис-олисларга ёйилмоқда. Расмий маълумотларга кўра, ривожланган мамлакатлардаги мафия тадбиркорларнинг изидан тушиб, улар умумий даромадининг 2 — 5 фоизига даъво қилаётган бўлса, “рус” мафияси эса худди шундай вазиятда 50 — 60 фоизга эга чиқиб ўтирибди. Бу шундан далолат берадики, айнан мана шу даврда унинг илдиз отиши учун анча қулай шароит вужудга келди.

МАФИЯ ҚАНДАЙ МУҲИТДАН “БАҲРА” ТОПАДИ?

Мафия ҳуқуқий асосга эга бўлмаган бизнестан ўз улушини зўр бериб талаб этади. Масалан, “наркомафия”ни олайлик. Наркотик моддаларни тиббий кўрсаткичларсиз қўллаш халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар воситасида ман этилган, бинобарин,

уларни етиштириш, йиғиб-териблиш, қайта ишлаш ва ташиш — барчасида тузоққа илиниш хавфи борлиги сабабли уларнинг нархи шу қадар қиммат. Бежиз эмаски, наркотик моддаларнинг нархи энг қийин жараёнда — ташиш маҳалидаги хавф-хатар ҳисобидан, айниқса, қимматлашиб кетади. Айнан ана шу жараёнда уларнинг сўнгги қийматига 60 фоиздан то 70 фоизгача қўшимча қиймат қўшилади. Наркотик моддаларга бўлган талаб, афсуски, анча катта, фақат мафия истеъмолчиларни “зарур эҳтиёж моллари” билан таъминлай олади.

Ҳуқуқий асоснинг заифлиги жамият ўтиш даврини бошдан кечирётган пайтда, айниқса, теран илдиз отадиган ҳолат бўлиб, бу пайтда қонунчилик янги шарт-шароитларга мослашмаган ва ривожланмаган тузилмага эга бўлади. Масалан, давлат номунтазам шарт-шароитлар даврида жамият барқарорлигига эришишга интилиб, мураккаб, чалкаш ва ўзгарувчан солиқ тизимини яратади. Тадқиқотчиларнинг ҳисоб-китобига қараганда, Россиянинг солиқ қонунчилиги шу даражада бўлганки, агарда тадбиркор талаб қилинадиган солиқларнинг барчасини тўлайман деса, даромадининг ҳаммаси шунга кетиб қолар экан. Табиийки, у жонини асраш илинжида солиқ тўламасликнинг йўлини топа бошлаган. Бу эса мафияга қўл келган, чунки бундай ҳолатда у истаганича пул ундириш имкониятига эга бўлади, унинг эътиборидаги “ўлжа” эса ҳуқуқни муҳофаза этиш идораларига ёрдам сўраб мурожаат қилишга кўрқади. Бинобарин, ўрта табақанинг номукамал қонунчилик ва солиқ тизими олдидаги ожизли-

ги мафия учун айна муддаодир.

Бу даврда фуқаролик ҳуқуқи борасида ҳам қонунчиликнинг номукамаллиги намоён бўлади. Масалан, яқин-яқингача қайтиб берилмаган қарзларни фақат мафиянинг ёрдами билан ундириб олиш мумкин эди. Судлар эса ё даъво аризаларини қабул қилмас, ё уларни ҳал этишга ожиз эди.

Аслида, даромадлар даражасидаги кескин фарқ ва ҳуқуқ-тарғибот идоралари вакилларининг табиий суратда бойлар билан баробар бўлишга интилиши ҳам ижтимоий тартиботга зарба бериб, мафия учун ҳаракат майдонини ҳозирлайди. Марио Пьюзонинг машҳур “Нажоткор кайвони” асарини ёдга олинг, ундаги воқеалар ривожидан оддий бир одамнинг тақдиридан бошланади. Унинг қизини бойвачча безорилар хўрлайди. Суд ҳаками уларнинг қилмишига яраша жазо бермайди: улар қизгинани абгор қилиб ташлаган эди. Зормонда италиялик муҳожир америкача қонунчилик қизини ҳимоя қилолмагани ва ҳатто буни истамаганини тушуниб етгач, нажот тилаб Дон Карлион ҳузурига боради. То ўшанга қадар у Нажоткор кайвонига дуч келишдан қочиб юрар, чунки улар кўр-кўрона қонунга қарши ҳаракат қилаётганини биларди. Аммо ҳаёт ўзга бир чора қолмаганини намоён этади. У қизининг тасавурида топталган адолат ва эзгулик ғояларини тиклаш заруратини англаб, йўқса, ҳаёт фарзанди учун бор маъно-моҳиятини йўқотишини тушуниб, мафияга мурожаат этади. Шу тариқа америка ҳуқуқчилиги ожиз қолган ўринда мафия ҳақиқатни тиклайди: айбдор жазосини тортади ва бу ҳол

жабрланувчининг ҳақиқатга бўлган ишончини кучайтиради. Хуллас, мафия қонун қарор топтиролмаган ахлоқ меъёрларини ўрнига қўяди.

Умуман, утиш даврига хос бўлган яна бир хусусият — давлат аппаратининг беқарорлиги мафия учун қулай шароит ҳисобланади. Каттакатта мансаб эгаларининг тез-тез алмашиб туриши, бу басавлат амалдорлар ҳеч балони ҳал қилолмайди, улар бугун бор бўлса, эртага йўқ, деган хулоса чиқаришга сабаб бўлади. Айнан ўша пайтда таниқли мафия йўлбошчиларининг шаксиз ва шубҳасиз барқарор ҳолати ишнинг боришига кўпроқ, кучлироқ таъсир кўрсата бошлайди.

Ўтиш даврида етарлича саводи, махсус малакавий тайёргарлиги, бошланғич сармоёси ва тадбиркорлик фаолиятига кўникмаси йўқлиги сабаб гўё ҳаёт денгизидан қирғоққа итқитиб юборилган “сарсон одамлар”нинг кўпайиши бундай нохуш тузилмаларнинг урчиб кетишида чинакам ижтимоий асос бўлиб хизмат қилади. Ана шу масалада миллий қадрият ва анъаналарни муҳофаза этиш, асраш вазифаси бениҳоя каттадир.

ЖАМИЯТ МАФИЯВИЙ ГУРУҲЛАР ҚУТҚУСИГА ҚАРШИ ҚАНДАЙ ЧОРА- ТАДБИР КЎРИШИ МУМКИН?

Шарқдаги жамиятлар азал-азалдан яхши кўшничлик тамойиллари-га асосланган майда-майда жамоаларга уюшиб яшаган. Ўзбекистонда бундай жамоа “маҳалла” деб номланган ва кўпдан-кўп бошқарувчилик вазифаларини бажарган. Масалан, ўзбекона расм-русмларни

олайлик. Айниқса, инсон тақдиридаги муҳим ҳодисалар — туй-маъракаларни ўтказишда маҳалланинг аҳамияти беқиёсдир. Бундай кишилар жамоаси бегим кунларида ҳам, туй-ҳашамда ҳам бир-бирининг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб туради. Бу ерда кексаю ёш — барчанинг хатти-ҳаракати умумнинг назаридан четда қолмайди. Маҳалланинг афзаллигидан айниқса ёшлар баҳраманд бўлади, жамоа уларни йўлдан озиб жиноий гуруҳлар сафига кўшилиб кетишдан қайтаради. Маҳаллада ўзига хос ахлоқ-одоб низоми шаклланади, унинг қатъий мезонлари гўё зимдан ўсмирлар хатти-ҳаракатини изга солиб бораётгандек бўлади.

Бугунги кунда давлатимизнинг маҳаллаларни қўллаб-қувватлаб бо-

раётгани гоят катта ижтимоий аҳамиятга эгадир. Маҳалла ижтимоий жиҳатдан шу қадар зарур бошқарув муассасасидирки, уни давлат бундан буён ҳам ҳар тарафдан қўллаб-қувватлайверади.

Гарчи ҳозирги тараққиёт босқичида мафиявий гуруҳлардан бутунлай холи мамлакат топилмаса-да, шу нарса шубҳасизки, жамият зехниятини шакллантирувчи миллий қадриятлар, давлатнинг ҳуқуқий асоси, ноқонуний тузилмалар таъсири ни йўққа чиқаради.

Маҳаллалар, давлатнинг жажжи тимсоли ўлароқ, шаҳар жойларда вужудга келади ва турли гуруҳлар, одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб, уларни умумдавлат, умумжамият тартиб-қоидаларига бўйсундиришга хизмат қила-

ди. Шу жараёнда маҳалла-кўй орасида яхши қўшничлик қилиб яшаш лозим, деган тушунча ҳам пайдо бўлади. Ушбу тушунча муайян муомала шаклини ва муносабатлар мезонини англатади. Бу босқичга келиб энди манфаатпараст гуруҳлар худди аввалгидек бир жойда уюшиб яшай олмайди, улар ҳудудий жиҳатдан аралаш-қуралаш бўлиб кетади. Бу ҳол қисман шу билан изоҳланадики, олий ҳукмдор — манфаат қўшилиб кетсин

«Бу ерда кексаю ёш — барчанинг хатти-ҳаракати умумнинг назаридан четда қолмайди»

учун одамлар наслини атайлаб ча-тиштириб ташлайди, шу тариқа мин-тақаларни манфаатпараст гуруҳлар қарама-қаршилиги ва асрий ёвла-шишдан халос этади. Бу ҳол яна шу нарсага боғлиқки, шаҳарлар мулкий аломатларига кўра тоифага ажрала бошлагач, янги мулкий му-носабатлар уларни янги босқичга етказади. Касб-кори бўйича ажра-либ турадиган бутун-бутун ҳунар-мандлар маҳаллалари вужудга ке-лади. Масалан, Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида Уқчилар маҳалласи бор, у ерда илгари қуролсозлар яшаган.

Шу тариқа маҳалла бошқаруви-нинг вужудга келиши янги муноса-батлар тадрижини — феодал тарти-ботидан бозор тартиботига ўтишни, шаҳарлар пайдо бўлишини, ҳунар-мандчилик равнақини бошлаб бер-ди. Тарихда ҳамиша бўлганидек, тўб ижтимоий ўзгаришлар замирида купдан-кўп муаммолар пинҳон эди. Одатдаги турмуш тарзидан узилиб қолган, ғайритабиий шарт-шароитга тушган, манфаатпараст гуруҳлар-нинг сиқуvidан халос бўлган киши-лар оммасининг тўлқини ва янгича ҳаёт шарт-шароитларининг зўр таъ-сири кучли саросимага, анъанавий ахлоқ мезонларининг ўзгаришига туртки бўлди. Худди ўша пайтда иж-тимоий алоқаларни жой-жойига қўйувчи ва тартибга солувчи қандай-дир янги тузилма тузиш зарурати туғилади. Шу тахлит маҳалла, ша-ҳар фуқаросини қулай ва беэиён ку-затиб бориш воситаси ўлароқ, юза-га келади.

Тўй-маърака, мажлис-машварат-лар уюштириш ва ўтказишда маҳал-ланинг ўрни беқиёсдир. Анъанага

кўра, азалдан маҳалланинг қоқ мар-казида масжид жойлашган. Ислom мусулмонлар ҳаётида қонунчилик нуқтаи назаридан нақадар муҳим ўрин тутганини масжид имомлари-нинг мулкий ва анъанавий низолар-ни ҳал этишдаги хизматларидан бил-сак бўлади. Уларнинг ҳукми азал-дан ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди.

Амир Темур тузукларида қўшин майда-майда, яхши бошқариладиган бўлақларга бўлинган чоқда унга раҳбарлик қилиш нақадар муҳим экани ҳақида фикр юритган. Гарчи ул зот бу фикрни қўшин мисолида тушунтирса-да, Соҳибқирон ушбу қоидани жамиятни бошқаришга ҳам жорий этган.

Замонавий Ғарб менежментининг асосий қоидаларидан бири қулай ишлаб чиқариш унча катта бўлма-ган ва яхши бошқариладиган одам-лар гуруҳига бўлиб ташланиши, улар иш жараёнида бевосита муо-малада бўлиши керак, деган тамо-йилга асосланади. Бу тамойил ўзбек маҳаллалари тимсолида Ғарбдаги саноат ишлаб чиқариши-дагидан анча илгари амалга оши-рилди. Маҳаллада ҳамманинг бир-бири билан танишлиги, кўздан яши-рин хатти-ҳаракатнинг йўқлиги го-ят афзал тарзда одамларни кузатиб ту-риш имкониятини яратди — бу ерда ислomий ахлоқий ақидалар асоси-да тартиб ва барқарорлик устувор бўлиб келди.

Маҳалла тузилмасининг бугунги ҳаёт тарзида жамиятнинг келажак тараққиёти учун сақлаб қолиш ва фойдаланиш зарур бўлган жиҳатла-ри айниқса жуда кўпдир.

МУСИҚА — УЙФОНИШ ДЭМАК

Миллий маданиятимиз исломий гоғлар билан чамбарчас боғланиб кетгани сир эмас. Бинобарин, унинг муҳим бир қирраси — мусиқа ҳамда мусиқа илмининг қадимий анъаналарини бор жозибаси, буй-басти билан тиклашда исломни четлаб ўтиб бўлмайдди. Истиклол шарофати боис диний эркинликлардан баҳраманд бўлаётган халқимиз энди мусиқага нисбатан қандай муносабатда бўлиш лозимлигини ҳам билиши даркор. Бу маълум маънода исломий таълим кўрган ёки шу динга эътиқод қўйган баъзи ёшларимиз тарбиясида айниқса зўр аҳамият касб этади.

Маълумки, мусиқага муносабат масаласида мусулмонлар орасида айрим ихтилофлар мавжуд. Бу борада ислом олимларининг хулосалари тахминан қуйидагича: а) ҳар қандай мусиқанинг ижроси ва истимоси (тингланиши) мутлақан ҳаром ҳукмида; б) қуроллар билан куйлаш ва ўйнаш (рақсга тушиш) ҳаром, қолганлари мувоҳ ҳукмида; в) мутлақо мувоҳ; г) мувоҳгина эмас, балки мустаҳаб ҳукмида.

Ушбу нуқтаи назарлар соҳибларининг ҳар бири фикрининг исботу далилларини айтади ва муҳолифлари келтирган гапларни рад қилади. Албатта, баҳсда тарафлар нима қилиб бўлса ҳам ўтиб чиқишга уринадилар, бу уринишлар кўпинча ҳаяжон, жазава билан уйғунлашади ва шубҳали асосларнинг ҳам далиллар сирасига кириб келишига шароит туғдиради. Шунинг учун ҳам бу масалага жиддий ёндашиш, далилларни таҳлил этишда уларнинг энг ишончлиларини асос қилиб олиш лозим. Инчунун, баъзи олимларнинг ақлий асосланган ижтиҳодига, хусусий фикрларига таяниб, жами ислом аҳли билан муҳолифатга бориши хайрли оқибат эмас.

Оллоҳ ҳар бир хилқатни яратар экан, унинг сирли ботинидан албатта зоҳирида нишонлар берган. Бу нишонлар унинг қуввати, қобилияти, эҳтиёжи каби маънавий омиллардан далолатдир. Инсон ана шундай нишонларидан баъзиларини ҳамиша бўрттириб курсатишга, айримларини эса пинҳон тутишга интилади. Мусиқа ана шундай сирли нишонлардан биридир. Уни бўрттириш ёки пинҳон тутишда ҳам, шубҳасизки, недир ҳикмат бор.

Машҳур адиб Чингиз Айтматов мусиқага бундай таъриф беради: “Ҳаёт, ўлим, муҳаббат, шафқат ва илҳом — ҳаммасини мусиқа айтади, зотан, биз мусиқа воситасида энг олий ҳурликка эришамиз, бу ҳурлик учун эса онгимиз ёришган замонлардан то ҳозиргача — бутун тарихимиз давомида курашганмиз, лекин унга фақат мусиқа воситасидагина етишганмиз. Фақат мусиқагина замонларга хос ақидаларни энгиб ўтиб, мудом келажак сари интилади...” Бу таъриф Жалолиддин Румий асос солган мавлавия тариқати гоғларини тўлдиргандек бўлади: “Дунёда ҳеч нарса мусиқий ва рақс янглиг инсон руҳининг яширин қувватларини ошкор этолмас, мусиқийчалик уни майда-чуйда турмуш ташвишларидан халос этиб, ўз руҳий олами сари бошлай олмас... Мусиқа хотин кишига ўхшайди. Уни чўри деб истифода этаркансиз, ўзингизда инсонни ухлатиб, ҳайвонни уйғотасиз. Лекин уни севишингиз, унга бирикиб, бир тўлқинда оқишингиз, шу йўсинда

руҳиятингиздаги чин инсоний моҳиятни уйғотиш учун илк қадам куйишингиз ҳам мумкин... Самоъ — уйғониш...

Бу иқтибослар исломий ҳукмлар учун етарли даражада ишончли ҳужжат ҳисобланмаса-да, инсон хилқатига хос хусусиятларни ойдинлаштириш нуқтаи назаридан қимматлидир. Асосий ҳужжат сифатида эса Куръони карим оятлари, ҳадис, ижмоъ ва қиёсни тан оламиз. Мабодо улардан бирида далолат мавжуд бўлмаса, иккинчисидан, иккинчисида бўлмаса, учинчисидан изланади. Куръони каримда мусиқани эшитиш мумкин ёки мумкин эмас деган оят йўқ. Баъзи олимлар муташобих оятлардан хулоса чиқармоқчи бўладилар. Аммо бу мақбул иш эмас. Чунки “Оли Имрон” сурасининг 7-оятда бундай дейилади: “У сизга Китоб нозил қилган зотдирки, у (Китобдан) шу Китобнинг асл моҳияти бўлган муҳкам аниқ-равшан оятлар ҳам ва бошқа (қиёмат, жаннат, дўзах ва ҳоказолар ҳақидаги) муташобих — тушуниш қийин бўлган оятлар ҳам (урин олгандир). Энди дилларида ҳақ йўлдан оғиш ҳисси бўлган кимсалар одамларни алдаб фитнага солиш ва ўз ҳавойи нафсларига мувофиқ таъвил-тафсир қилиш учун Унинг муташобих оятларига эргашадилар.

Ҳолбуки, ундай оятларнинг таъвиллини ёлғиз Оллоҳ билур...”

Мусиқа сасини тинглаш ҳаром деган даъвони ақл билан исбот қилиб бўладими? Ёки бунга шаръий далил борми? Фатво китобларида келтирилган фикрлар сира далил бўлолмайди. Шунинг учун таҳмин ёки “Фалон олим ундай деган, фалон олим бундай деган” каби нақллар, ривоятлар кофий эмас. Юқорида айтганимиздек, оят ёки ҳадис каби қатъий далил келтирилмас экан, нимага асосланиб мусиқани ҳаром дейиш мумкин?

Масруҳ, Иброҳим, Наҳий, Солим бин Абдуллоҳ, Ҳасан Басрий, Умар бин Шуъайб, Абдуллоҳ бин Умар, Саъд бин Абу Ваққос, Абдуллоҳ бин Масъуд каби олимлар шеър ва мусиқани макруҳ деб таъкидлаган бўлсалар, Имом Бухорий, Ат-Термизий ва Абу Муслимнинг саҳиҳ ҳадисларида, Омир бин Саъд, Абу Ҳанифа, Молик, Шофиъий, Аҳмад, Саъийд бин ал-Мусийб, Абу Юсуф, Абу Убайд, Ризоуддин бин Фахриддин каби бир талай алломалар асарларида мусиқа сасини тинглаш безарарлиги айtilган.

Имом Бухорийнинг “Ал-жомий ас-саҳиҳ” (Ишончли тўплам) китобининг 3-жилдида куйидаги иккита ҳадис бор: “Рабиъ бинти Муаввиз ибн Афроъ (пайгамбаримизнинг завжай покларидан) ривоят қиладилар: “Жаноб Расулуллоҳ менга кўшилмоқ бўлиб ҳузуримга кирганларида ҳозир сен ўтирганингдек тўшагимга ўтирдилар. Жория қизларимиз доира чалиб, Бадр газотида шаҳид бўлган отабоболарим ҳақида йиғлаб куйлай бошлади. Улардан бири: “Бизнинг орамизда пайгамбар ҳозирлар, ул зот эртанги кундан бохабарлар”, дея куйлар эди. Шунда ул зот: “Бу кўшигингни бас қилгин, аввалги кўшигингни айтавергил!” дедилар (410-бет). “Ҳишом ибн Урва ривоят қиладилар: “Ойша разияллоҳу анҳо бир келини бир ансорий кўёвнинг ҳузурига кузатиб куйдилар. Жаноб Расулуллоҳ: “Эй Ойша, мусиқа чалиб ўйин-кулги билан кузатиб куйдингларми? Ансорлар мусиқа чалиб ўйин-кулги қилишни хуш кўрадилар”, дедилар (414-бет).

Бу икки ҳадисда мусиқа тинглаш ман қилинмайдигина эмас, балки ўйин-кулгига тарғиб маъноси бор. Расулуллоҳнинг ийд куни Ойша онамизга мусиқа тинглашни ман қилмаганлари тўғрисида ҳам ҳадис борлиги маълум. Ҳуш, унда мусиқани ҳаром дейишга сабаб нима? Бунга ҳажв, ҳазил ҳамда шармсиз сўзларни сўзлашга мусиқа бир восита бўлиши мумкинлиги; мусиқа мавзун ва сажли бўлиб, унда лаззатбахшлик хусусияти мавжудлиги; аксар санъаткорлик даъвосида бўлган кишиларнинг таржимаи ҳолларида кўпинча қусурлар бўртиб туриши каби эҳтимоллар асос бўлган.

Келинг, энди ушбу эҳтимолларни таҳлил қилиб кўрайлик.

Ҳажв, ҳазил ёки шармсиз сўзларни сўзлашга мусиқа восита бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун ҳажв ва ҳазилни шармсиз сўзлар қаторида тушуниш унчалик тўғри эмас. Ризоуддин бин Фахриддин “Жавомий ул-калим шарҳи”да “Инна минал-баъни сеҳран ва инна мина-ш-шеъри ҳикаман” (маъноси: баъзи баёнда (нутқда) сеҳр (жалб этиш) ва баъзи шеърда ҳикмат бор) ҳадисини шарҳлар экан,

шеърдан кўра насрда ҳажв, ҳазил ва фаҳш сузларнинг кўплиги, агар бундай сузлар сабабли шеър ҳаром бўлса, яхшиси, гапирмай жим туриш лозимлигини таъкидлаган.

Мавзун ва сажли нарсаларни ҳам ҳаром дейишга асос йўқ. Мавзун ва сажли шеърлар Расулulloҳ ҳузурида кўп бор ўқилган. Ризоуддин бин Фаҳриддин Термизий бундай ривоят қилади: “Расулulloҳ мажлисларида юз мартадан зиёд иштирок этдим, бу мажлисларда саҳобалар шеър ўқиб, жоҳилият давридаги воқеалардан музокара қилардилар. Расулulloҳ уларни тинглар ва кўпинча табассум қилиб утирар эдилар”. Саҳиҳи Бухорийдан кучирилганига кўра, Расулulloҳ Ҳисон исми шоирга: “Яна ўқи, Жаброил фаришта сенинг бирла баробардур”, деган эканлар. Муҳаммад алайҳиссаломнинг бир шоирни Жаброилдек улуг фариштага тенглаштиришлари ҳазил гап эмас.

Шеър — бошқа, куй — бошқа деган фикрда юрган кишилар мумтоз араб шеърятининг салмоқли қисми аруз вазнида ёзилганидан, эҳтимол, беҳабардирлар. Аруз вазнида битилган шеърлар мисралардаги ҳижоларнинг миқдори билангина эмас, балки уларнинг сифати, яъни чузиқ ва қисқалиги билан ҳам ҳосланади. Чузиқ-қисқа ҳижоларнинг бир хилда — муайян низом асосида такрорланиши оҳангдорликни вуҷудга келтиради.

Кўп асрлар мобайнида шеърятимизда аруз вазни етакчи урин тутиб келди. Утган асрларда, ҳатто яқин ўн йилликларгача бу вазнда ёзилган баёзларнинг ўзига хос ўқилиш анъанаси мавжуд эди. Камина 70-йилларнинг бошларида ана шундай анъанага мувофиқ шеърхонликка гувоҳ бўлган эдим. Ғазаллар, маснавийлар, мураббаъ ва мухаммаслар шундай жозиб оҳанглар билан ўқилардики, мухлислар кўзда ёш билан тинглар эди. Улар шеърхонликдан кейин ҳам аллақандай куйларни эмас, пурмаъно байтларни хиргойи қилиб юрардилар. Бундай шеърхонликларнинг илдизи Расулulloҳ даврларидан бошланмаганмикан? Ахир, бизнинг мумтоз шеърятимиз араб шеъряти таъсирида вуҷудга келганига шубҳа йўқ-ку!

Демак, шеър ҳам, куй ҳам мавзун (муайян вазнли). Уларнинг бири ҳаром, бири мубоҳ бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, Оллоҳ таоло бир талай паррандаларни ҳам мавзун ва сажли куйлайдиган қилиб яратган. Яхши куй қушларнинг хандон сайрашига менгзалиши бежиз эмас.

Лаззатбахшлик ҳақида шунга айтиш мумкинки, ислом дини ҳамма лаззатли нарсаларни ҳам ҳаром қилмаган. Масалан, уйқу кишига лаззат бахш этиб, руҳни маълум вақт гафлатда тутати. Лекин инсон уйқусиз яшай олмайди. Бошқа баъзи лаззатбахш ҳолатлар ҳам шундай. Бинобарин, уларнинг барчаси бирдай ҳаром эмас. Демак, бу борадаги даъволар ҳам асоссиздир.

Санъаткорлик даввосида бўлган аксар кишиларнинг таржимаи ҳолларида қусур бўлиши ҳам мусиқани ҳаром дейишга сабаб бўлолмайди. Тўғри, бу қавм орасида ҳаётга энгил қаровчилар бошқа касбдагиларга нисбатан кўпроқ учраб туради. Бироқ буни худосизлик тарбияси оқибатидаги бир ҳол деб қараш жоиз. Айни пайтда иймонли, илмли мусиқашунослар ҳам кўплигини унутмаслигимиз лозим.

Ислом ҳукмрон бўлган Шарқ мамлакатларида бир неча аср давомида юзлаб мусиқий рисоалар ёзилди. Уларни Киндий, Форобий, Ибн Сино, Урмавий, Мароғий, Жомий, Ҳусайний, Кавкабий, Дарвеш Али Чангий каби маълум ва машҳур олимлар яратдилар. Уларнинг таъкидлашича, мусиқа — илоҳий неъматдир, унинг яралиши — инсон руҳидаги ҳаракатнинг намоён бўлиш ҳодисасидир. Ҳали ҳеч нарсага ақли етмайдиган гўдакда алла эшитишга мойиллик бўлиши ёки мусиқа эшитиши билан оёқ-қўлларини силқий бошлаши уша ҳодисадан дарак.

Шу ўринда таниқли олим Исҳоқ Ражабовга шоир Зокиржон Ҳабибий сузлаб берган бир ривоят эсга тушади.

Қадим замонларда бир подшонинг меросхўри бўлмаган экан. Лекин доно

вазири бор экан. У янги подшонинг тахтга ўтириши саройда катта жанжалга сабаб бўлишни билар экан. Шунинг учун шаҳарга жарчи қуйдириб, подшо ўлган куни туғилган ўғил болаларни саройга йиғдирибди. Сўнгра хузурига созандаларни чорлашни буюрибди. Болалар йиғлай бошлаган онда музика чалдириб, мулозимларга йиғидан биринчи тўхтаган болани танлаб беришни сўрабди. Одатда бир чақалоқ йиғи бошласа, бошқалари ҳам қўшилади. Хуллас вазир айтганидек қилиб йиғидан биринчи бўлиб тўхтаган болани танлабдилар. Вазир аъёнларга мурожаат этиб: “Шу гўдак подшо бўлади. Чунки бу болада тугма ҳис-туйғу бор. Бола улғайгач, ақлли, халқ аҳволини, унинг арзу додини зийраклик билан ҳис қиладиган одил подшо бўлади.” дебди.

Яна айрим бир ривоятларга қараганда, инсон танасига жон музика садо-лари воситасида жо этилган экан. Албатта, бир қарашда бу гапга ишониб қийин-роқдек туюлади. Лекин қиёмат куни барча ўлик махлуқлар Исрофил фаришта сури саси остида қайта тирилишига ҳужжат бор: “Ва нуфиха фис-сури фаизахум мина-л-аждаси ила роббиҳим янсилун” (Маъноси: қиёмат соати келиб фаришта Исрофилнинг сури чалиниши билан баногоҳ улар қабрларидан парвардигорлари (хузурига ҳисоб-китоб учун) сўғурилиб чиқурлар.) “Ёсин” сураси, 51-оят). Оятдаги “нуфиха” калимаси мажҳул нисбатдаги “пуфланмоқ” маъносини билдиради. Пуфлаб чалинадиган асбоблар қадимда “завоту-н-нафх” деб аталган. Мантиқан маълум бўладиги, сурга пуфлаб ўлик танларга жон ато қилинар экан.

Абдураҳмон Жомий музикани ман этувчиларга айнан шуни ишора қилади:

*Маъни самоъ ки микунад, фақиҳ,
Гофил аз сур ва нуфихат фиҳ.*

Маъноси: эй фақиҳ, самоъни ман қилувчилар сур ва унга пуфланишидан гофилдир.

Дарҳақиқат, музиканинг ҳаром қилингани тўғрисида Қуръон ёки ҳадисда далил йўқ. Машҳур мазҳабларнинг пешволари ҳам бунга қатъий ҳукм айтмаганлар.

Расулulloҳнинг туй ва ийдларда музикани ман этмай, уни тарғиб этгани ҳақиқат экан, уни ҳаром дейишга асос йўқ.

Исломи дини пешволари ҳам музикага хайрихоҳ бўлганлар. Улардан Абдуллоҳ Дехлавийнинг фаолияти, айниқса, ул зотнинг “Таҳиқу-с-самоъ” асари билан музика ҳомийси сифатида намоён бўлиши диққатга лойиқ. Тўғри, у музиканинг ҳамма турини ёқламайди. Олимнинг фикрича, музика дунёвий айшу ишратлар доирасида булар экан, у ҳақиқатан инсон руҳини гафлат ва бефарқликка чулғайди. Огоҳликдан бенасиб этади. Дехлавийга эргашган уламолар наздида “айшу ишрат сози — шайтоннинг намозидир”.

Самарқандда диннинг устунларидан бири деб ном олган машҳур суфий Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор даргоҳида бир талай музика ихлосмандлари бўлгани тарихдан маълум. Дарвеш Али Чангий ўзининг “Тухфатус-сурур” деб номланган рисоласида бир неча музикашунослар, жумладан, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Султон Аҳмад, Мавлоно Ҳисобий каби зотлар Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор даргоҳида Жалолиддин Румий, Қосим Анвар сингари шоирларнинг шеърларига куй басталаб, нашъу намо топгани ҳақида тўхталади.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатида бўлган баъзи олимлар, масалан, Суфи Оллоҳёр “Қулоқ берган тағаннию навога, Кунгил бергай ҳавас бирлан ҳавога” дея самъога мухталиф сўз айтса ҳам, машҳур мутасаввуфнинг ўзи куй тинглагани зикр этилган манбалар анчагина.

Алишер Навоий “Насойим-ул муҳаббат” асарида зикр қилишча, авлиё Хирмоний: “Рубоб уни — беҳишт эшигининг калити”, деган эканлар.

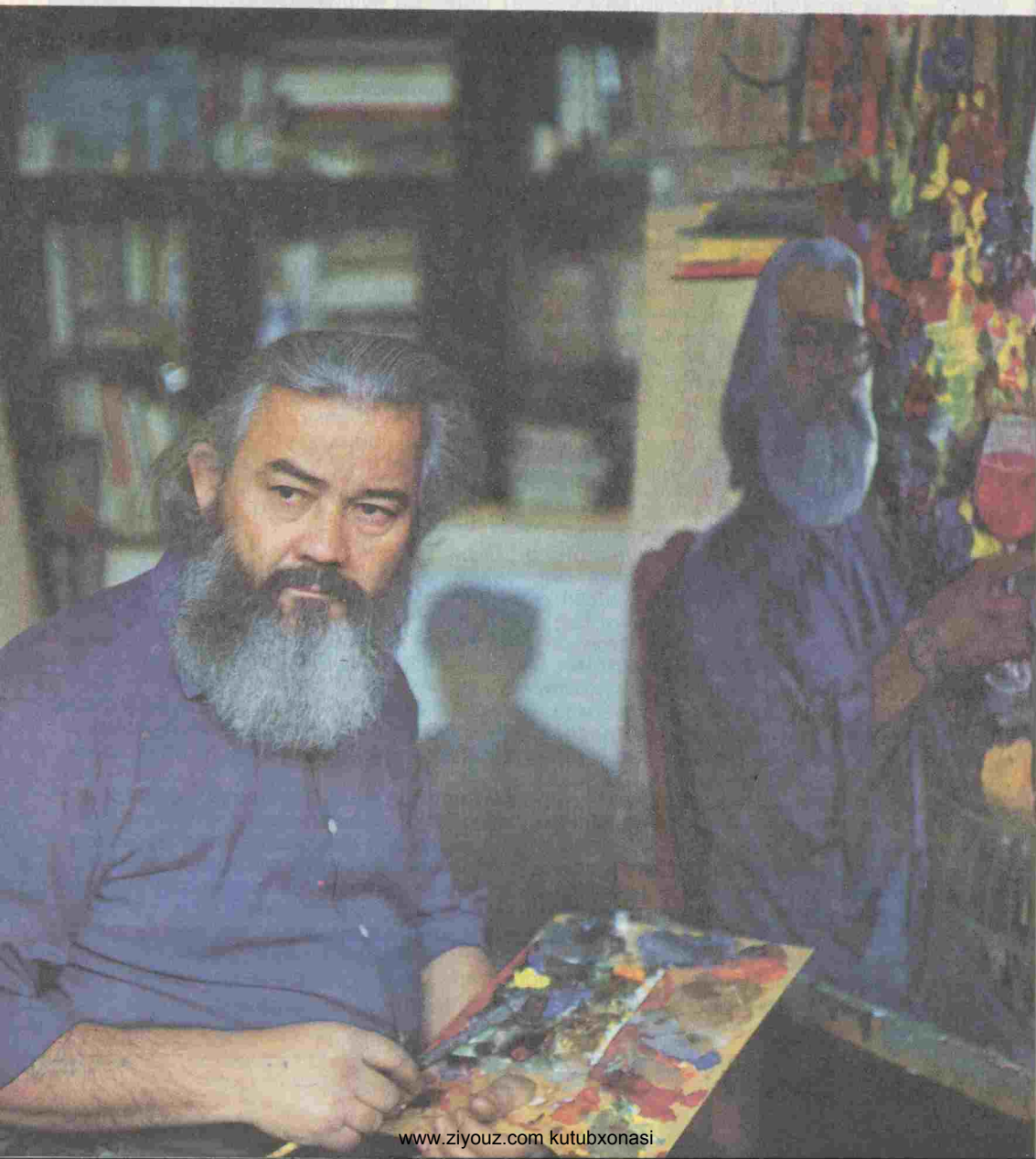
Хожа Аҳмад Яссавий зикрлари ҳақида ҳам шундай фикрлар айтиш мумкин. Генри Жорж Фармер “Араб музикаси манбалари” деган китобида араб музикаси иборасини ислом музикаси ибораси билан биргаликда ишлатади. Демак, халқаро тушунчаларда ҳам ислом музикага қарши деб қаралмайди.

Музика ҳақидаги ушбу даъволарни ҳамма ҳолатлар учун мутлақ деб билмаслик керак. Музика тинглаш умумий ҳолда мубоҳ. Лекин у гуноҳ амаллар, фаҳш ишларга ибтидо, восита қилинса — ҳаромдир. Бу — гуноҳ иш қилдириш учун бировга ҳалол лўкма едириб, гуноҳкор бўлишдек гап.

РАНГЛАР ВА

Абдулла УЛУҒОВ

ОДАМЛАР

Ҳар нарсага қодир Оллоҳ оламдаги жамики жонли-жонсиз мавжудотни ўзига хос тарз, шаклу шамойил билан яратган. Уларнинг ҳар бирига мос рангу тус берган. Бу шакл, ранг, тусни вақт ўтиши, фаслларнинг ўзгаришига мувофиқ ҳаракат билан ҳам қувватлантирган. Қарами кенг улуг Яратувчи бандаларнинг зерикиб қолмаслиги учун борлиқни товланувчан қилиб беазаган. Шу боис баҳорда замин яшилликка бурканади. Қишда фэйсиз кўринган шох-бутоқлар кўкдамда ям-яшил барглари чиқариб кўзни қувонтиради. Кузга келиб эса улар заъфарон тусга киради. Ранглар олам ҳодисалари муттасил ҳаракатда эканини ана шу тахлит кўрсатиб туради.

— Ранглар табиатдаги ўзгаришлар жараёнинигина эмас, одамларнинг феъл-атвори, ички кечинмалари, умр йулларини ҳам аниқ акслантириб туради, — дейди Ўзбекистон халқ рассоми Рузи Чориев. — Чунки, одамнинг дили, сажияси табиатдаги ўзгаришлар билан жуда-жуда боғлиқ бўлади. Дейлик, осмон булутли, ҳаво тунд чоқларда кишининг кайфияти тушиб кетади. Кўнгил ўз-ўзидан гашланади.

Ростдан, теварак-атрофдаги манзара, об-ҳаводаги ҳар бир ўзгариш кишига доимий таъсир этиб туради. Борлиқ ҳодисалари, аввало, ранглар воситасида ҳукмини ўтказади. Бундай "таъйиқ"дан зинҳор қутулиб бўлмайди. Чунки оламни турли тарз билан гавдалантирадиган ранглар, худди руҳ сингари, барча пучмоқларни қуршовида тутиб туради. Шу боис, худо борлиқни бино қилишни рангларни яратишдан бошлаган бўлса керак, деган фикр ярқ этиб хаёлдан ўтади. Чунки ҳаво, олов, тупроқ, сув, аввало, ўзига хос ранглар қоришигидан ташкил топган. Турфа ранглар билан музайянланган бу тўрт унсур Оллоҳнинг "Қун!" (Ярал) деган ҳукмидан пайдо бўлган.

Ранглар дунёсига яширинган сир-синаотнинг ҳайратомуз таъсирини Рузи аканинг феъл-атвори, турмуш тарзига қараб ҳам билса бўлади. Унинг суратини

сийратини ранглар тиниқтирган. У атрофидаги манзаралардан ёш боладай қувониб яшайди.

— Манави дов-дарахтлардаги баргларнинг рангига қаранг, — дейди у киши охиस्ताгина. — Гуё бир хилда-я? Аслида эса ундай эмас. Рангу туси бир-бирига тўла-тўқис мос келадиганини мутлақо топиб бўлмайди.

Синчиклаб қараган киши мусаввирнинг фикри тўғри эканига ишонч ҳосил қилади. Ҳа, борлиқ — нусхакашнинг ижоди эмас. Ундаги ҳар бир ҳодиса бетакрор. Уларнинг ҳар бири ўзига хос, қайтарилмас тарзу тусга эга. Ҳатто сўз, товушларнинг-да кўз илғамас ранг, товланиши мавжуд. Нигоҳлар пайқоши мушкул бўлган бу ҳодисаларни одам гайришуурий ҳолатда илғайди. Шунинг учун бўлса керак, буюм-бисотларга илк муносабат ҳам, аввало, уларнинг шакл-шамойили, рангу тусининг хаёлда аксланишидан туғилади.

Тасаввури тиниқ кишиларнинг кўнгли тоза, содда, ишонувчан, беғубор бўлади. Рузи аканинг ҳам кўнгли шундай: оламнинг жамики ўзгаришларига самимий, холис қарайди. У ҳузурига келганларни мудом қувониб қарши олади. Асарларини курсатади. Сўнг сайрга тақлиф қилади. Сухбатлашиб борар экан, беҳос тўхтайдими-да: "Бу дарахт нимжон эди. Қишдан омон чиқибди", дея йўл четидаги дарахт танасини авайлаб силайди. Унинг қуёшдан ҳарорат, заминдан қувват олиб кукка интилаётган шохларига тикилиб: "Қаранг, шу дарахт ҳам амалга кирибди. Танасига сув югурганидан ранги ўзгарибди. Баргларининг туси тиниқлашибди. Дунё ўзи беҳад кўркам яралган-да... Афсуски, буни одамлар билмайди. Улар ғоят бепарво. Агар ранглар, нурлар билан беқиёс безантирилган борлиқ кўркамлигининг мингдан, йўқ-йўқ, миллиондан бирини улар англаганида борми, дунёда ҳеч қачон урушлар бўлмасди. Ушанда одамлар ҳатто бир-бири билан можаролашиб, аразлашиб ҳам юрмасди", деб кулади. Бироқ Рузи

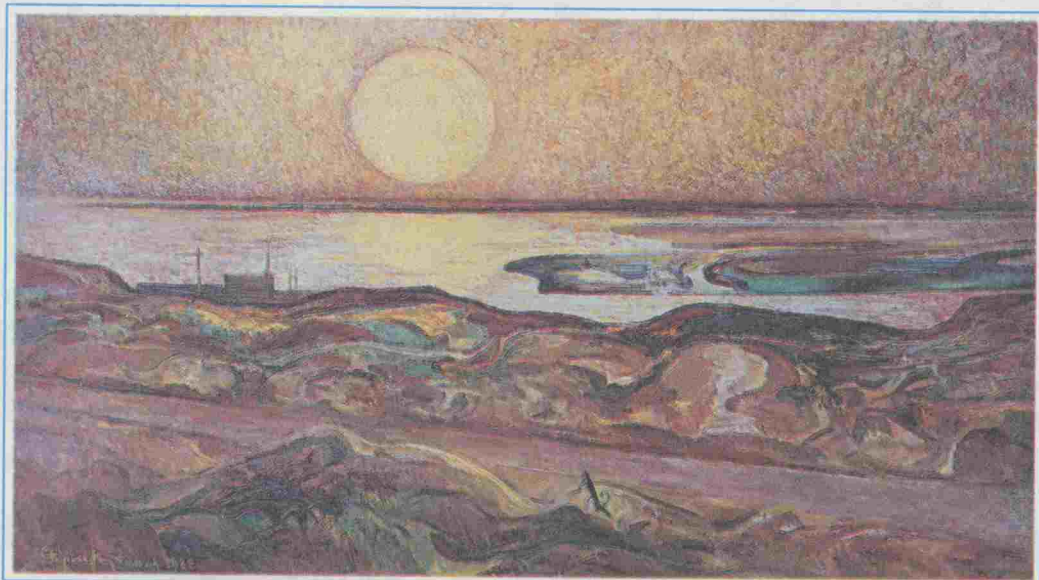
ака бировлар уйлаганидай сузамол эмас, камгап одам. У бошқаларни тинглашни яхши куради. Кунглига ёқиб қолган кишисини роса мириқиб эшитади. Аммо ўшандай дақиқаларда дабдурустдан ўрнидан туради-да, “ёзиш”га тушиб кетаверади. Мўлжалидаги ишни бажариб бўлгач, “айб”ини шарҳлашга ўтади:

— Одам касбу корини худди вужудидай доимо озиқлантириши, парваришлаши, асраши, яхши кўриши керак. Айниқса, мусаввир ишини нафас олиш каби заруратга айлантириши лозим. Чунки санъат муттасил меҳнат қилишни талаб этади. Унинг мўъжизалари машаққатлардан яралади. Фридрих Ницше: “Агар санъат бўлмаганида ҳаёт аччиқ ҳақиқатлари билан одамларни аллақачон куйдириб, кул қилиб юборарди”, деб бежиз айтмаган. Албатта, касбига меҳр қўйганлар ижодидан барча баҳраманд бўлади. Касб-корига лоқайдлар ишидан-чи? Улардан ҳамиша озор этади. Ҳафсаласиз дўхтир беморнинг умрига зомин бўлиши, нолойиқ муаллим минглаб болаларнинг умрини

шамолга совуриши мумкин.

Рўзи акадай санъат жафокаши бўлиш, мусаввирликка меҳр қўйиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Унингдек санъат заҳматиға барча ҳам дош беролмайди. Кўп ижодкорлар бу мусаввирнинг, аввало, беҳаловатлигиға ҳавас қилади. Унинг учун байрам, дам олиш куни, кеча-кундузнинг фарқи йўқ — берилиб ишлайверади. Рўзгорнинг кундалик юмушларига азалдан эътибор қилмайди. “Это — не проблема!”, деб қўяди. “Ёзиш”дан бўлагини мутлақо ўйламайди. Тирикчилик ташвишларидан ҳамиша юксак туриш унга доимо ишчан кайфият бахш этади. Рўзини тетик қилади. Ҳаракатлари, юзининг тиниқлигини қаранг — худди бола! Сурхондарёға борганида, айниқса, Пошқурт адирларига чиққанида у ғалати тарзда яшариб кетади. Боладай чопиб қўшиқлар айтади.

Рўзи аканинг қадрдонлари орасида ёзувчи, шоир, драматург, режиссёр, актёрлар жуда кўп. Уларнинг барчаси, Нодир Нормат айтганидек, мусаввирнинг тинимсиз меҳнат қилишиға, санъат завқига берилиб яшашиға ҳайратлана-

Рузи ЧОРИЕВ. «Кечки шафақ».

ди. Бироқ Рўзи ака ораста, батартиб яшамайди. Устахонаси доимо кўқиб ётади. Машхур мусаввирнинг юриш-туриши ҳам тўпори. Пала-партиш кийнади.

— Умр мазмуни кишининг нима еб, нима кийгани, қандай машина миниб, қанақа мукофот олганига қараб белгиланмайди. Иш, ижод, оқибатгина одамни улғайтиради, улуглайди. Мен учун ҳаёт — ижод дегани. Ухлаганимда ҳам, йиғлаганимда ҳам, йўлда суҳбатлашиб кетаётганимда ҳам ранглар, тархлар билан хаёлим банд бўлади. Кўрган-кузатганларим, хаёлимда жонланган манзараларни матога ёки қоғозга “ёзаётганимда” роса яйрайман. Асарларимни яратаётганимда ўзимни одатдагидан бошқача сезаман. Борлиқ ранглари мени ғоят мафтун қилиб кўяди, — дейди-да, сўнг “Шашмақом” нолалари, Бетховен, Бах мусиқасига ўзича хиргойи қилиб, яна “ёзаверади”. Ижодга берилиб кетади. Шу тарзда меҳмонларини ҳам яратаётган манзарасига жалб қилиб олади. Улардан кимдир: “Ранглар, оҳанглар одамга Оллоҳ қудрати нақадар беқиёс, улугвор эканини англашиб туради-да”, деса, у киши:

— Албатта-да! Оламни рангларсиз, оҳангларсиз асло тасаввур қилиб бўлмайди! Камалакда борлиқнинг барча ранглари мужассам. У бор-йўғи етти хил. Мусиқа ҳам етти нотадан иборат. Бироқ шу етти рангдан қанча хил манзара, ўша “до-ре-ми-фа-со-ля-си”дан неча минг оҳанг яралади! Санаб адо этиб бўладими? Асло! — деб кўяди. Сўнг мўйқаламини ювиб, тозалаб, бўёқлар ёнига жойлайди-да, дунё ҳодисалари илоҳий боғланишлар занжири билан туташгани ҳақида гап бошлайди:

— Дунёнинг йигирмадан ортиқ мамлакатада бўлдим. Арктикага ҳам икки бор бордим. Қаерга бормай, одатим — дастлаб ўша юртнинг

тупроғини кафтларимга олиб термиламан. Негаки, ҳар бир мамлакатнинг манзараси, аввало, унинг тупроғидан вужудга келади, об-ҳавосидан озиқланган бўлади. Одамларнинг ранг-рўйи, феъл-атвори ҳам тупроқнинг тусига, иқлимнинг табиатига мувофиқ келади. Ишонасизми, оламни шунча кезиб, Ўзбекистоннинг тупроғидай тафтли, ранглари ёрқин, бой замин кўрмадим...

Рўзи ака букк рассомлар ҳаёти, рангларнинг хусусиятлари ҳақида гапира туриб бундай дейди:

— Ҳар бир манзаранинг ранглар ортига яширинган ўз калити бўлади. Ушани пайқаш, марказий нуқтани илғаш лозим. Рангларга яширинган сирни сезмайдиган кишидан асло мусаввир чиқмайди. Ҳар қандай чизги ҳам расм, сурат бўлавермайди. Мусаввирнинг меҳнатига нисбатан ўзбекча “чизди” сўзини ишлатиш тўғри келмайди. Чунки меъмор бино режасини, муҳандис детал шаклини, наққош безаклар тарзини чизади. Мусаввир эса нусхакашлик билан кифояланмайди. У кўрган-кузатганларини хаёлида улғайтириб, тасаввурдаги турли ранглар билан бойитади. Демак, мусаввир ижод қилади. Ижод — илоҳий ҳодиса. Чунки у — руҳ неъматини. Шу боис ҳам санъат асарлари азал-азалдан одамларни ўзига ром қилиб келади. Уларда ақл бовар қилмас сеҳр мавжуд. Гегел: “Санъат — барча халқларнинг биринчи муаллими”, деган. Леонардо да Винчи, Ван Гог, Пол Гоген, Рафаэл Санти суратларини, Шарқ мусаввирлари миниатюраларини барча миллат кишилари мудом ҳайратланиб томоша қиладилар.

— Бир йили, — дейди Рўзи ака рангларнинг улугворлиги ҳақида гапира туриб, — Санкт-Петербургда асарларим кўргазмаси ўтказилди. У пайтларда шаҳар Ленинград деб аталарди. Россиянинг шимолий пойтахти саналган бу кентнинг одамлари дунёнинг энг

нозиктаъб кишиларидан ҳисобланади. Буни жуда яхши биламан. Чунки мен у ерда етти йил яшаганман. Репин номидаги Рассомлик академиясида ўқиганман. Ранглар оламининг улугвор сеҳрини шу қадрдон шаҳарда ҳис эта бошлаганман... Кўргазмалар залида Шухрат Йўлдошев куй чалиб турди. У — ўзбекнинг Паганиниси. Гижжакдан таралган оҳанглар манзараларга ажиб тароват бахш этгандек бўлди. Одам роса тирбанд денг. Шарқнинг ранг ва оҳанглари оғушида мафтун бўлиб

қолган мухлислар бизни ҳатто кечкурунлари ҳам холи кўймадилар... Сўз, оҳанг ҳам илоҳий неъмат. Аммо улар ранглар сингари одамларни осон бирлаштира олмайди. Чунки ранглар ҳаёт ҳақиқатини барча эллар бир кўришдаёқ тушунадиган тарзда жилвалантириб беради. Шунинг учун Ҳақнинг бу ҳадясига эътиборсизлик қилиш, теварак-атроф манзараларига бепарво қараш жуда катта гуноҳдир. Ахир, кун-тун, ҳаво, сув, осмон, тупроқ, тоғ-тош, дов-дарахт — барча-барчаси

Рузи ЧОРИЕВ. «Учоқбошида».

турфа ранглар билан беҳад гўзал қилиб қўйилган-ку!

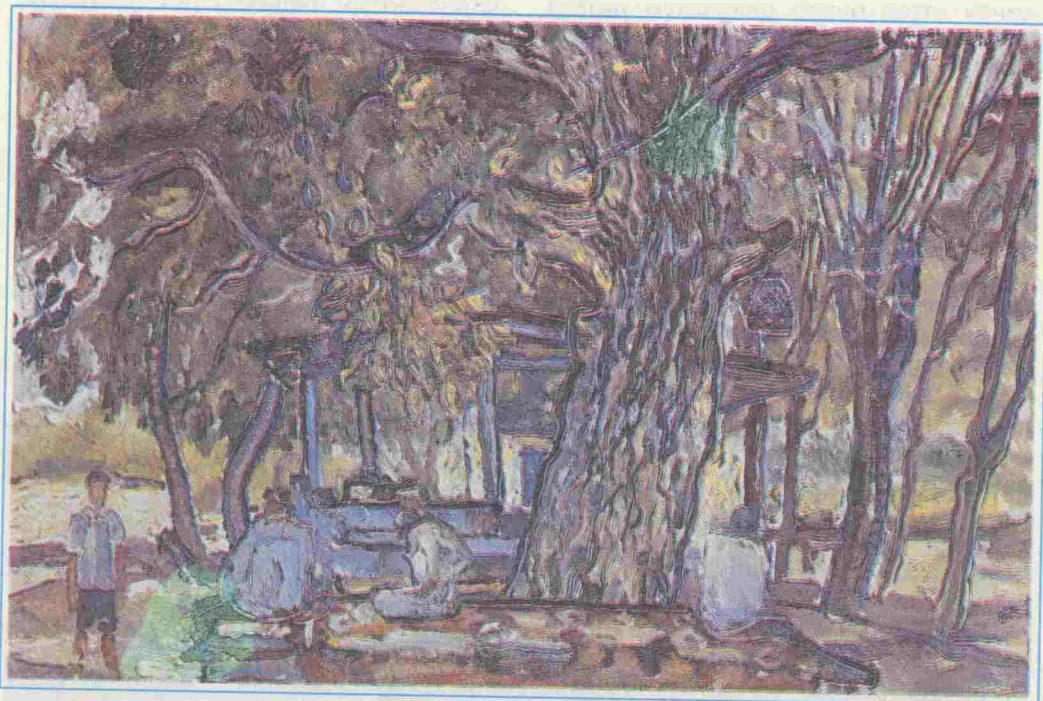
“Қуръон”да “Оллоҳнинг ранги-ла рангинмиз. Оллоҳдан ҳам гўзалроқ ранг бергувчи борми?” (“Бақара” сураси, 138-оят) дейилади. Шундай экан, нега айримлар ислом динида сурат чизиш, одам расмини солиш ман қилинган, дейдилар? Агар ранглару нақшларга шариат йўл бермаганида эди, аждодларимиз либосу анжомларини қизил, яшил сингари ёрқин рангларга бўямаган бўлардилар. Қизлари, аёллари асло кашта, палак тикмасди.

Рузи Чориев ва ҳинд мусаввири Сингх Гулха

Келинлик саруполари, эрлари, фарзандларига атаб тиккан дўппиларини гулдор нақшлар билан безамас эдилар. Пичоқ, қилич, эгар, бешикларга турфа нақшлар солинганини айтмайсизми! Соҳибқирон Амир Темури даврида қурилган маҳобатли иморатлар пештоқи шеру афсонавий қушлар сурати билан безантирилган, уларга рангин гиреҳ-нақшлар чизилган. Ҳатто кундалик рўзгор анжомлари: коса, товоқ, қошиқ, кўза, шамдонлар ҳам турфа ранглар билан жилоланган. Боягидек даъволар тўғри бўлса, хотин-қизлар мўъжаз сурмадон сақламас, “Кампирнинг кунгли гозада” (пудрада) каби иборалар лугатимизда учрамас эди. Шарқ товланувчан, рангин гиламлари билан дунё аҳлини маҳлиё этолмасди. Қадимги қўлёмалар хошияларига ҳайвону қушлар сурати солинмас, от минган, ов қилаётган, базму машарат ўтказётган кишилар ҳолати акслантирилмасди. Чунончи, Камолитдин Беҳзод миниатюраларида одамлар тасвирланмаган бўларди. У султон Ҳусайн Бойқаронинг суратини “ёзиш”га ҳаргиз журъат қилолмасди. Мабодо ислом динида сурат чизиш тақиқланган,

рангу расмлар қораланганида эди, араб дунёсида, Эроғону Покистон сингари мусулмон давлатларининг газета-журналларида кишилар сурати зинҳор босилмасди. Уларда умуман расми китоблар бўлмасди. Фуқароси кўчаларда президентлари суратини кўтариб юрмасди, ҳужжат, паспортларига суратларини ёпиштирмасди. Пайгамбаримизнинг, чаҳорёларнинг ёинки улардан кейин яшаб ўтган авлиёлар суратларини “ёздириб” қолдирмаганининг боиси эса одамлар уларни илоҳийлаштириб қўйишига асос бермаслик бўлган. Ҳазрати пайгамбаримиз ҳатто ўзлари суяниб дам олган бир туп хурмони ҳам кестириб ташлаганлар. Ул табаррук зот кишилар келгусида бу дарахтни муқаддаслаштириб юбормасинлар деб шундай йўл туганлар ва инсон фақат ягона илоҳ — Оллоҳ таолога ибодат қилиши шартлигини таъкидлаганлар. Ҳақ йўлга бошлаган пайгамбарларга эса итоат қилиш, эргашиш зарурлигини ўқтирганлар. Чунки “Қуръон”да Муҳаммад салоллоҳи алайҳи васалламга: “Биз сизни ҳақ (дин) билан хушxabар элтгучи ва огоҳлантирувчи қилиб юбордик. Дузахийлар хусусида

Рузи ЧОРИЕВ. «Чинор тагидаги сурт».

сиз масъул эмассиз” (“Бақара” сураси, 119-оят), дейилган.

Бизнингча, ислом дини олам гўзалликларидан баҳраманд этувчи, инсоннинг илоҳийлигини англатувчи, гуйгунлантирувчи суратларни томоша қилишга, гўзал расмлар яратишга монелик қилмайди. Бироқ у фаҳшга, босқинчиликка, зўравонликка даъватловчи, кўнгилда шайтоний васваса кўзгоччи тасвирларга қатъий қарши туради. Бу эса, табиийки, диний ақида сифатидагина эмас, балки умуминсоний қадрият сифатида ҳам қадрланишга муносибдир. Шу боис мутаассибларнинг “Исломда одам суратини солиш қораланган. Чунки сураткаш нариги дунёда чизган суратига жон бериб тирилтириши керак бўлади” тарзидаги гаплари ноўриндир.

Ғарблик улуг мусаввирлар либоссиз аёллар қиёфасини турли ҳолатларда

“ёзади”. Шарқ олами билан Ғарб дунёсининг мусаввирлик санъатига, хусусан, ундаги одам қиёфасига муносабатдаги тафовут замини аслида ўзига хос бир жиҳат — эҳтироси жушқин шарқликларнинг яланғоч гўзал вужудлар манзарасидан совуқ, илмилик иқлимли ғарбликлардан кўра ўзгачароқ таъсирланишига боғлиқ бўлса керак...

Рузи Чориев ҳам яланғоч аёллар суратини унча-мунча ишлаган.

— Булар — инсон гўзаллиги манзаралари. Борликда аёл қиёфасидан гўзал, нурли, жозиб кўриниш йўқ, — дейди рассом. Рўзи ака аёлларни хаёллар оғушида тасвирлашни хуш кўради. “Муза”, “Дугоналар”, “Сеанс олдидан”, “Қалдирғоч”, “Елена Скомаровская” каби унлаб асарларида аёллар сирли хаёл, дардли кечинмалар оғушида гавдаланади. “Сайроб гўзали” асарида эса мусаввир ҳар қандай шарқликнинг тасаввурига муҳрланиб

қолишга муносиб фариштасифат санам сиймосини яратган. Ҳароратли бўёқларнинг нозик омухталигида “ёзилган” мазкур портретда оч кўкимтир, ҳаворанг бўшлиқ бағридан юзида нур, илоҳий жозиба балқиб турган бир аёл қараб тургандай туюлади.

Мусаввир асарлари фақат ранг, оҳанглари эмас, балки жанрлари жиҳатидан ҳам хилма-хил. Улар орасида ҳажми кафтча натюрморт, этюдлардан тортиб, эни уч, узунлиги олти қулочдан ҳам зиёд “Ҳиндистон” сингари кўп тармоқли рангтавирлар ҳам бисёр.

Мусаввир ижодида портрет жанри муҳим ўрин тутди. Чунки қаламчи эстетикадаги изланиш, режаларини ҳам, кўп тармоқли асарларга жо этган гоёларини ҳам у портретларида, яъни одам қиёфасида узил-кесил хулосалайди. “Оқсоқол Ризаев”, “Расул Ҳамзатов”, “Сут соғувчи” сингари портретларида қиёфасига бир қарагандаёқ кўнгилда кенглик, осойишталик уйғотадиган ажойиб кишиларнинг таъсирчан сиймосини гавдалантиради. Галина Пугаченкова, Л. Ремпель, Рафаэль Тоқтош, Илёс Акбаров сингари маданият намояндалари суратларида эса муттасил оромсиз ўйлар исканжасида яшайдиган таъсирчан зиёлиларга хос турли сажияларни намоён этади. Галина Пугаченкова қиёфасида кенгефъллилик, босиқ мушоҳадакорликнинг аниқ манзарасини “ёзса”, автопортретларда турмуш машаққатларини обдон тортган, синиқ кўнгил кишини узига хос рангларда жонлантиради. Умуман, Рузи Чориев бошқа мусаввирлардан фарқли тарзда портретларида киши сажияси, таржимаи ҳолини белгиловчи ранглар уйғунлигини бўрттириб кўрсатишга эришади.

Барчани бирдай қулиб, қучоқ очиб қарши оладиган, ҳаракатларидан шиддат ёғилиб турадиган, тезда таъсирланиб, таъмасиз йиғлай биладиган, очиқкўнгил одам — Рузи Чориев етимликда ўсган. Болалиги кўп машаққатлар билан кечди. Йўқчилик уқубатларини хўб тортган.

— Очликдан қийналиб кетганимдан ўзимни неча марталар ўлдирмоқчи бўлганман. Ҳатто, Ленинградда ўқиб юрган чоғимда совуқ куз кунларининг бирида ўзимни Нева дарёсига ташламоқчи бўлганимда кўлимдан ушлаб, тўхтатиб қолганлар. Ўша йиллари аксарият кунларим пиво, квас (уям бор-йўғи бир кружка!) ичиш билангина қаноатланиб ғарибона, ночор ўтарди, — дейди Рузи ака кўзларида ёш айланиб. Кўп уқубатларни бошдан кечирган бўлса-да, ҳаргиз кўнглида норизолик йўқ. Аксинча, мудом қулиб, қувнаб яшайди. Устахонасидан, хонадонидан сира меҳмон узилмайди. Қаерга борса, изидан тўп-тўп кишини эргаштириб киради. Шогирдлари қуршовида кўчаларни кезади. Улар билан бирга тўйларга, кўрғазмаларга боради. Уни излаб чўпонлару учувчилар, олимлару санъаткорлар кўп келади. Хорижлик меҳмонлар ҳам тилмочларни ёнига олиб, бу серсоқол, содда мусаввирни тез-тез йўқлаб турадилар. У бундай пайтларда бениҳоя қувониб, аллақандай яшариб кетади. Чунки одамларни севади.

Борлиқнинг турфа ранглар билан безангани, яратувчи Оллоҳнинг марҳамати беҳад беқиёслигини, ҳаётдаги ҳодисалар бари ўткинчи эканини англаш Рузи Чориев кўнглига доим ёруғ ҳаёлларни ошно этади. Шу боис бу камтарин инсон мудом илҳом, завқ ва сурур оғушида яшайди.

Абдуғафур РАСУЛОВ

Илми ғарибани қўмсаб

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1914 йилда ёзилган “Енгил адабиёт” асарининг 37-дарси “Тўғрисуз бола” шеърига бағишланади. Бу шеър катта кичика маълум. Лекин мени ундаги бир жиҳат жалб этди: боланинг йўлини тўсган қадди-қомати расо, башанг кийинган икки киши ким эди? Нега улар пул бериб ёлгон сотиб олмоқчи бўдилар? Қолаверса, Ҳамзада ёлгонфурушлар қиёфасини яратиш фикри қачон, қандай пайдо бўлди?

Сир эмас, собиқ СССРнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ёлгон мислсиз даражага етди: ёлгон инқилоблар; сохта “дохий”лар; ер куррасининг олтидан бирида барпо этилажак жаннат ҳақидаги уйдирмалар; кўкдаги фаришталардан да бегуноҳ, малаклардан-да покиза янги инсон ҳақидаги ёлгон-яшиқлар... Шўро адабиётида сўз қадрсизланди. Мумтоз адабиётимизда эса ҳар бир сўз етти

улчаб бир қўлланилган. Битта сўзнинг таркиби, маъноси билан боғлиқ жанрлар бўлган. Кам сўз ишлатиб, кўп маънони англаш — нуктадонлиқ санъати ҳисоблан-

ган. Қолаверса, Оллоҳга иймон келтирган одам сўзнинг муқаддаслигини юрак-юракдан ҳис этган, уни увол қилиш гуноҳидан кўрққан. Аҳли санъат кўп сўз маънига юк эканини ҳис этган. Хусусан, Ҳумоюн Мирзо сўз бисёру беурин ишлатилган асарни қат-қат кийим кийиб олган одамга қиёслайди:

*Суханро поя гар эъзоз набошад,
Тарзи хилъаташ ийжоз бошад.*

Нозик таъб соҳиби, хушлаҳжа ижодкор Муҳаммад Фузулий гўзалликни англаш борасидаги эътиқодини қуйидагича баён этган:

*Гар чўқ истарсан, Фузулий,
иззатинг, оз эт сўзи
Ким, чўқ улмоқдан қилибдир чўқ
азизи хор сўз.*

Атоқли маърифатпарвар Абдулла Авлоний эса кўпсўзлик замирида ёлгонга, сохталикка мойиллик пинҳон эканига ишора қилади:

*Миси чиқгай сўзинг кўп бўлса
бир кун.
Купайган сўзнинг бўлғай
тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози
бўлур соз.*

Устоз Абдулла Қаҳҳор ҳам қаҳрамонларининг “тўқ” ва “пуч”лигини сўзга муносабати, сўзамоллигига қараб белгилаган. Туробжоннинг (“Анор” ҳикояси) хотини назарида эри турмуш қурганларидан буён гўлдираб келган. Аммо анор машмашасидан сўнг у уч сўзни аниқ-

равшан қилиб айтади: “Жигарларинг эзилиб кетсин”.

Боқижон Бақоев (“Адабиёт муаллими” ҳикояси) гирт саводсиз одам. У ўз касбининг сирини тинмай гапиришда, тингловчисини ҳолдан тойдириб ташлашда деб тушунади. Мана, Боқижон Бақоев маърузасини тинглаш «бахт»-ига муяссар бўлган Ҳамиданинг ҳолати: «...ғувиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикум, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпиг...» Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида Сорахоннинг онаси тийнатики биргина сўз билан аниқ ифода этади: «Булбулигўё». Саидий булбулигўё келаётганини эшитса, титроққа тушадиган бўлиб қолган.

Арслонбек Қаландаровнинг (“Синчалак” қиссаси) ҳам ўз булбулигўёси бор. Аммо Арслонбек Саидий эмас, у булбулигўёсини шонага тортиш билан бирга, Саидага ҳам нималарнидир имошора қилаётгандай бўлади: “Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-у, граммлаб сотинг. Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бушамайди!..”

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлари феъл-авторидоги асосий нуқта — “жон”ни беҳато топган. Аслида илми ғариба ҳам ана шу.

Мумтоз адабиётшунослигимизда илми ғариба — ғариба фани хусусида талайгина маълумотлар берилган. Ғариб (ғариба) — ажойиб, таажжубланарли, ҳайрон қоладиган нарса. Илми ғариба талқин фани билан бевосита боғлиқ. У — зоҳир фанининг теран нуқталарини, унинг ботиний маъноларини англаш санъатидир. Ғариба илми — мавжуд фанларни синчиклаб ўрганиш натижаси ўлароқ, кашфиёт даражасида хулоса чиқариш, ғаройиб нуқтани топа билишдир.

Алишер Навоий “Хамсатул-мутахаййирин” асарида Абдурахмон Жомийнинг зеҳни бениҳоя кучли экани ҳақда тўхталиб: “Ва ғарибдурким, зоҳир

улумининг такмили вақтида неча иш аларга муяссар бўлибтурким, бу умматда ўтган ақобир ва соҳиб камоллардан ҳеч қайсига воқеъ бўлғони зоҳир эмас”, деган хулосани баён этадилар. Ул зот “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида эса Мусо алайҳиссаломнинг яқин қариндоши Қорун ҳақида бундай деб ёзадилар: “Ва Мусо алайҳиссаломнинг яқин қаробатидур. Ва Мусо алайҳиссаломнинг тарбиятидин муболага қилур эди. Ва улуми ғариба ва фунуни ажибаким, файзи олиҳидин муборак замирига муноқош эрди, анинг фаҳми етконча анга таълим қилур эрди”.

Абдурауф Фитратнинг “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударрининг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” асарида Бухоро мадрасаларининг талабалари ўқишнинг туртинчи-еттинчи йилларида “Мулла Жомий” — “Шарҳи Жомий” (“Фавойид уз-зиёя”, “Ал-марфуъот”, “Ал-мажрурот”, “Ал-мансубот”, “Ал-мабниййот”) асари шарҳини ўқигани ҳақида ёзилади. Демак, Жомий асарларидаги мантиқнинг кучлилиги — илми ғариба даражасига кўтарилгани расман тан олинган эди.

Илми ғариба ҳақида Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” асарида ҳам маълумотлар мавжуд. Хусусан, олимлар раҳнамоси Асомиддин Иброҳим ҳақидаги маълумот диққатга сазовордир: “Кўпгина илм соҳалари бўйича яхши таснифлари бор. Айниқса, ғариба фанида иқтидори кучли эди. Иншо ёзганда кўп маъноларни мўъжаз ва лўнда каломда баён этиб, сиқик ҳажм мазмунида катта ва кўп фикрларни англатарди. Ҳазрат Убайдуллоҳон пешиндан кейин арабий тилда бир рубойий айтиб юборган экан, мулло эса номозшомга довр вақт ичида шу рубойий хусусида бир арабча рисола тасниф қилишга улгурганлар. Мазкур рубойийнинг ҳар бир

мисраси бобида олти юз эллик маъно айтганлар”. Мазкур асарда Асомиддин Иброҳимнинг шогирди Мавлоно Ҳусайн Туркистоний ҳақида мана бу маълумот берилган: “Илмлар икир-чикирини шу даражада ўзлаштирганки, бу соҳаларнинг кўпида маҳорат билан иш юритади... Ғариба фанида фасоҳатомуз нутқи ва балогатангез каломи билан кўп гап танобини тортиб, фаровон маъноли фикрлар иншосини оз жумлаларда ойдин, равон баён қилардики, дунё кезувчи ақл исботлаш кемаси билан тасаввур денгизида кетидан қанчалик эргашмасин, уни шарҳловчи сўз топа олмасди, аниқроғи, уни исботланмас масалалар туркумидан ҳисобларди”.

Хуш, шўро адабиётшунослиги ва танқидчилигида илми ғариба нега юз кўрсатмади? Бунинг қандай сабаблари бор? Биринчидан, ғариба фани соф санъат асарлари талқинидагина пайдо бўлади. Шўро адабиётида эса сиёсат, мафкура, тарғиботу ташвиқот қоришиб кетди. Қолаверса, шўро адабиётида зўр бериб халқчилликнинг талаб этилиши бадий адабиётни ўта соддалаштириб, жўнлаштириб юборди. Кўп ўринларда бадий адабиёт сайқаллаштирилган журналистикага айланаёзди. Шўро ҳукумати, коммунистик фирқа қандай масалани ўртага қўймасин, бадий адабиёт ҳамisha “лаббай” деб жавоб бериб турди. Шўро республикаларида миллий мустақиллик учун кураш тамойили пайдо бўлдими, бас, адабиётда босмачиларга қарши кураш мавзуси кенг ёритила бошлади. Қишлоқ хўжалигини ёппасига жамоалаштириш ҳаракати бошландими, адабиётда “Очилган кўриқ”қа ухшаш романлар, “Чўмолилар мамлакати” сингари дostonлар кўпайиб кетди. Адабий танқид эса бундан ҳам баттар сиёсийлашди. У фирқанинг кўзи, қулоғи, овозига айланди. Шўро ёзувчилари юксак минбарлардан туриб қалб амрига кўра ёзajakларини ваъда қилдилар. Қалблари эса бус-бутун

партияга бахшида этилганини кўшиб кўйдилар. Қалб амри билан ёзиш — юрак қони билан битишдир. “Юрак қони билан ёзган одам узун ёзолмайди”, дейди Асқад Мухтор «тундалик»ларида. Айтётган гаплари масъулиятини сезган одам ҳам узоқ, равон гапира олмайди.

“Абдулла Қодирий... сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган сўзни айтавермас, секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек ёқинқирамай гап бошларди”, деб ёзади Ойбек “Адабиёт. Тарих. Замонавийлик” мақоласида.

XX асрда илми ғарибага манба бўладиган асарларни Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султон, Хуршид Даврон, Абдували Қутбиддин сингари истеъдодли ижодкорлар яратдилар. Тоғай Муроднинг қиссалари ва романи ғариба фани учун яхши материал бўлди. Афсуски, асримизнинг 80-90-йилларигача машҳур асарларнинг санъаткорона сир-асрори ҳақида мақола, тадқиқотлар кам яратилди. Аввало, шўро адабий сиёсати илми ғариба йўлидаги бош тўсиқ бўлди. Қолаверса, танқидчиларда маҳорат масалаларини ёритиш, асар гўзалликлари хусусида фикр юритишдан кўра, замонасозлик туйғуси, асарнинг долзарблиги, мафкурага монандлиги ҳақида гапириш кучайди. Муҳими, бадий адабиётда ҳам, санъат асарлари хусусида битилган тадқиқотларда ҳам гўзаллик туйғусига эътибор сусайди. Бадий адабиёт, у ҳақида битилган асарларда гўзаллик, назокат туйғусини тарбиялаш асосий масала экани унутилди. Гўзаллик туйғуси деганда, аввало, маънонинг теранлиги, фикрлашга ундаш етакчилик қилади. Алишер Навоий асарларидаги ҳар бир рамз, ҳар бир ифода, ҳар бир қиёс-заминида катта маъно-мазмун яширинган. Китобхон буюк санъаткор асарларида-

ги маънони англагани сайин гўзаллик оламига кириб, руҳий-маънавий жиҳатдан бойиб бораётганини ҳис қилади. Ғариба илмида санъаткор ва тадқиқотчининг ўзаро муносабати диққатни жалб этади. Санъаткор айтмоқчи бўлган фикрини нозик ифода билан баён қила олса, катта маънонинг бирон қиррасига ишора этиш билан чекланса, фикрни лўнда айтсаю ҳис-туйғуни жиловлай олса ёхуд асарни давом эттириш имконини яратса, бу — гўзал ғариба бўлади. Илми ғарибанинг имкониятлари чексиз. Шоир борки, шамол ўйини, нур ранги, денгиз мавжи (Иосиф Бродский сингари) тасвири воситасида ўз туйғуларини ифодалайди; шоир борки, юрагидаги оғриқларни — маломат тошида очилган гулларини (Рауф Парфи сингари) тасвирлайди; шоир борки, юрагини очгани сайин намақоб тўла коса лопиллаб гоҳ у ён, гоҳ бу ён бориб туриши англанади. Ғариба илмида қалам сурувчи ижодкор руҳидаги ҳолатларни, гўзалликдан гўзаллик яратаётганини унутмаган ҳолда қоғозга тушириши жоиз.

Илми ғарибада бадий асар муаллифи ва тадқиқотчи орасидаги муносабатнинг энг нозик кўриниши мавжуд. Санъаткор — ёзувчи ҳам, олим — тадқиқотчи ҳам — истеъдод соҳиби. Аммо санъаткорнинг истеъдоди билан олимнинг зеҳни ва билими орасида фарқ бор. Санъаткор — ёзувчи аксарият ғайришуурий ҳолатда, савқи табиий ила ижод қилади. Ижодкор инсоннинг ру-

ҳий оламидаги ўзгариш, юксалишни тасвирлайди. Тадқиқотчи — олим, санъаткордан фарқли ўлароқ, мантиқ билан иш юритади. Унинг фаолиятига ақл, зийраклик, воқеа-ҳодиса замирига теран кира олиш хусусияти хос. Ғариба илмида ғайришуурийликнинг юксак нуқтаси теран мантиқ билан бирлашади. Бадий асар тирик тан мисоли ҳамisha ўсиб-ўзгариб борганидек, олим — тадқиқотчи ҳам доимо унинг янги қирраларини кашф этаверади. Мумтоз адабиётда Бедил, Алишер Навоий, Фузулий асарлари юзлаб талқинларга имкон берганини биламиз.

XX аср охирига келиб ўзбек адабиётида жаҳон адабиётидан ўрганиш, унинг етуқ жиҳатларини ижодий давом эттириш тамойили кучаймоқда. Бу ҳол ғариба илми тараққиёти учун қўл келиши табиий. Асримизнинг 90-йилларида адабиётимизда ўзига хос асарлар — роман, қисса, ҳикоялар пайдо бўлмоқда. Бундай асарларда насрнинг назмга яқинлашиб бориши — руҳият оламини акс эттириш; қиёс, рамзларнинг нозиклашуви; моддий тушунчалар тўсигини енгиб, руҳий-маънавий тасаввурлар оламидан муҳим ўрин эгаллаш сингари тамойиллар сезилмоқда. Бадий асарлардаги янгича изланишлар илми талқин, илми ғариба фанида ҳам акс этиши табиийдир.

Илми ғариба талқин фанининг ҳамisha навқирон, кашфиётларга бой, муҳими — гўзаллик билан йўғрилган тармогидир.

Ушбу мақола нашрга тайёрланаётган пайтда бир хушхабар қулоғимизга галинди: адабиётшунос Абдуғафур Расулов 60 ёшни тўлдирибдилар. Мақола баҳонасида мухтарам дотлатизни қўтлуғ ёши билан муборакбод зитмоқни лозим топдик. Омон бўлинг, ижод завқи асло сўнмасин!

**"Халқ
душманлари"
кимлар
ва улар халққа
қандай "душманлик" қилдилар**

Эҳтиёт бўл, фитнадан игво солиб чактирмасин!..

НОДИРА

Бугун бу мавзунини қўзғаш нега керак бўлиб қолди? Чор Россияси давридаги босқинчилик пайтида ҳам, ундан кейинги етмиш йиллик мустамлакачилик йилларида ҳам миллатимиз гуллари бошига қандай кулфатлар солинди? "Халқ душмани" ибораси, "миллатчилик" тамғаси, "маҳаллийчилик" айбномаси асли қаёқдан пайдо бўлди? Инсоният тарихида "халқ душмани" деган гап бўлганми ўзи?

Кўриниб турибди, мавзу ўта жиддий, мураккаб, эҳтимол анча қалтис ҳамдир. Агар ахборот воситаларида ҳаммаша силлиқ, рандаланган тахтадай гаплар эълон қилинаверса, ўқувчини зериктиради. Ушбу мақола мавзунини каминанинг қалбида неча йиллардан буён тўлғониб юради, аммо ёзгани журъат этолмасдим. Мана, ниҳоят, ёзишга жазм қилганимда унинг моҳияти мен

ўйлагандан кўра мураккаброқ, тегинроқ ва ғуссалироқ экани маълум бўлиб қолди. Аммо кўнгилда шундай бир илинж бор: башарти бояги саволлар тўғриси ечимини топса, бугунги ёшлар, келажак авлодга бир оз сабоқ бўлармикан... Бу гап, мана, ҳақиқатни биз айтаемиз, деган даъвони билдирмайди, аслида бу муқаддас ишга ҳар ким ўз имконияти доирасида ҳисса қўшади.

Истиқлолимизга олтинчи йил тўлаётган бир тарихий вазиятда барча ахборот воситаларида тарихимиз, моддий ва маънавий қадриятларимиз тикланаётгани ҳақида ҳар кун такрор ва такрор гапирилади. Бу гапларда хатолик йўқ, албатта. Бироқ бир хилдаги далил, рақам, ибора, қанчалик қимматли бўлмасин, ҳадеб такрорланаверса, меъдага тегади, таъсири сусаяди.

Ахир, санашга ҳам, таърифлашга ҳам етиб ортадиган бошқа моддий ва маънавий мисоллар, далиллар тўлиб-тошиб турган бир вазиятда ҳадеб битта-иккитаси атрофида айланаверишга ҳожат борми?! “Наврўз” ва “маънавият” сўзини ўринли-ўринсиз ишлатавериш, биллиб-билмай айтавериш, ёзаверишни бир тасаввур қилиб кўринг! Ваҳоланки, ҳар икки сўз ҳам халқимиз, миллатимиз, мамлакатимиз тақдирида ғоят муҳим аҳамият касб этадиган масалалардир. Биз уларнинг моҳиятини англаймизми? Агар англасак, шунга яраша масъулият билан муносабатда бўлиш ҳам керакдир? Онгли инсон борки, у жамият, ҳаёт, воқеа-ҳодисот ҳақида тафаккур юритмай туролмайди. “Халқ душмани” ибораси 20-йиллардан то 1953 йилгача оғиздан тушмаган. Буни биз тенгилар ва биздан хиёл ёшроқлар билади, аммо бугунги ёшлар-чи? Уларга ўтмишимиздаги воқеа-ҳодисалар, шахслар, фожиалар ҳақида тўғри тушунча беришимиз зарур. Худди шу тариқа мустақиллик бизга нималар берганини уларга тушунтира оламиз. Бугун иқтисодий тангликлар замирида кўп йиллар бошдан кечирганимиз қарамлик, мутелик асоратлари пинҳон. Буни ҳамма ҳам тўғри идрок эта олмаётгани бизни ташвишлантирмай қолмаслиги лозим... Хўш, бу гапларнинг “халқ душмани” ёки “миллатчи” сўзларига қандай алоқаси бор, деган савол туғилиши мумкин. Жуда алоқаси бор.

Ҳар қандай босқинчи ўзга юртда қон тўкишга киришганда оддий авом

к ў з и н и
чалғитиш
учун турли
хийла-най-
ранглари,
сохта сўз,
ибора ва
шиорлар-
ни ўйлаб
топади.
Тўкилаёт-
ган қон-
ларни ни-
қ о б л а ш

ниятида, “биз яхшиларга тегмаймиз, ёмонларни ўлдирамиз” дегандек, изидан тушганларга турли-туман тамғаларни ёпиштира бошлайди. Аммо иймон-эътиқоди бут, халқи, миллати, юртига фидойи зиёлилар бу даҳшатли жараённинг моҳиятини тезда англайди, кутилаётган фожиалар, кулфатлар, ташвишлар ҳақида инсониятга ахборот беради, огоҳлантиради, босқинчиларга қарши курашга даъват этади; ўз ҳаётини ғоят даҳшатли таҳликаларга кўяди, аммо эл-юртига заррача хиёнат қилмайди... Босқинчи худди шундай шахслардан тезроқ кутулиш чорасини кўради. Эл-юрт эса ўз йўлбошчиларини ҳурмат қилади, уларга иззат-икром билан қарайди. Бинобарин, бундай маърифатли зотларни тўғридан-тўғри қириб ташлаб бўлмайди, шунинг учун уларга гўё сира кечириб бўлмайдиган айблар, гуноҳларни ёпиштириш лозим бўлиб қолади. Қизил империя шу тариқа “халқ душмани”, “миллатчи” каби бир талай айбларни ўйлаб топди. Бундай айбловлар ёпиштирилган шахслар тирик қолиши дар-

гумон эди. Агар дурустроқ ўйлаб қаралса, инсоният тараққиётининг ҳеч бир босқичида бирон ҳукмдор халққа душман бўлган эмас, тарих буни билмайди. Ҳукмдорлар ўртасида золим, одил, етук ёки маънавияти ғариб, маърифати пастрлари бўлган, аммо уларнинг биронтаси ҳам ўз халқига душман бўлган эмас. Агар у халқ душмани бўлса, кимга ҳукмронлик қиларди, деган жуда оддий савол туғилади. Ҳукмронлар ўртасида амалга ўчлари, тож-тахт, мансаб учун бир-бирини ўлдирганлари кўп учраган, аммо уларнинг биронтаси ҳам халқ душмани бўлганини тарих билмайди. Қизил империя бошқа барча босқинчилардан ана шунга ўхшаш уйдирмалари билан ажралиб турарди.

Демоқчимизки, халқимиз, миллатимизнинг зукко, билимдон, жасур, иймон-эътиқоди бут сиймоларини қизил империя “халқ душмани”, “миллатчи”, “чет эл агенти” қабилидаги уйдирмалар билан қириб ташлади. Ваҳоланки, эл-юртнинг бутун дардини тортган, фақат “халқим, ватаним, миллатим” деб яшаган шахслар худди ўша қириб ташланганлардан иборат эди. Бу билан тирик қолганларнинг ҳаммаси ёмон демоқчи эмасмиз, лекин халқнинг гуллари қириб турилганидан кейин қолганлари чўчиб қолди, айримлари сотилди, айримлари жим юришга мажбур бўлди ва ҳоказо...

Энди икки оғиз сўз “миллатчи” ибораси ҳақида.

Бу сўзни турлича талқин этиш мумкин. Уни қомусга қараб ўтирмасдан шарҳлаб қўяқолдик. Биз-

нингча, “миллатчи”нинг биринчи маъноси салбий, яъни инкор, рад этиш, тан олмаслик тарзида бўлса керак. Иккинчиси эса, миллатини севиш маъносида ишлатилади. Бироқ миллати билан фахрланган шахсни ҳали бирон киши “миллатчи” деб таърифламаган бўлса керак. Фақат қизил империя миллат фидойиларини “миллатчи” деб атаган.

Шу ўринда бир тарихий воқеани эсламоқ жоиз. XIX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида чор Россияси Марказий Осиёга бостириб қираётганда кўмондонлар, “шарқшунослар” номи билан аталган олимлар, жўрофия, геология, тарих, адабиёт соҳасидаги мутахассислар ҳам келганлар. Ҳаммаси — бири шаҳар-қишлоқларни талон-тарож қилган бўлса, бошқалари саройлар, ўрдалардаги қимматбаҳо буюмлар, олтин-кумуш тақинчоқларни; “шарқшунослар” эса, китоблар, қадимий қўлёзмаларни, Қуръони каримнинг ягона ноёб нусхасини олиб кетган — миллий бойлигимизга тажовуз қилган. Шундан кейин нима бўлди? Шаҳар-қишлоқларимиз Черняев, Скобелев, Кауфман номлари билан аталди, ўлкамизда рус-тузем мактаблари очилди, Андижондаги Марҳамат туманига Омский-Томскийлардан 400-500 хонадон кўчириб келтирилди, эски Мингтепа ўрнига Марҳамат деб ном берилди, бу ўша кўчириб келтирилганларга: “Мана сизга шаҳар, мана сизга қишлоқ, мана сизга уй-жой, марҳамат қилиб ўрнашиб олинглар, худди ўз уйингиздай ҳис этинг!” дея марҳамат қилиш маъносини англатар эди. Бу-

ку, XIX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмидаги босқинчиликнинг бир шингил қиссаси. Аммо 1917 йилги давлат тўнтаришидан кейин нима бўлди? Тил ва урф-одатларимизга қарши кураш минг ҳисса ортиқ давом эттирилди. Халқ йўлбошчилари “миллатчи” деб айбланди. Ялтоқилар байналмилалчи бўлиб қолдилар. Ана энди ўйлаб кўринг, миллатчи киму байналмилалчи ким? Асл миллатчилар ўша XIX аср ўрталаридан то XX асрнинг 90-йилларигача халқ бошида тегирмон юргизганлар бўлиб чиқади. Чунки Россиядаги биронта шаҳар ёки қишлоқ ўзбек фарзандининг номига қўйилгани йўқ.

Босқинчиларнинг кирдикорини фош этиб турган бир “миллатчи”-миз Беҳбудий ҳақида қарийб эллик йил мобайнида бир оғиз ҳам ижо-

бий гап айтилмади. Ул зот чор Россиясининг босқинчилик сиёсатини фош этиб кўпдан-кўп мақолалар ёзгани маълум. Аммо мустамлакачилар билан рақобатда оёқости бўлиб кетмаслик учун аллома бобомиз мусулмон мактабларида диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ҳам ўқитиш ғоясини зўр бериб тарғиб қилади: ўзи мактаблар очади; борларига раҳбарлик қилади; кутубхоналар ташкил этиб, китобхонларни бепул ўқитади ва ҳоказо... Беҳбудий ҳатто фарзандларини рус-тузем мактабларига ўқишга бергани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Аммо, Беҳбудий “Падаркуш” драмасида ёзганидек, чор Россияси ўзи билан бирга мактаб, аниқ фанларни ўқитиш, айрим техникавий янгиликларнигина эмас, ароқхўрлик, ўғрилиқ, фоҳишабозлик

Қатагон қурбонлари — Ғози Юнус, Чулпон ва Элбек (ўрта қаторда чапдан учинчи, тўртинчи, бешинчи уринларда) фарғоналик зиёлилар даврасида

каби ғайриинсоний одатларни ҳам олиб келган.

Яна бир “миллатчи” Абдулла Қодирий ёшлигиданоқ миллий маданият ва адабиётлар билан бирга рус тили, адабиёти, тарихи билан қизиққан ва ҳатто ўзи рус-тузем мактабида аъло баҳоларга ўқиган. Рус маданиятидан керакли жиҳатларни танлаш, улардан ўрнак олиш ҳақида талай фикрлар баён қилган... Ул зотнинг Лев Толстой, Чехов, Гоголь, Сервантеслар маҳоратидан қандай ўрганиш, уларнинг тажрибаси билан адабиётимизни ривожлантириш ҳақидаги фикрлари ҳамон эскирган эмас. Иймонли адиб 1915 йилда ёзган “Жувонбоз” ҳикоясида “Туркистон мусулмонлар ўлкаси бўлганидан минглаб ароқхоналар, пивохоналар” очилиб кетганидан фарёд чекади. Худди шу маишатхоналар ҳикоя қаҳрамони ва унинг бутун оиласини хароб қилгани “Жувонбоз”нинг ғоявий мундарижасини ташкил этади...

Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Чўлпон, Элбек, Ғози Юнус, Ботулар кўкрагига уриб “Биз – байналмилалчимиз” дейдиганлардан кўра байналмилалчироқ, онглироқ, иймон-эътиқодда, жасоратда собитроқ эдилар... Улар шамолга қараб юз буриш, иккиюзламачилик, алдамчилик ва тамагирлик сингари иллатлардан тамом бегона эдилар. Тамагирлик, ўғрилик, юлғичлик, иймонсизлик Октябрь тўнтарышидан кейин чуқур илдиз отди. Юқорида номлари тилга олинган “миллатчи”, “халқ душманлари” халқимиз қалбига иймон-эътиқодни сингдириш учун курашганлари са-

бабли йўқ қилиндилар. Чунки қизил империяга онасини танимайдиган манкуртлар керак эди. Бундайларда халқ, миллат, ватан, жамият, тараққиёт сингари тушунчалар бўлмайди, уларга пул, даромад, кайф-сафо бўлса, бас. Агар таъбир жоиз бўлса, асли халқ душмани деб ана шундай кимсаларни айтмоқ лозим. Бироқ бу ҳам нисбий ибора. Ўша қаллоблар ҳам бутун халқнинг душмани эмас, халқ тақдирини ўйламайдиган малъунлар, холос...

* * *

Рости, мақоланинг асл мақсадига мана энди келдик. Бизга бой маънавий мерос қолдирган буюк аждодларимизнинг номини энди бибисмилло тилга олишни камина гуноҳи азим деб биламан. Бу гапни ненидир пеш қилиш, кўз-кўз этиш учун айтаётганим йўқ, бу — тамагирлик ҳам эмас, агар ўшандай ниётда айтиладиган бўлса, мунофиқликдан бошқа нарса бўлмай қолади. Мунофиқликни кимки бировдан яшираман деса, бекор айтибди; бордию бировдан яширса ҳам, ўзидан яшира олмайди-ку, худодан ҳам яшириб бўлмайди... Бу гапни ҳаётини аждодларимизнинг маънавий меросини ҳурматлашга бахшида этган кишигина тўғри тушунади.

Гап шундаки, бугунги кунда умрини шу ишга бағишлаган одам билан бу ишга турли йўллар билан келиб қолганлар орасидаги фарқ билиниб қоляпти.

Миллий меросимизни ўрганиш — шарафли ва мураккаб иш. Бир-икки киши бу ишни уддалай олмайди.

Бу иш авлодлардан авлодларга ўтиб, қайта-қайта мурожаат қилинадиган, шу билан янгидан-янги қирралари очилиб борадиган заҳматдир. Бироқ ҳар қайси даврда бўлганидек ҳозир ҳам жиддий масалаларга енгил қарайдиган, илгари бутунлай инкор этиб келган муаммосига бугун ўзи илк бор қўл ургандай иш тутадиганлар йўқ эмас. Тузук, бугунги ёшлар орасида иймонлилари кўп, улар аждодларимизнинг мероси ҳақида жўяли фикр-мулоҳазалар билдириб турибдилар, бу — катта ижобий ҳодисадир. Шу ўринда яна бир андиша борки, ўзбек олимлари, ёзувчилари — умуман, барча буюк сиймоларимизнинг ҳаёт ва ижодий фаолиятларига ғарбликларнинг муносабатини батамом тўғри деб бўлмас экан. Негаки, ўзбекнинг энг нозик ҳис-туйғуларини фақат ўзбек тушунади.

Абдулла Қодирий 20-йилларда ишланган “Равот қашқирлари” фильми хусусида ёзган мақоласида артистларнинг баъзилари ўзбек бўлмагани учун уларнинг хатти-ҳаракатларида нуқсонлар сезилиб қолганини таъкидлаб ўтади ва ўзбеклардан, туб миллатлардан артистлар етиштириб чиқаришнинг моҳияти, истиқболлари ҳақида жуда қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилади. Буюкларимизнинг маънавиятини ўрганиш учун камида ўшаларнинг савиясига яқинлашиш керакмасми?.. Ахир, маънавий ҳуқуқ деган тушунча ҳам бўлиши лозимку! Демокчимизки, бир ишга киришишдан олдин муайян масъулиятни ҳис қилиш — одамийлик шеvasи. Албатта, ҳаммамизда ҳам нуқ-

сон бор, билиб-билмай хато-камчиликларга йўл қўямиз. Беайб — парвардигор. Бироқ пала-партиш ёзиш, сўзлаш касалидан фориг бўладиган замон келди. Бу — қўлдан келмайдиган иш эмас. Негаки, матбуотда чоп этилган фикр эндигина ҳаёт йўлига кирган ёш-ялангда нотўғри тасаввур пайдо қилиб қўйса, кейин тузатиш қийин кечади. Сўнгги олти йиллик давр мобайнида маънавий меросимизга муносабатда ижобий тамойиллар юз кўрсатиши билан бирга бу масалага билиб-билмай аралашадиганлар кўпайди. Бу — асли қувончли ҳодиса. Гарчи энди меросни ўрганишни обрў топиш шarti деб билаётганлар орасида яқингинада уни бутунлай қоралаб келганлар ҳам бўлса-да! Бой маънавиятимиз, моддий ва маданий, маърифий меросимиз тақдирини ана шундай савиядаги кимсалар ҳал қилганини фарёд чекиб кузатиб келардик, улар энди бир юмалаб “истиклолчи” бўлиб олса, шу билан мусаффо бўлиб қолармиди?!

Афсуски, оммавий ахборот воситаларида, таъкидлаб ўтганимиздек, айрим олимларимизнинг анча баҳсли, аждодларимизнинг шахсига кўп ҳам тўғри келавермайдиган фикрлари ҳам учраб қолмоқда. Бу, аввало, ёшларни чалғитса, иккинчидан, унвон, мукофот, дача, машина уёқда турсин, лоақал бир оғиз илиқ сўз эшитолмай, тириклигида ёвузлар қўлида ҳақоратланиб, таққирланиб қатл этилганларнинг руҳига муносиб келмайди. Улар оламдан ўтиб кетдилар. Энди мақтаганга пул ҳам, амал ҳам, камситганга жазо ҳам беролмайдилар. Аммо

шуни деб уларнинг шаънига тўғри келмайдиган гапни айтмоқ жоизми? Айримларнинг ёзган “тарих”лари архивлардаги анкеталардан нусхалар бўлиб чиқаётир. Олтмиш ёшигача “тилчи”, кейин икки йилча “адабиётчи”, ундан кейин бир юмалаб “тарихчи” бўлиб олган олим истиқлол шарофатидан савдогар, фирмачи ёки фермер бўлган бўлса, айримлар “бир йигитга қирқ хунар оз” қабилда тилчи, адабиётчи, тарихчи бўлиб қолдилар.

Таниқли олимлардан бири қайсидир ахборот воситасида, “Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат Октябрь революциясини қабул қилмади, Боту қабул қилди”, деса, яна бири – тилчиликдан адабиётга, ундан тарихчиликка “сакрагани”, «жадидлар диний илмларни чеклаб, дунёвий илмларни ўқитишни ёқладилар», деб юборди. Тагин биттаси Абдулла Қодирийнинг 1926 йилда, илк бор қамалганида айтган “Мен Маркснинг ҳароратли шогирдиман” деган сўзларини, Фитратнинг 20-йилларда компартияни ёқлаб айтган айрим гапларини келтириб: “Ҳа, улар ҳам ўз замонасининг одамлари эди, гуруҳбозликка берилмасдан тўғриси эзавериш керак” қабилда бир эмас, бир неча марта ёзиб чиқди. Бу фикрларни адабиёт оламига янги кириб келган ёшлар айтса, кечирса бўларди, аммо буларни ўзини “пир” деб билган одамлар ёзганига нима дейсиз! Яна бирлари Чўлпон асли қизил империядан норозилик ҳисларини пардалаш учун уни ёқлаб ҳам шеърлар ёзиб қўярди қабилда фикр айтади ва ҳоказо... Ёки нуфузли олим бундан уч-

тўрт йил муқаддам XIX асрдаги Россия ва Ўрта Осиё муносабатини “босиб олинганми, ўз ихтиёри билан қўшилганми – ҳали маълум эмас” тарзида “таҳлил” этган эди. Кейин, орадан озгина ўтиб, Россия Ўрта Осиёни босиб олганини биринчи бор академик Яҳё Фулом 1940 йилларда очиқ ёзгани хусусида яна ўша газетада бир саҳифа мақола чоп эттирди. Бу гапни на таҳририят ходимлари, на бирон тарихчи “пайқамди”. Яна ўша тарихчи домла Яҳё Фуломни ўзига устоз деб билар эмиш...

Энди бугунги кунда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат дунёқарашлари қандай шарҳланаётгани хусусида тўхталиб ўтамиз. Аввало, улардан биронтаси Октябрни қабул қилди-қилмади дейишга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Улар ҳаммаси Октябрни қабул қилган, унга жуда катта умидлар билан қараган. Негаки, шўро раҳбарлари усталик билан фақат уларни эмас, дунёдаги миллионлаб соддадил одамларни чалғитди. Инсоният тарихида абадий орзу бўлиб келган энг жозибали шиорлар — миллий мухторият; сўз, матбуот эркинлиги; она тилида ўқиш; ерсизларга ер бериш; ишсизларга иш бериш; уйсизларга уй бериш каби шиорларни кўтариб чиқдиларки, Амир Темур давридан кейин ўзаро урушлар ва жаҳолатдан боши чиқмаган халқ вакиллари бу гапларга осонгина ишона қолдилар. Янгича бир яшаш тарзини йўлга қўйиш — улар қалбининг олий мақсади бўлган. Советларнинг ваъдалари эса ўша орзуларни ўзида акс эттирган эди. Бунинг устига, Октябрдан ол-

динги, яъни хонликлар ҳалокати на-тижасида ўрнатилган чор Россия-сининг мустамлакачилик, босқинчи-лик сиёсати ҳам шўроларнинг ваъдаларига умид тутишни тақозо этарди... Хуллас, жадид зиёлилар-нинг барчаси дастлаб Октябрни қўллаб-қувватлаган. Шеърлар, ҳи-коялар, публицистик мақолалар ёзган. Бироқ кўп ўтмай шўроларнинг гаплари бошқа-ю, ишлари бошқа экани аён бўлди. Шунда тараққий-парвар зиёлиларимиз воқеаларга танқидий кўз билан қараб, умидла-ри пучга чиқаётганини пайқай бош-ладилар... Буни шўролар ва улар-нинг куйруғини тутганлар пайқамас-лиги мумкин эмасди. Агар улар очиқ душман бўлганида, «Ҳа энди, ҳар қандай ҳукмрон куч ҳам душ-манини таъқиб қилади, керак бўлса қамайди, отади», дердик. Ҳамма фо-жиа шундаки, шўролар демократия, сўз эркинлиги сингари олий қад-риятларни ваъда қилиб, сўзга эрк берганларни эса ёппасига қириб ташлашди... Агар бизнинг эркпар-вар ижодкорларимиз инқилобни қабул қилмаганларида улар тўғри таъқиб этилган бўлиб чиқмайдими?!

Тарихда энг катта ишлар халқ-нинг куч-қудрати билангина амалга оширилади. Бусиз мумкин эмас. Аммо бошқа даврни қўйиб, етмиш йиллик шўро даврини олайлик. Шу даврда Ленин, Сталин кўрсатмаси

билан қатл этилганларнинг сони тўрт йиллик Иккинчи жаҳон уруши-да ҳалок бўлганлар сонидан зиёд бўлса-ю, халқ эса қотиллар номи-ни эъзозлаб юраверган бўлса?! Шунча вақтгача халқнинг кўзи қаёқда эди?..

Энди «халқ куйи», «халқ сўзи», «халқ эртаги» каби иборалар хусу-сида бир гап. Қайси даврда, қаер-да халқ бир ерга тўпланиб сўз, шеър, эртак, куй ёки мақол ярат-ган? Шунини биладиган донишманд борми? Бўлса чиқар. Аммо бу ибо-ралар муаллифларнинг номи айтил-май ёки сақланмай қолган куй, ашула, эртак, мақолларга хос бўлса керак. Ахир, бобомиз Амир Темур, бир донишманд арбоб, раҳбар бу-тун бир қўшиндан кўра қудратли-роқдир, деб бекорга айтмагандир-лар...

Хуллас, илмда қиламан деса иш кўп, истиқлолимиз энди бизга бема-лол фикр айтиш имкониятини ярат-ган экан, уни суиистеъмол қилмай-лик, буюк аждодларимиз руҳларига энди озор бермайлик, улар ҳалол яшаб, ҳалол ишлаб, бизга бой маъ-навий мерос қолдириб кетдилар. Уларда истиқлолимизни мустаҳкам-лаш учун кўмак берадиган нуқталар сероб. Шулар заминиде ёшларимиз-да юксак маънавий фазилатларни шакллантириш ҳар жиҳатдан фойда-лидир.

Ўқиганга яраша рост гапни ўқиган тузук. Зеро, ҳеч бир завқ ҳақ сўздан завқланиш саодатига баробар келмагай! Буюк аждодимиз, саркаш хаёллар соҳиби Бобораҳим Машраб шеърини асрларки ҳақпарастлик руҳи билан қалбларни мунаввар этиб келади.

Кимки кўнглини Ҳақ нури билан покламоқчи бўлса, Машрабни ўқисин! Кимки илоҳий ишқ шаробин ичиб, мол-дунё хаёлидан фориғ бўлмоқчи бўлса, Машрабни ўқисин! Кимки ўзлигини таниб, ўлимга тик боқмоқни мурод этса, Машрабни ўқисин!

Машраб — миллатнинг азобда қолган виждони. Бу виждон саси бизни мудом илоҳий ҳурликка даъват этади.

Муҳтарам журналхон! Халқда, гулнинг тозаси, гапнинг янгиси маъқул, деган нақл бор. Шу гапга амал қилиб Бобораҳим Машрабнинг янги топилган бир мухаммас ва бир мусаддасини чоп этишни лозим топдик. Уларни шоир ижодининг фидойиси Жалолиддин Юсупов нашрга тайёрлади.

Аюло, эй нури бо ҳиммато, улуғ кондин нечук чиқдинг?!
 Сўрарман сандин, эй Одам, ки Ризвондин нечук чиқдинг?!
 Ҳазорон навҳа бирла, Нуҳ, тўфондин нечук чиқдинг?!
 Халило, айтаман, бул нори сўзондин нечук чиқдинг?!
 Аламли, Довудо, хавфи паришондин нечук чиқдинг?!

Назар бирла нафсга бу жаҳоннинг тангдур айвони,
 Забури маърифат дастингда, эй Аршнинг Султони,
 Мисоли барқдек ўтгин, васедур Аршнинг майдони,
 Ҳамани навбати ўтти, етушти сенга давроне,
 Бу йўлда, Мусиё, гардиши даврондин нечук чиқдинг?!

Нигини мамлакат дастингда, соҳиби боргоҳ эрдинг,
 Ўшал кун неча бир жомандаларга раҳнамо эрдинг,
 Жаҳоннинг раҳбарисан, инсу жинсга подшоҳ эрдинг,
 Не бўлди хорлар торттинг, жаҳонга тўтиё эрдинг,
 Сулаймоно, бу вақтда чархи кайвондин нечук чиқдинг?!

Етуштинг сабр бобида аламлар ўткариб, Аюб,
 Тариқи зиндалиқда жон берур ҳар толиби матлуб,
 Жаҳоне раҳгузардин шодмоне топмади Яқуб,
 Жигар қони билан шому саҳар — ҳар соате кўл юб,
 Фироқи дарди доғи, Моҳ, Канъондин нечук чиқдинг?!

Магар бу мақсудинг Маҳшарда бўлғай сайиди дилхоҳ,
 Киши беранжу бекоҳиш бўлолмас мақбули даргоҳ,
 Кўзунгни ёшидин пайдо бўлур чандин дури якто,
 Қиёмат ваҳмидин шому саҳар қон йиғлади Яҳё,
 Мисоли ашк бўлдунг, токи мужгондин нечук чиқдинг?!

«Хел кима маълум эмас ҳоли паршоним менинг...»

Баҳодир ЖАЛОЛ асари

Мудом парҳез этардинг бу жаҳоннинг бўйу рангидин,
 Замона офатидан, ҳамчунон аҳволи тангидин,
 Юрусанг, кўркмас эрдинг ҳеч вақт шери палангидин,
 Нечук махлас бўлуб қолдинг бу дарёнинг наҳангидин?
 Мақоми батни моҳи эрдинг, уммондин нечук чиқдинг?!

Баҳиммат мард эдинг, охир не бўлди нури тоатинг?
 Қани Ҳақ даргоҳига бош уруб қилгон муножотинг?
 Мабодо, кўрқаман, дастинга тегмай кетса ҳожотинг,
 Бу йўлда лоф урар эрдинг на бўлди нафйи исботинг?
 Мен айтай сенга, Машраб, нафси шайтондин нечук чиқдинг?!

* * *

Бошимга доимо Ҳақ раҳмати саршор учун келдим,
 Муҳаббатдин олай деб махзанул-асрор учун келдим,
 Работи кўҳнага мен ошиқи дийдор учун келдим,
 Жаҳона бир кўзга кўрунмас Ёр учун келдим,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Ўшандоғ арзи ҳолимни дедим шоҳи такаллумға,
 Мани руҳумни кўрди, тушти шўриш кулли мардумға,
 Юзумни баъдавон суртмоқчиман хоки тазаллумға,
 Отам боҳиммат эрди сотти ҳафт жаннатни гандумға,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Нажосатхонага олуда қилман асло пойимни,
 Осиб келдим букун бўйнуғма ман кўҳи гуноҳимни,
 Кўрай деб Раҳматан-лилолабийндек қиблагоҳимни,
 Йўлида барҳам урдум Жаннат отлиғ тахтгоҳимни,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Чақирди бандани, олдимға кел, деб подшоҳи ишқ,
 Муҳаббат кони эрдим, тегди бошимға кулоҳи ишқ,
 Кўлумға тегди охир тахти баҳти кимёйи ишқ,
 Мани олдимда йиғлаб Аҳмади Мухтор — соҳиб дуойи ишқ,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Муяссар бўлди умматга ўшал Аҳмадни оғуши,
 Талотум қилди ул соат улуғ раҳматни даржўши,
 Дарахти Тўбову Кавсар ҳама бўлди фаромуши,
 Бу йўлда қилди бўйи Аҳмад ошиқларни беҳуши,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Азалдин руҳи поким тозадур — аъло ҳимматман,
 Тамоми Аршу Курси ман учундир — аҳли суннатман,
 На хавфим етти дўзахдур, на муштоқи Жаннатман,
 Шу давлат манга етмасму — Онҳазратга умматман?
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Кўтардим бошим узра лангари рўзи қиёматни,
 Азалдан қўлга олганман ҳамон занжири қудратни,
 Умидим бордур устумга тўккай деб нури раҳматни,
 Талоқ қилдим Муҳаммад соясиға ҳашт жаннатни,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Ўзумни қайда ман солмоқчи эрдим мунча савдога?
 Бошимни қўймас эрдим ҳамчунон шиддатли ғаввога,
 Қўлумни урмас эрдим ҳеч вақт зулматли дарёга,
 Маконим бор эди Жаннат ичинда — тахти аълода,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Яқин билгилки, хатмул-мурсалийннинг савқидин келдим,
 Кироми Раҳматан-лилолабийннинг савқидин келдим,
 Малоиклар, сўранг, руҳул-аминнинг савқидин келдим,
 Бу кун маҳбуби Раббил-олабийннинг савқидин келдим,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Қўлум домониға мазбур, жисмим жониға етгунча,
 Фаромуш айламамдур пой гўристонға етгунча,
 Жигархун бўлдилар бир уммате иймонға етгунча,
 Қўлум домонидин кўтоҳ эмас Ризвонға етгунча,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Муборак доманиға рўзи аввал чанг солганман,
 Агарчи зоҳирим сокин, исён дарёсида қолганман,
 Бу йўлда тийғи Илоллоҳ билан бағримни чолганман,
 Бериб Жаннатни гарди доманини сотиб олганман,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Умидим бордур руҳум ҳама қолабни йўқлар деб,
 Тамоми мужтаҳидлар толиби мазҳабни йўқлар деб,
 Карамли подшоҳим ошиқи матлабни йўқлар деб,
 Шафоат тахтига чиққан Шаҳи Машрабни йўқлар деб,
 Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
 Набийнинг сояси умматлариға бор учун келдим.

Узоқ хайрлашувлар

... Машхур адиб ҳали ёш. Мен ундан ҳам ёшман. Биз асли ҳамқишлоқмиз. Тоғларимиз, далаларимиз, боғларимиз, уру қирларимиз, юрган йўлларимиз бир. Ҳатто униб-усган тупроғини тарк этганларнинг барчаси бошдан кечирадиган соғинчимиз ҳам муштарак.

Мен ҳам Машхур адиб ўқиган мактабда ўқиганман. Мен ҳам унга ўхшаб жомадонимни кўтариб, қишлоқдан "ёзувчи бўлгани" жўнаганман. У мендан ўн йилча олдин шаҳарга келган — талабалик чоғидаёқ китоблар чоп этириб, адабий даврларда "кимсан фалончи" деган ном кўтариб улгурган. Ҳозир уни ҳамма энг истеъдодли адиблардан бири деб танийди. Мен ҳам шундай фикрдаман. Унинг китобларини ўқиётганимда "биз"нинг тоғимиз, дала-дашларимиз, мактабимиз, таниш-билишларимиз кўз олдимда шу қадар аниқ гавдаланадики, юрагим ҳаприқиб, томоғимга йиғи тикилади; баҳорларимизнинг, кузларимизнинг, қишу ёзларимизнинг рангу бўйлари юрагимдаги айрилик ҳасрати билан чирмашади-да, вужудимни ўраб, чидаб бўлмас бир соғинчга айланади. Мен жонўртар бу туйғу қаъридан туриб, қишлоғимиздан шундай адиб чиққанидан бутун борлиғим билан фахрланаман. Унинг худди менга ўхшаб — киндик қони тўкилган тупроққа интиқликда яшаётгани эса, барчанинг кўзидан яширин бир нозик авж-ҳасрат пардада юракларимизни бирлаштириб турганини ҳис қиламан.

Машхур адибни болалигимдан танийман. Ҳовузимиз бўйида тоғам билан

мактабни битириш имтиҳонларига тайёргарлик кўрган бўлиб утирганлари ёдимда. Мен ўшанда биринчи синфда ўқисам керак. Хатти-ҳаракати синфдошларидан бир қадар олифтароқ ўша ўспирин, назаримда, бугун бошқа бир сирли, мен етолмайдиган олис оламга тегишли муъжизага айланган — ҳар бир сўзи, қилиғи, қарашада чуқур маъно, улкан истеъдод бордай туюлади менга. У ўзи мансуб сирли оламнинг бахтли фуқаролари — шоирлар, артистлар, санъаткорлар ҳақида аллақандай бепишандлик аралаш бемалол сўз юритганда эса, номаълум юлдузлардаги илоҳий зотлар ҳақида гап кетаётгандай берилиб тинглайман. У айни мен севган адиблар ҳақида илиқ гаплар айтади, менга ёқмаганлари тўғрисида "ёзувчи эмас" дейди афтини бужмайтириб — дидимиздаги бу пинҳона ўхшашлик уни ҳам, мени ҳам хурсанд қилади. У таъбиға мос келмаган одамлар тўғрисида гапирганда юзини тириштириб, жиддий қиёфага киради. Қошлари чимирилиб, лаблари чўччаяди. Кўнглига яқин кишилардан сўз кетса, кинолардаги гарб асилзодалари каби киборона нимтабассум қилади. Умуман, у ичиш бошлангунча жудда уятчан, ниҳоятда тарбия кўрган одамдай таассурот қолдиради. Ичгандан кейин эса... Аммо ўша пайтлар Машхур адиб менга ҳатто мастликда ҳам ёқарди. Чунки севимли шоирим Сергей Есенин сархуш умргузаронлик қилганини билардим ва буюк зотларнинг феълидаги бу кусур ҳам менга фазилат бўлиб туюларди.

М а н а ,
Н а в о и й
кучасидаги
ҳозир омон
қолмаган
кўпдан-кўп
ошхона-май-
хоналардан
б и р и д а
“қиттак-қит-
так” қилиб
ўтирибмиз.
У бетўхтов
бурқситиб
сигарет ту-

татади. Мен унга бағишланган шеърим-ни ўқияпман. Шеър қишлоғимиз ҳақида. “Мен Бойсунни излайман ҳамон, Баъзан пинҳон ййглайман шеър-га. Қаерларга кетдинг, Бойсунжон? Бизнинг Бойсун қани, қаерда?” Машхур адиб анча сукут сақлайди. “Да”, дейди тақдири азалнинг борлигини тасдиқ қилгандай. “Улманг, отам!” дейди сўнг. Унинг қошлари баттар чимирилади. Ҳозиргина отасининг арвоҳини учратган Ҳамлетдай юзи фожели қиёфага кирди. Аллақандай назокатли ёзилган панжаларини юзига босиб чексиз-чегарасиз ғуссада эканини изҳор қилади. Яна “да”, дейди. У гамнинг улкан қўшини бостириб келаётганини аён қўриб, бу лашкар қудратига тан берган каби узоқ сукутга толади ва энди омонликда яшамок учун фақат бир йўл — май ичиш қолганини аниқ англагандай, қатъият билан пиёлани қўлига олади. Бир ҳўплайди. Бу ҳўплаш жараёни, унингча, гамнинг шаклу шамойилию залвори, аччиқлигию даҳшатининг ифодаси бўлмоғи лозим шекилли, қаттиқ бужмайган афти аянчли, кўрқинчли тус олади. У типратиканни тириклайин ютаётган одамдай қийналади. Томоғидаги қандайдир қарши кучлар адибга омонлик бахш этиши лозим бўлган ҳаётбахш суюқликни бир неча марта қайтариб ташлашга ури-

нади. Фақат “яшаш”га бўлган беадад иштиёқ ва темир иродагина унга бу каби қийинчиликларни энгиб ўтиб, жараёни охирига етказмоқ имконини беради. Бу огир “синов”ни муваффақият билан якунлаган адиб энди тулқинланиб асосий мавзуга ўтади.

— Отам, — дейди у, — мен Бойсунга кўмилишим керак.

У менга синовчан тикилади. Мени қандайдир бир тарозисида ўлчаб, ниманидир тошим босишидан қаноатлангач эса, қўшимча қилади:

— Сиз ҳам...

Машхур адиб менга бундай марҳамат кўрсатганидан кўнгли ўсиб, давом этади:

— Бойсунга тобутимни сиз элтасиз! Бу ер, — дейди адиб гўё унинг ҳукмига мунтазир мунгайиб турган шаҳарга ачиқ қарар экан, — бўмийди!..

Унинг ҳукми қатъий ва шикоятга ўрин йўқ — шаҳарнинг ҳоли бирдан хароблашади: кучанинг бир томонида қаторлашиб турган баланд бинолар бу ҳукмга дош беролмасдан пасайиб қолганини кўраман.

— Ҳозирдан айтиб қўйишим лозим — мени сиз кўмасиз! Бойсунда ётишим керак-да, отам! Фақат СИЗга ишонаман...

Бу буюк ишончдан гамгин тортаман. Тошкентдан Бойсунга қараб, Ўзбекистоннинг катта шоҳкўчасидан бир ўзим Машхур адибнинг жасадини елкалаб кетишимни кўз олдимга келтираман.

— Албатта... Албатта! — дейман ҳаяжонланиб. — Биз Бойсунда ётишимиз шарт!

У замонлар ҳеч бир гапни ҳаяжонсиз айтолмайдиган пайтларим, аммо Машхур адиб хитобимда алоҳида бир ишончли оҳангни сезадими, менга меҳр билан қарайди:

— Улманг, отам... Келинг, бир упай!

Бу энди ишончининг чўққиси. Чўлпиллатиб упишамиз. Ўша вақтлар Брежнев-

нинг юксак мартабали меҳмонларни тайёра пойида кутиб олаётиб, оғиз тўлдириб ўпишишларини ойнаижаҳондан томоша қила-қила бутун мамлакат тақлидга утганмиз! Ижодий зиёлилар ҳокимиятга муҳолифликни хуш кўрса ҳам, бу ўринда ажиб бир бағрикенглик намуналарини кўрсатган. Аввал Московни кўрганлар Тошкентда бу расми жорий этишда алоҳида жонбозлик қилган бўлса, кейинчалик модадан орқада қолмаслик учунми, ҳаммамиз шу амални анъанага айлантдик. Эракми, аёлми, учрашган жойда оғиз уриштириб, лаб сўришгани сўришган. Машҳур адиб эса бу соҳада алоҳида маҳорат ва камолотга эришган. Бир оз ичиб олганидан кейин кўзига яхши кўринганни ўпади. Бу шарафга алоҳида меҳрини қозonganлар, масалан, зинҳор-базинҳор унинг жасадини Тошкентда қолдирмай, Бойсунга элтиб кўмиши лозим бўлганларгина сазовор бўлади.

Яна ичамиз. Адиб қошларини чимирганича овозини муқаддас бир қайғуга чулғаб, ҳамлетона туйғуларини изоҳлай бошлайди:

— Энди, отам, биласиз, янгангиз шаҳари... — У яна шаҳарга бир қараб олади. Шаҳар уялиб кўзларини ерга қадайдди. — Болалар шу ерга туғилган. Мени Бойсунга элтиш хаёлларига ҳам кемийди. Фақат сизга ишонаман. Мени Усмон кўмсин, деб васият қолдираман. Сиз мени оли-иб кетасиз!

Машҳур адиб бу гапларни шунчаки мастлик орқасида айтмаётганини туйқус сезиб қоламан. Баъзан феълида самимийликдан кўра “артист”лик голиб келадиган бу одам ҳозир жуда жиддий гапирмоқда эди. Соғинч сингган кўзларининг туб-тубида аллақандай бир хавотир — умргузаронлигига нимаси биландир таҳдид солиб турган қисматни жон-жаҳд билан ўзгартириш истаги бор... Бир қадар энгил кайфиятимдан асар ҳам қолмайди. Унга тикилиб

қарайман. Ростини, барибир унинг бу ҳолатини охиригача англаб етмайман. Ахир, Бойсунга бориб ўлиш нима бўпти! Ўлгим келса, поездгами, тайёрагами чиқамуну Бойсунга бориб ўлавераман-да! Ихтиёрим ўзимда... Ў, ёшлик! Ҳамма нарса сенинг қўлингда! Хоҳласанг, тонг отгунча шеър ёзасан! Хоҳласанг, сени суймаган қизнинг ётоқхонасида “Олмазор”нинг нақд беш шишасини бир ўзинг ичиб, бўкирганча коридорларда шовқин соласан! Хоҳласанг, дўстларининг жонига тегиб, куча-кўйда тинмай шеър ўқийсан! Хоҳласанг, дарсга кирмай, футболга чопасан! Хоҳласанг, энди ҳеч кимни севмасликка қасам ичиб, йиглайсан!..

Бойсунга кўмилиш бу одамга жуда муҳим эканини ва нияти амалга ошмаслигидан у негадир ҳадиксираётганини сезаман.

— Агар сиздан олдин ўлмасам, — дейман юрагимни эзгилаётган ғуссадан овозим ногоҳ титраниб, — албатта айтганингизни бажараман!..

— Отам, раҳмат!.. Адиб чуқур ўйга толади. Сунг бениҳоя ғариб миннатдорлик билан менга қарайди: — Улманг!

Шунда теграмизни — пивохонани, шиша девор ортидаги Навоий кўчасини, кўп қаватли иморатлар устидан эгилиб қараётган осмонни, мошиналар шувиллаб оқиб ётган кўчалар орасида қисинибгина турган шаҳарни — Бойсунга қадар бутун борлиқни соғинч тутайди. Аммо мен бу қалин соғинч деворидан бир ҳатлаб утишим мумкинлигини, Машҳур адиб эса, неча марта Бойсунга бориб келавермасин, мангу соғинчга — айрилиққа маҳкум эканини англаб тураман.

Ўша кунги суҳбат мағзини яхшилаб чақмаганим менга кейинроқ маълум бўлади. Машҳур адибнинг тақдирига жуда ухшаш бир тақдир етагида кетаётганимни у вақтлар билмайман.

Бу — эллингчи йилларнинг гапи. “Ватан”га, яъни Ўрусияга пахта керак. Жонажон партия-ҳукуматнинг қарори билан одамлар Бойсун тоғларидан чўлга кўчириляпти.

Шўроларнинг зўравонлигини кўравериб кўз пишиб кетган бўлса ҳам, барибир чидаб туриш қийин: “кучасан-о, кучасан” дея зугум қилиб юрганларни кимдир такронлаб сукиб қолади, кимдир “дотсанг — от, аммо жойимдан қимирламайман” деб туриб олади, кимдир, гўё ҳукуматнинг кўли калтадай, тоққа қочади. Жангари тоғлик хотинлар оғизларига келганини қайтармайдилар. Қариндошлар остонада тахт турган мошиналарга кўч-кўронни кўз ёшларини арта-арта ортадилар. Улимга кетилаётгандай ҳамма уввос солиб йиғлайди. Кимдир босиб келаётган укирикдан овози титраб, дуога қўл очади. Ҳукумат одамлари бир четга чиқиб, гўё бу ишларга дахллари йўқлигини намойиш этмоқчидек, гўддайиб турадилар. Улардан бошқа ҳамма юзига фотиҳа тортади. Омин! Мошинанинг мотори гуриллайди. Нимадандир умидвор кўнгиллар бирдан энди тақдир ўзгарганини ҳис қилади. Хотин-халажнинг уввоси авжига чиққан кўйи иккига ажралиб боради. Бир тўп йиғи боғу роғлар орасидаги ҳовлиларда етим қолгандек фарёд чекиб қолса, бир тўпи эса мошина билан бирга кўчиб жўнайди. Эркакларнинг боши ҳам. Бойсуннинг ям-яшил боғлари, соя-салқин кўчалари уларнинг ортидан мунғайиб қараб қолади. Йўл ўрмалаб Бойсуннинг тепасидаги довонга чиқадию бир нафас ростлаб, пастга шўнғийди. Бойсун кўздан гойиб бўлади...

Шалағи чиққан юк машиналари кўч-кўронларни чўлнинг ўртасига ташлаб

кетган. Турт тараф ҳувиллайди. Тоғ йўқ. Бесуянч қолган осмон бошга қулаб тушадигандай. Дарахт йўқ. Иморат йўқ. Сув — шўр... Рузгорларидан, боғларидан, тепалигу қирларидан жудо бўлган одамлар тузи чиқиб ётган шўрхок ерда қўш ҳайдаб, пахта экадилар, пахса девор кўтариб, бошпана қуришга тутинадилар. Баъзан ўртаниб Бойсун тарафга қарайдилар. Афғон шамоли кўтарган губор сийраклашган кунлари олислардаги тоғлар элас-элас кўзга чалинади. Энди Бойсунга бориб бўлмайди! Бойсуннинг йўлларида “партия-ҳукумат” дегич девор бор. Ҳамма девордан ошиб ўтмоқ мумкин, аммо бу девордан ўтиб бўлмайди. Қўш бўлиб учсанг — қанотингни қайиради, от бўлиб югурсанг — туёгингни... Тешиб ўтаман деган шамолнинг тўзони қуриган, ёриб ўтаман деган дарёнинг — ўзани! Битта-ярим қочиб кетганини милиса қайтариб келади...

Нормамаат раис кечагина усти ёпилган каталакдай идорасида ўтирибди. Бир хона, бир даҳлиз, учта устул. Раис ҳали дераза ўрнатилмаган туйнукдан пайкалга қарайди. Саратон жимирляпти. Шўрхокнинг ҳар-ҳар ерида ўсган гўза офтобда кўнгли озгандай ҳолсизланиб туради. Пайкални тўғри кесиб келаётган Хуррам биргадга кўзи тушиб, раис нима булганини фаҳмлайди.

— Калта! Ҳув Калтабой!

Иморатнинг орқасидан чиқиб келган девдай бир йигит туйнукка рўбарў бўлади:

— Чақирдингизми, Нормамаат ака?

— Мошина қаерда?

— Парткўм районга миниб кетган.

— Келса, бензин тўлдириб, Хуррамнинг уйига утсин. Кейин... у-бу нарса тараддусини ҳам кўриб қўйинглар.

Йигит раис тикилиб турган тарафга қарайди. Яқинлаб қолган биргадга кўзи тушади.

— Нормамаат ака, шу парткомга мо-

шинани ким қўйибди? Колхозни юзта мошинаси булса экан... Сизга ухшаб отда юравермайдими! Тўй бор, аза бор...

Раис хўмраяди:

— Партияни ишига аралашма. Бор, айтганни бажар!

Йигит кетади.

Хуррам биргад раисга қарамасдан, бошини эгганича тўйнок олдидан утиб, эшикда пайдо бўлади.

— Ке.

Раис ўрnidан туриб қўл олиб кўришади.

— Ўтир.

Биргад бурчақдаги устулга желаги ўнгирларини осилтириб чўкади.

Раис унга тикилиб қарайди.

— Нима... бўмадима?

Биргад кўзини ердан узмасдан, “ҳа” дегандай бош силкийди. Шундагина раис Хуррамнинг қўйиб-чўйкаб кетганини кўради. “Ичи ёнапти”, деб ўйлайди жони ачиб.

— Худонинг буюргани...

— Ким билсин, суви ёқмадима... Ё ҳавосима... Бойсунда ўйноқлаб юрган бола эди...

— Хўш, нима қилдик?

— Эртароқ олиб кетсак... Йўл олис...

Раис бир оз тараддуланиб туради.

— Ўйлаб иш кўрсак... — У биргадга синовчан тикилади. — Шу ерга қўйсак... бўмайдима? Кун иссиқ. Олиб жўнасақ, қўйнаймиз-да...

Биргад бирпас анграйиб қолади. Сўнг бирдан ўрnidан сакраб туради.

— Мен боламини бу чўлларга қўймайман, Нормамаат! Ўн тўрт ёшли фарзандимнинг хуни ҳукуматнинг бўйнида! Кўчириб келишга келган ҳукумат энди ўлигимизга қарамайди?! Ҳаммани хонавайрон қилди! Бойсунда юрганда ўлмас эди!..

Биргад хўнграб йиғлайди. Раис унинг йиғлаб бўлишини сабр билан кутади. Биргад кўз ёшларини артгач, ҳаяллатиб гап қотади:

— Бумаса, тайёргарчиликларингни кураверинглар. Мошина боради. Мен ҳам етиб бораман.

Биргад кўзгалмоқчи бўлади.

— Ҳозир... Калта!

Калтабой бу сафар эшик тарафдан кириб, Хуррам биргад билан бўзлашиб кучоқлашади.

— Шунча қаратганингиз бўмапти-да, ака?

— Бумади, Калтажон, бумади!.. — Хуррам бошини сарак-сарак қилиб изиллайди.

— Кассангда қанча пулинг бор, Калтабой? — деб сўрайди раис.

— Етиб қолар...

— Бойсундаги маъракага ҳам етадиган қил. Жанозага мен ҳам, актиплар ҳам боради... Ҳаммага хабар бер. Парткўм қолса бўлди. Эртанга келадиган комиссияга гап бериб турар...

Уч-тўрт соатлардан кейин мархумни юк мошинага жойлаган чўлқуварлар қиёмат-қирон билан Бойсунга жўнайдилар.

Йўлда бу гамгин манзарани кўриб ҳеч ким ажабланмайди. Мархум киндик қони тўкилган жойга қўйилиши лозимлигини ҳамма тушунади.

“Қама-қама” авж олган бир замон. Ўзбекистонга “Ҳақиқат ўрнатиш” учун келганлар ғайрат билан ишга киришган. Омадим келиб шу кунларда менга уй бериб қолишди. Кўчиб кириб, қўшнилар билан бирин-кетин таниша бошладик. Билсак, биздан икки қават тепада Ўрусиянинг аллақайси бир шаҳридан келган “десантчи” — шаҳарнинг янги прокурори ҳам ўрнашиб олибди. Уша пайтлардаги одатимча, “Биз бу квартирани олгунча сочимиз оқарди, бу знагар босқинчи келибоқ уйли булса-я!” деб, фигоним фалакка чиқиб, у ер-бу ерда гапириниб юрдим. Шуроларга

қарши мажлис-пажлисларда нутқ сўзлаб, ҳар хил ташкилотлар туза бошлаган кезларимиз. Ҳамма қизишган. Ҳамма ўзини озод кўргиси келади. Озодлик учун жонни ҳам аямаслик мумкин бўлган пайтлар... Бир куни қўшнлардан бириникида жаноза бўлиб қолди. Бу мусибат хабарини эшитдим-да, маҳалла қаторида тургани ишдан эртароқ қайтиб келдим. Туманот одам тўпланган. Мен сипороқ кийим кийиб олиш ниятида ўзимизнинг эшикхонага бурилдим. Тепадан кимдир тушиб келарди. Илгари кўрмаган бўлсам ҳам, прокурор шу эканини сездим. Унга қарадимۇ негадир кўнглим хира бўлди. Кўпи билан эшикоғаликка ярайдиган милисанинг ўзи. Тўпори башарисига бирор бир юксакликнинг нафаси тегмаган. Виқор билан қадам ташлаб келяпти. Ҳамма нарсаси ярашиқсиз. Мен эшик кўнғироғини босмоқ ниятида қўлимни чўздим-у, аммо негадир бирдан шарт ўгирилдим-да, прокурорга қарадим. У эшик олдидаги супачага етай деб қолган эди. Лабимга масхараомуз табассум ўрмалаганини сездим. Кўзларимиз учрашди. У менга салом бермоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, аммо қиёфамдаги бир талабгорликни кўрдими, юзида саросималик пайдо бўлди. Унинг ҳатто тўхтамоқчи бўлганини ҳам ҳис қилдим. Аммо тезликда бу дунёнинг қори ҳам, ёмғири ҳам таъсир қилмайдиган одам қиёфасига кириб ёнимдан ўтиб кетди. “Шу киши бизни тарбиялагани келганмилар”, деб ўйладим ва кўнғироққа қўл чўздим. Бироқ зинада қадам товушлари тўхтаганини эшитиб, ўгирилдим.

— Нега бунча одам уйнинг атрофига тўпланиб турибди?

— Жаноза.

— Жанозага ҳам шунча одам йиғилади ми?

Унинг бу гапи ғашимга тегди.

— Очигини айтсам, митингга йиғи-

лишган.

Прокурор истехзомни сездим.

— Кимга қарши митинг қилишмоқчи?

— Улимга қарши.

У каловланиб қолди, мен индамай ўгирилиб кўнғироқни босдим.

Бир неча кундан кейин янги қўшнларимиздан бири уй тўйи қилиб, бизни ҳам меҳмонга чақирди.

Мана, тўрда прокурор хотини билан савлат тўкиб утирибди.

Барча умумий бир мавзу топишга уриниб, ҳар соҳадан бир шингил қилиб суҳбатлашяпти. Ароқ қуйилади. Прокурор “юзта” уриб олгач, жонланади. Ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйгиси келадими, осмондан тушгандай гап бошлайди:

— Чарчаяпмиз. Иш кўп, — дейди у оламшумул хабардан огоҳ этмоқчидек. — Бугун қрим татарлар кучага чиқди. Ҳаммани — милисани ҳам, бошқа кучларни ҳам сафарбар қилишга тўғри келди.

Ҳеч ким индамайди. Мен бу ахборотни у атайлаб, одамларнинг қўйнига қўл солиб кўргани айтаётганини, бу гаплар замирида шахсан менга қарши даъват борлигини, прокурор аллақачон мен ҳақимда ҳамма нарсани ўрганиб чиққанини фаҳмлайман. Унга жавоб қайтармасам — ўзим, Ўзбекистон, Ҳақиқат ва жами Эзгуликлар ерга топталадигандай туюлади менга.

— Бировни ҳам, ўзларингни ҳам овора қилишни хуш кўрасизлар-да! Қримликлар юртига қайтмоқчи экан, нима қиласизлар халақит бериб — қўйинглар, кетаверсин! — дейман иложи борича бепарво оҳангда ва сафсатабозларга фақат сафсатабозлик мантиқ бўлиб кўринишини билганимдан қўшимча қиламан: — Ҳар бир халқ ўз тақдирини ўзи белгилайди ...

Прокурор менга ялт этиб қарайди. Қарашада “сен ҳақингдаги маълумотларнинг ҳаммаси тўғри экан” деган маъно бор. Юзига табассум югуради ва мулойимлик билан, менга қарамасдан изоҳ беради:

— Қримтатарлар халқ эмас.

Даврадагилар бу сурбетликдан қарахтланиб бир зум жим қолади.

— Қримликлар — элат! — дейди у бизни лол қолдирганидан завқланиб.

— Дунёда битта халқ бор, — дейман ўзимни унглаб олиб. — Фақат битта! Урислар! Катта оғамиз! У хоҳлаган элатини ватанида яшашга рухсат беради, хоҳламаганини ҳайдайди.

Даврага сукунат чўқади. Хайрият, ҳеч ким “шу гапларни қўйинглар, ўйнаб-кулиб ўтирайлик” деб қолмайди. Мен бу гапларни шу даврадагилар, давранан ташқари дўсту душман, қарамликни хуш кўрадиган қўллар, ҳар қандай занжирни узишга тайёр хурпарастлар, зўровонликка хизмат қилавериш чарчаган Ўзбекистон, замона жиловни қўлидан чиқиб кетаётганиданми асабийлашаётган истибдод, кўнгилларга зиё таратаётган эрк — гўё жумлаи жаҳон эшитаётганини ич-ичимдан ҳис қиламан. Ахир, ёвузликка юзма-юз келинганда собит турмоқ, ҳечқурса, унинг олдида тил қисик бўлмаслик керак. Чунки эзгулик йўлида кўйиб-пишиб юрган кимсанинг мағлубияти фақат унинг шахсий ютқизиги эмас, балки ҳақиқатнинг ҳам чекиниши, борингки, тили қисиклигидир.

Прокурор бу ерда сиёсатдан бекор гап қўзғаганини англайди. Нотаниш одамлар орасида, яна-тагин меҳмондорчиликда бор қудратини намойиш этолмайди-да! Айниқса, мана бу “неформал” бетгачопарлик қилиб турса... Кабинетда бўлганда, бошқа гап эди! Йигитлар бир лаҳзада ақлини киритиб қўяди бу маҳмадананинг! Аммо ҳозир бу гапларни жавобсиз қолдирса, обрўсига путур етадигандай туюлади унга.

— Қримда нима бор! Нима, Ўзбекистонда уларни биров камситяптими? Маҳаллий халқдан ўн маротаба яхши яшайди. Дангиллама уйлар қуришган. Қоринлари тўйиб кетган...

Ғижинаман. Қорнимиз тўқлигини бунча миннат қилмаса булар! Дангиллама уйларнинг нима дахли бор! Қани ўша дангиллама уйлар?.. Гап Ватан ҳақида кетяпти, ахир!

— Улар Ватанига қайтмоқчи...

— Ватанига?! Бу ер Ватан эмасми? Ёшлари-ку, майли, қарияларини айтмайсизми, кун бўйи кўчада тик туришди. Уларга нима керак? Улимни ўйлайдиган пайтлари...

— Эҳтимол, киндик қони тўкилган тупроққа бориб ўлишни ўйлашаётгандир...

Прокурор бирдан баҳсдан тўхтайди. Юзида чинакам ҳайронлик балқийди.

— Мен Узоқ Шарқда туғилганман, — дейди у истеҳзоли жилмайишга ҳаракат қилиб. — Наҳотки, ўлиш учун Узоқ Шарққа боришим керак бўлса... Сиз фантастик гапларни гапиряпсиз!

— Қаерда ўлсангиз — ўлавермайсизми! Бу сизнинг шахсий ишингиз, — дейман мен ҳам энсам қотиб. — Аммо улар учун бу ҳаёт-мамот масаласи...

— Қизиқ! Улиш учун Қримга боришар эмиш... Бу мамлакатнинг ҳамма жойи — Ватан! Тушуняпсизми, ҳамма жойи! Қаерида ўлишнинг нима фарқи бор?

— Сталин, кейин эса сизлар кримликлар учун бу мамлакатни ватан эмас, қамоқхонага айлантирдиларинг! Улар Қримдан бошқа жойни ватан деб билмайдилар. Умуман, ҳар бир эсли-хушли мусофир учун киндик қони тўкилган юртда улиш — орзу...

Прокурор менга қараб, “қизиқ, қизиқ” дейди, аммо Узоқ Шарққа бориб ўлиши кераклиги унга эриш туюлаётганини сезиб тураман.

Машҳур адиб ўглини уйлантирди. Тўйида қатнашдим. Ва бирдан у бир неча йиллардан буён “Бойсунга кўмилиш” масаласи ҳақида гапирмай қўйгани эсимга тушди. Нега гапирмай қўйди?

Энди бу азобли ўйлар менга кўчган. Болаларим эси киргандан буён такрорлайман: “Билиб қўйинглар — бойсунликсизлар. Мен ўлсам, Бойсунга кўмасизлар. Бойсуннинг тепасидаги қир устида бобонг ётган қабристонни курсатганимдими? Ўша жойга қўясизлар...”

Гўё биров қаршилик қилаётгандай бу гапларни ўжарлик билан тез-тез такрорлайман. Болаларим индамай тинглайди. Уларнинг кўзларига қараб гапимнинг тасдиғини кўрмоқчи бўламан...

Вилоятларнинг биридан Тошкентга келяпман. “КАМАЗ” текис йўлларда ваҳима билан гувуллаб, ўр келганда ярадор даррандадай бўкириб, энишда дарёдай шовиллаб — “Тошкент, қайдасан?” деб ярим кундан буён йўл юради. Ҳайдовчи — ёши ўтиб қолган қримтатар. “Прима”ни тутатиб, йўлдан кўз узмай, миқ этмасдан келаётган бу одамга аввалига унча парво қилмадим. Аста-секин гапдан-гап чиқиб, суҳбатимиз қизиб кетди. Гап айланиб Қримга келиб тақалди. Мен Қримга борганимни айтиб, у гузал масканни жўшиб мақтадим; ҳар қадамда туркий сўзлар учрашидан, жүгрофий номларнинг деярли барчаси туркий эканидан гапирдим. Мавзу ўз-ўзидан қримликларнинг бошига тушган қисматга кўчди.

— Ай, Османжан, нимасини айтай! Бир кечада босишди. Бор-будимиз жой-жойда қолиб кетди. Мен ўн уч яшар бо-

ламан. Бир укам ва иккига кирган сингилчам бор. Отамиз урушда. Автомат ўқталиб ҳаммамизни вагонга олиб келиб тиқишди. “Булар йўлда нима ёйди, борган жойда нима билан кун кўради” деб ўйлаш бировнинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Бизни ўлсин дейишган-да! Ўлиб ҳам кетдик! Ай!.. Ушанда, бола бўлсам ҳам, тиритетик эканман. Бир офисердан ялиниб рухсат олдим-да, уйга бориб, кўринган нарсани шолчага ўраб, вагонга олиб чиқдим. Онам изиллаб йиғлаганча, “Ўзи вафо қилмаган Ватаннинг нарсаси вафо қиладими!” деб, бу лаш-лушларнинг ҳаммасини пастга отди. Мен вагонга ташлайман, онам пастга отади. Поезд кўзгалганда ерда ёйилиб ётган нарсаларга ачиниб қараганимни сезган онам яна уввос тортиди: “Қарама, болам! Нарса топилади!... Қара, Ватанинг қолиб кетяпти! Яхшилаб қара, ана, Ватанинг!.. Душманлар тортиб олган Ватанинг!” Ай, нимасини айтай, Османжан!..

Ҳайдовчи кўзларидаги ёшни энги аралаш қўли билан артади. Мен тўлиқиб кетганимни билдирмаслик учун сигарет тутатаман. Ҳайдовчининг дарди тўғонини бузган — энди тўхтамайди.

— Поездда укаларим ўлди. Йўлда кўмдик. Отам урушдан қайтмади. Онамни Ўзбекистонга қўйдик... Олтмиш олтинчи йили Қримга бордим. Қишлоғимизга кириб боряпман — қалтирайман. Ҳеч нарса ўзгармаган. Айниқса, иморатлар уша-ўша — мен кўрганда қандай бўлса, шундай турибди. Биз, қримликлар иморат курсак — мустаҳкам қурамыз. Қримда-ку авлодларимизнинг авлоди яшайди деб қурилган. Ҳовлимизга етиб, эшик олдидаги дарахтга суяндим. Кўзимдан ёш кетяпти. Гўё ҳозир укаларим югуриб чиқадигандай, онам “нега бу ерда турибсан, ичкари кир” деб чиқариб қоладигандай. Икки қаватли иморатимизнинг бирор гишти ўзгармаган. Ичкари кирдим. Овоз бермоқчи

буламан — товушим чиқмайди. Ўзимни йигидан тўхтатолмайман. Иккинчи қават деразасидан бир хотин қаради. Сўнг тушиб келиб, “Сенга нима керак?” деди. Мен кимлигимни айтиб, уйимизни бир айланиб кўришга рухсат сўрадим. Бирдан ҳалиги хотиннинг ранги учиб, айюҳаннос кўтарди. “Фашист уйимни босқинляпти!” деб шовқин солди. Ай, Османжан!.. “Бу Ватан бизга ҳаром бўлган экан”, деб ўпка-бағрим қоврилиб ҳовлимиздан чиқиб кетдим. Денгизимизниям бир кўрсам деб орзу қилган эдим, денгизга ҳам бормадим. Бирор хўжайин топилиб, қирғоғидан ҳайдаб солса, қандай чидайман?! Шундан буён Қримга бормайман. Энди ким билсин, Қримга қайтиб кетамиз деган уйда одамларимиз югуриб юришибди. Рухсат берилмаяпти. Берилсаям — мен борарман, аммо болаларим шу ерда тутилган, Ўзбекистонни “Ватан” деб ушлашса нима деёламан? Мана, катта қизимнинг эри ўзбек — у нима қилади? Ай, бизнинг савдони ҳеч кимнинг бошига солмасин!

Мен бизнинг бошимизда ҳам шунга ўхшаш савдо борлигини уйлайман. Катта мансабдаги бир комсомол гапириб берган воқеа ёдимга тушади.

Комсомоллар мажлис қилаётган экан. “Ёш коммунист”лар акаларидан баттар жиддий, акаларидан баттар “урра-урра” чи, акаларидан баттар принципчи ва бешафқат, ўзлари ишонмаган ишларга акаларидан кўра ҳам садоқат билан хизмат қиладиган одамлар эди. Бирин-кетин минбарга чиққан ёш нотиклар қоғоздаги ўрисча нутқларини шариллатиб ўқиб комсомоллик намуналарини кўрсатиб турганларида сўз навбати бир пахтакор қизга келади. У минбарга чиқиб, ўзбекча гапира бошлади. Бунинг устига, қоғозга ҳам қарамайди. Нега-

дир ҳамма ўзини ноқулай сезади. Кимлардир ҳиринглаб кулади. Мажлис ҳайъати безовталанади. Бош комсомол ёнида утирган Московдан келмиш йуриқчининг олдида ер ёрилсаю ерга кирса... Ахир, Ўзбекистон деганлари энг байналминал, энг московсевар юрт сифатида оламга машҳур бўлиб турган пайтда... У мажлис раисига ўқрайиб қарайди. Раис микрофонни тикиллатиб, ҳаммани хижолатга қўйган қизни гапдан тўхтатади.

— Товарищ Фалончиева! — дейди у. — Мы здесь все молодые ленинцы! Говорите, пожалуйста, на языке Ленина!

Қиз гапидан тўхтаб қолади. Нимадир демоқчи бўлади-ю, ёш ленинчи бўлишига қарамасдан, Лениннинг тилини ҳали ўрганмаган эканми, гапиролмайди. Қизаради, бўзаради ва... йиғлаб юборади.

Она тилида сўзлаши ман этилган ўша қизда, Қримдан гапириб бўзлаётган мана шу ҳайдовчида ва узимда бир ўхшашлик кўраман.

“Ҳаммамиз ҳам қандайдир бир Қримимиздан озми-кўпми айро тушганмиз”, деб уйлайман юрагим зирқираб.

Нормамат раис ҳар гал чўлда ўлим бўлганда азадорларга нимадир демоқчи бўлади-ю, лекин тили бормади. Мана, экилган дарахтлар боғ бўлиб, ҳосил бериб қолди. Ариқларнинг буйида толлар қатор кукарган — саратонда бошингга соябон. Кимнинг эшигида қараманг, сигир бойлоқли, бўрдоқига қўй боқилади. Аммо Бойсун... Унинг тоғлари элас-элас — армондай кўриниб туради. Топган одам тўйини ҳозир ҳам ўша ёқда ўтказади, топмагани шу ерда. Бошга ўлим тушганда эса ҳеч ким қараб турмайди. Мархумни мошинага ортадилар-да, чувиллашиб Бойсунга жўнайдилар...

Раис азадорларга нимадир демоқчи бўлади, аммо бу гапларни ўзидан бошқа ҳеч ким кўтаролмаслигини ҳис қилади.

Мустақилликнинг илк йили хориждаги ватандошларимиз таклиф этилиб, катта анжуман ўтказиш лозим кўрилди. Мен ҳам ватандошларимизни кутиб олишда иштирок этдим. Одатда бундай ҳолларга бир қадар норасмий тус берилади. Меҳмонлар тайёра пиллапояларидан тушиб келаётганда кутиб олувчилар пиллапоя томон юрадилар. Карнай-сурнай садолари остида меҳмонлар билан кўришилади, атлас либосли қизлар нон-тузу гул улашадилар. Сўнг расмиятдан бир қадар четга чиққандай бўлиб, меҳмонлар билан аралаш-қуралашига озгина ўйин-кулгу қилинади. Мезбонлардан кимдир меҳмонларни кутлаб нутқ сўзлайди. Кимдир жавоб нутқи ирод этади. Шундан сўнггина уловларга ўтирилиб, қароргоҳларга жўналади...

Аммо бу сафар тайёрадан режанинг етагида юрадиган одамлар эмас, балки Ватаннинг армонида униб-ўсган, уни бир кўриш орзуси жону дилини забт этган, хаёлида юртни тасаввур эта-эта ўнгида кўришдан умидини узган, аммо ногаҳоний саодат — истиқлол етишганидан довдираб, эсу хушни йўқотиб қўйган, учоқ учиб Ўзбекистонга — армоннинг ниҳоясига бир неча соатдан кейин етиб келмоғига ишонулмаган, тайёра пастлаб Тошкент узра айлана бошлаганда ҳам, руҳу юрагига сингиб кетмиш отамерос айрилиқнинг юмшаб, эриб, йўқ бўлиб кетаётганига ҳали кўни-колмаган ва пиллапоя тагида туш мисол турган Ватаннинг нафасини туйғач, ўзини йўқотиб қўйган — СОҒИНЧ чиқиб келди. У кўзларидаги ёшни тиёлмасдан, туманли нигоҳи, кенг очилган кучоғи, ҳасрату аламларга тўлган юраги, Ватан

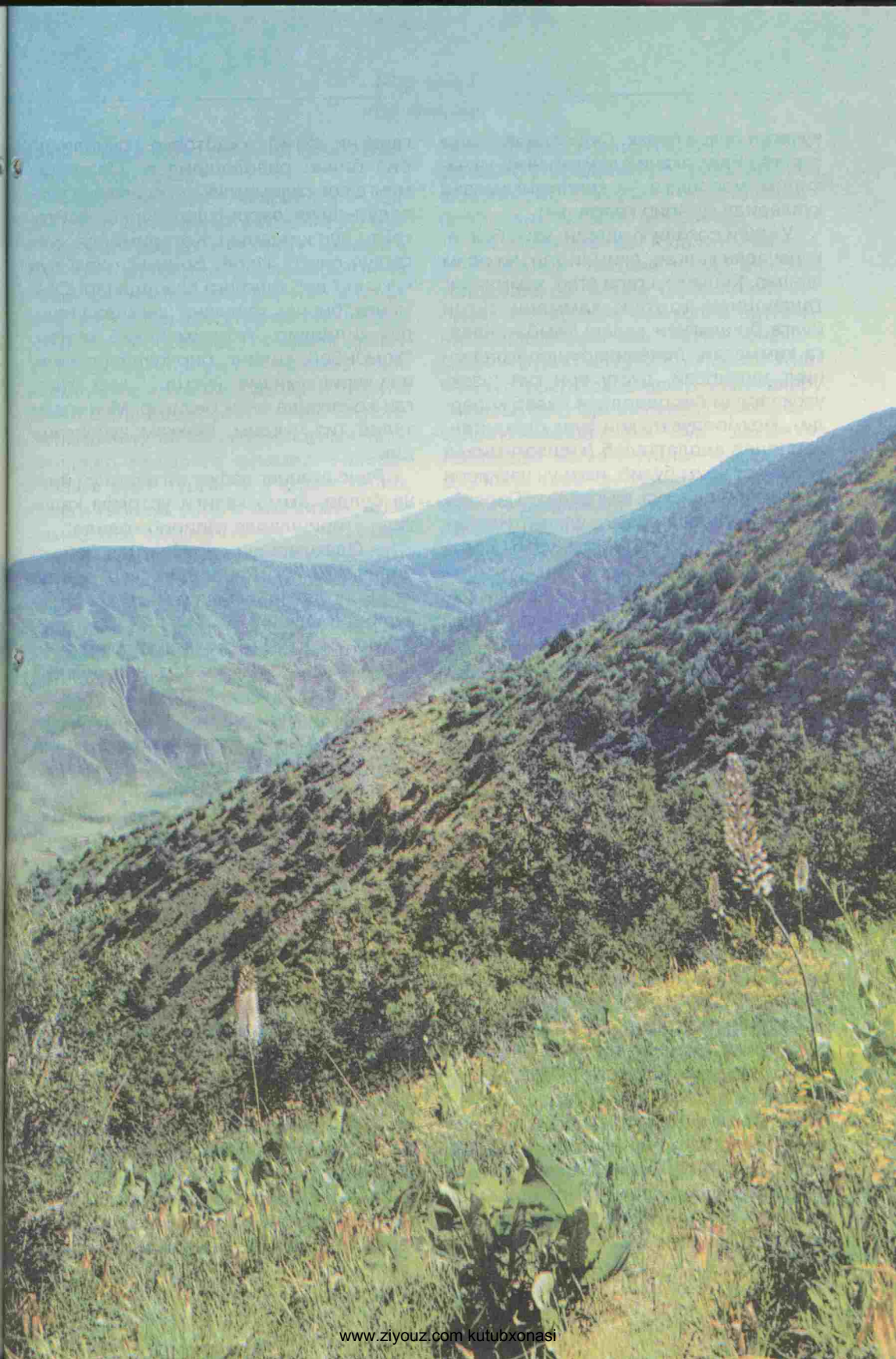
кўйида зўриқиб тентираган вужуди, беадоғ алами, борлигини портлатиб юборгудек бир қувонч билан, юртини бирваракайига қучгани пиллапоядан юриб эмас, сармаст талпанлаганича қанот қоқиб тушди. У тартиб билан расмона қучоқ очиб турган режани пайқамади ҳам. СОҒИНЧ айрилиқ зиндонидан чиққан вужудини Висолнинг бағрига — уни етмиш йил кутиб, интизорликда ётган тупроққа отди; мукка тушдида, заминнинг чангу губорли, душманлар топтаган, хўрлик ёшлари оқавериб зах тортиб кетган юзига лабларини босди...

Ватанни тавоф қилиш!.. Бу чоғда инсон қандай илоҳий туйғулар оғушида қолишини тасаввур қиламан. Шоир айтганидай, “Ватанда беватан” яшаган кунларимизда юрак-бағрим қоврилганча Ватан ҳақида шеър ёзаркан, шу туйғуларни бошдан кечирмоқ менга ҳам насиб этган. Ватанни тавоф эттириб мени йиғлатгани учун шеърдан — Оллоҳдан миннатдорман...

Хуллас, Режа йўқ бўлиб кетди. Инсон Ватани билан учрашаётганда унга йўл бўлсин!

Бу кишини қишлоғимизнинг каттаю кичиги Раис ака деб атарди. Асли отлари — Алимардон. Қишлоғимизда — Газада колхоз тузиб, раислик қилганлар. Ўттиз еттинчи йил қамалганлар. Бойсунда икки ой, Термизда саккиз ой буровга олиб тергов қилишган. Охири Бойсунга олиб келиб, ишини очиқ судда кўришган. Ушанда Бойсун кўчалари одамга тўлиб кетган экан. Раис ака Шўронинг судидан ҳам ғолиб келган — гуноҳи йўқ эканини исбот этган. Чама-си, суд бўлаётган бинога сиғмасдан кўчани ҳам тўлдириб турган, Худойберди Алимардоновнинг айби йўқлигини яхши биладиган халойиқдан ҳукумат ҳам

чучиган бўлса керак. Суд залидан озод этилган Раис акани одамлар икки-уч чакирим масофага — қишлоғимизгача кўлларида кутариб келганлар.

У киши соқоли қузалган, узун бўйли, қорачадан келган, ёқимли тазли одам эдилар. Қишлоққа гапи ўтар, ҳамманинг ташвишини тортар, ҳаммани тўғри йўлга бошлагиси келар; камбағалларга ҳимматли, полвонлару чопоғонларнинг ишқибози, дўсту ёри кўп (узоқ-узоқлардан биродарлари излаб келарди), меҳмондўстликни хуш кўрадиган, ҳар ишда адолатталаб (қишлоғимизда устма-уст ўлим бўлиб, икки-уч навқирон йигит дунёдан кўз юмганда, “Парвардигор, бу ёшлар нимага ўлади? Навбат меники эди-ку” деб, айтиб уввос тортган), марифатли одамларнинг гурунгига ўч, бахшилару дўмбирачиларнинг ихлосманди, хурфикру самимий суҳбатли, мудом ҳазил-мутойиба аралаштириб сўзлайдиган, керак бўлганда, ҳақ гапни, юзинг-кўзинг демай гапироладаган, ўта зиёли, ўзидан кўра элни кўпроқ ўйлайдиган одам эдилар.

Бир мисол айтай. Бойсунда сув камчил. Боғу роққа ўч бойсунликлар тоғларидан Бойсунга вафо қилмай, бошқа тарафларга оқиб кетадиган дарёлардан ҳеч бўлмаса бир ариғи чорбоғларида шалдираб оқишини орзу қиладилар. “Фалон дарёни эллик метр кўтарса, сув Саккиртмадан ошиб тушади”, “писмадон жойда қадимги ариқ бор экан, бирикки ой меҳнат қилинса, сувнинг ўзи гириллаб оқиб келармиш”, “хув, кўришиб турган тоғ тешилса, сув Қоплондарага тушиб, Падангнинг ичи билан...” — Бу хил орзу-суҳбатлар ҳар бир даврада бўлади.

Раис акани касал бўлиб ётганларида-ўлимларидан бир неча кун олдин — Собир деган ўртоғим билан кўргани бордик. У киши биз билан гаплашиб ўтирдилар (барибир ўтирдилар!). Сўнг, “энди бу ёғи ҳам яқинлашиб қол-

гани»ни айтиб, ажабтовур сокинликда биз билан ризолашдилар. Оллоҳдан менга соғ-саломатлик, омад ва яна қанчадан-қанча эзгуликлар сўраб, қайта-қайта дуо қилдилар. Кетаримизда дуога кўл очиб, “Илоё, Бойсунга ҳам сув чиқсин!” деб танрига ёлвордилар! Сўнг менга “бирпас ҳаялланг” дегандай ишорат қилдилар. Ўртоғим чиқиб кетгач, “Усмонбой, келинг, бир хўшлашайлик, яна кўришамизма, йўқма...” деб, ўтирган жойларида кучоқ очдилар. Мен ўпкам тўлиб тиз чўқдим. Маҳкам кучоқлашдик...

Раис аканинг вафот этганига ўн йилча бўлди, аммо ҳалиги ўртоғим ҳали-ҳали ўтиришларда гапириб қолади:

— Одамларнинг тириклигида Бойсун билан иши йўқ, Раис бобо ўлаётганида ҳам Бойсуннинг сувини ўйлади-я!.. Аммо зўр бобо эди!

Менинг ҳам умрим ярим асрни қоралаб қолди. Ўйлаб қарасам, ҳеч кимни у киши қадар ўзимга яқин тутмаган эканман. Ҳеч кимнинг ўлимига бу қадар куймаган эканман. Эсимга тушсалар, ҳозир ҳам аллатовур бўламан. Шундай одамни қаро ер ютиб юборганига ишонгим келмайди. Биз у киши билан чинакамига яқин эдик. У кишининг ёшлари менидан қирқ-қирқ беш йил улуг бўлмаганда, ўртамиздаги бу яқинликни “дўстлик” деб атаса буларди.

Мана, Тошкентдан келиб, она ҳовлимда ўтирибман. Раис акам эшитган захоти етиб келадилар. Бағирларига босиб кўришадилар. Бу кўришувда шунчаки расм-русум адо этилмаётганини, у кишидан тошқинлаб таралаётган меҳр юрагимга етиб, кўзларимда ёш бўлиб айланаётганини ҳис қиламан. “Қани, — дейдилар у киши оламжаҳон суҳбатдан кейин, — икков бир айланмаймизма?” Раис акамнинг кўлларида таёқ, мен ёнла-

рида — иккаламиз гурунгни қизитиб айлангани чиқамиз.

Аввал Газанинг тепасидаги — баланд қир устидаги қабристонга кўтарилиб, марҳумларни зиёрат қиламиз. Раис ака ҳар бир қабрдаги марҳумнинг тириклик чоғларидан гурунг беради, улардан қолган афсонаю ҳақиқатлардан гапиради. Бобомнинг, отамнинг қабрида Қуръон ўқиб, сукут сақлаймиз. Раис акам Мулла Азим кўп саводхон, обрўли одам бўлганидан сўзлайдилар. Биз суҳбатлаша-суҳбатлаша қишлоғимизнинг кунчиқар тарафига юрамиз. Ғалласи тиззага уриб турган ўру қирни кесиб, сўнгги тепалик устига чиқамизда, иккаламиз ҳам сеҳрлангандек қотиб қоламиз. Тепалик оёқларимиз тагида туганган — пастда қирмизи тупроққа чўлганиб, қат-қат жарларнинг тагида чувалган тубсиз сойлар; сойларнинг бетига тирмашган — юракларга ваҳима солгудай сокин виқор таратаётган салобатли қоялар; қуйига оқиб тушаётгандай бор бўйича энгашиб, мувозанатини йўқотган кўйи ёйилиб қолган улкан товшалар; жарликларга қасдма-қасд қад кўтариб, юксакларга интилган, гўё мана ҳозир улкан гуллар очиб гуллайдигандай баҳайбат дарахтлар, шамолу ёмғирлар таваккалига йўнган гадир-будир чўққилар; ҳар-ҳар жойда-пасту баландда турфа шаклли парча-пурча ям-яшил ўтлоқлар... Гўё телба рассом — тошқин илҳом туғенида — хаёлларини гўзалликка чуллаган-да, қирқиб, кесиб, ўйиб, гижимлаб, бурдалаб ва яна руҳ етибетмас турли илоҳий хунарлар адо этгач, охирида қонга беланган юрагини бу жойларга ташлаб кетгандай... Шунинг учун ҳам бу ерларни Қизил деб атайдилар. Қизил!.. Бу илоҳий гўзаллик айна тобда кўкимтир бир губор аро дилни ўртайдиган даражада сеҳрли ва дилбар қиёфада юрак-бағримизни ўртаб, қаршимизда туради. Раис ака бу гўзалликни яратган рассом кимлигини

биладилар. У киши Қизилга қараб ўрнашиб ўтирадилар-да, ҳайратларини яширолмай, бу гўзаллик ижодкорига бир таслим-тасанно айтадилар:

— Ё Парвардигор! Қудратингдан!

У киши сўз тополмайдилар. Мен ҳам тополмайман. Бирор одам Қизилнинг сумбатига ярашиқ сўз топиб айтганини эслолмайман ҳам. Ҳатто Бойсунга меҳмон бўлиб келгучи дўстларим — не-не улуғ шоиру рассомлар, киночилару олимлар бошларини сарак-сарак қилиб ҳайратланишдан, ёки “Зур!” деган хитоблардан нарига ўтолмаганлар. Биз эса Қизилнинг фарзандларимиз. Тўрт фасл — деярли ҳар кун у билан учрашганмиз, сойлари тубида товонларимиз нам қумнинг майинлигини тўйиб югурганмиз, қояларидан ўрмалаб чиққанмиз, қаватма-қават зовлар ораликларига эни бир қарич қатлардан пастга қарамасликка тиришиб ўтганмиз, гиёҳларидан тановул қилганмиз, ўтлоқларида мол боқиб чўзилиб ётганмиз, бу ернинг буталари тандиру ўчоқларимизга утин бўлган, баҳорда қийғоч очиладиган гулларидан тўйиб-тўйиб ҳидлаганмиз. Қаерида каптарнинг уяси, қаерда тулкининг ини бор, яхши биламиз. Оёқларимиз остидаги тошлар орасидан потирлаб қуён қочганда бир чучиб тушиб, сўнг қотиб-қотиб кулганмиз, бирор тирсакдан бўри чиқиб қолганда, вужудларга жимиллаб ваҳима кирган... Ота боболаримиз кўкдамда Газадан Қизилга эниб, баҳорюртга ўтовлар тикиб ўтиришган. Мен ҳам шу баҳорюртлар нашъасидан бебаҳра қолмаганман... У, тўл тушганда кўю қўзиларнинг маъраши тутган Қизил! Қозонларни тўлдириб сут қайнатган Қизил! Кечалари ўтов ўртасидаги ўчоққа олов ёқиб, жизиллаётган чойдуш оҳангига жүр бўлганча, фарзандларига эртагу дoston айтган Қизил! Шамоллари ифор буйларини бир умр юракларимга жойлаган Қизил! Ўтовнинг чангароғи туйнугидан олис юлдузлар

булиб милтираган Қизил!..

Қизил берган ҳар бир дарс юрагиму руҳимнинг бир бўлагига айланиб қолганини ҳамиша ҳис этиб юраман. Қишлоққа қараб жунар эканмиз, Раис акам яна бир бор Қизилга бурилиб тўхтайдилар:

— Кетгинг келмайди-я!

Раис ака ўртанчи опам — Чучук опамнинг қайноталари. Опам Раис аканинг сунгги кунлари ҳақида гапириб бердилар:

— Бир куни эрталаб ўгиллари билан мени чақирдилар. “Мени Қизилнинг бошига олиб чиқинглар”, дедилар. Олиб бордик. Қизилга қарайдилар — гапирдилар, Қизилга қарайдилар — гапирдилар... Кўзларидан дув-дув ёш тукилади. “Ана у ерда ўроқ ўрган эдик, ана у ерда чиллак ўйнаганмиз, анов бетдан тулкини қувиб, бу бетда тириклай ушлаб олганмиз, ана у Ёриқтобадан баҳорюртга тушиб борардик... А, бу Қизилнинг утлари! Бир агнасанг!.. Ипорларидан бир ҳидласанг...” Йиғлайдилар — гапирдилар, йиғлайдилар-эслайдилар... “Шундай жойлар сизларга буюрсин”, дейдилар, кўзларидан ёш оқади... Бечора бобом эртаси жон бердилар.

Гапдан гап чиқиб, уйда яна Бойсундан гурунг бўлди. Мен яна, одатимча, “барибир қабрим Бойсунда бўлишини — Бойсунда ётишимни” эслатдим. Рост, гурунгимиз шунчаки гурунг — чуқур мулоҳазаларнинг ўрни эмас эди. Мен бу гапни ҳам қулибгина, енгил, яъни “одатимча” гапирдим. Бирдан катта қизим менга ялт этиб қаради.

— Дада, — деди беозоргина, — биз қаерда ётамиз?

Мен сесканиб кетдим. Ва бирдан бу саволга мен билан бирга бутун оилам

— қизларим, ўғлим, хотиним ҳам жавоб излаётганини сездим, энди бу саволнинг жавобини бир ўзим беролмаслигимни, бу тугуннинг ечими фақат менинг қўлимда эмаслигимни англадим. Мен “шоир бўламан, Тошкентда яшайман” деб бўйнимга катта масъулият олганимни, бу шаҳарда илдиз отганимни, мева тукканимни, баъзан гуллаб, баъзан хазонга айланганимни, гуллариму хазонларим шу тупроққа тукилиб, шу тупроққа қоришиб кетганини ҳис қилдим...

Нормамаат раис ётиб қолгач, “актип”ларини йиғиб васият қилди:

— Қабристонимиз шу ерда бўлмас экан, бу чўл бизга ватан бўлмайди. Агар куним етиб, худо куп қаторига қўшадиган бўлса, шу ерга қўйинглар. Қорасувнинг четида баландлик бор...

Кимдир “Бойсунга олиб кетамиз” деб раисга яхши кўринмоқчи бўлди. Аммо раис гапни тугатгач, юмуқ кўзларини очиб:

— Айтганимни қилинглар, — деди ортиқча гапга ўрин қолдирмай.

Бойсунга борганимда Қизилга чиқдим. Бу ерда ўтган кунларимни бир-бир хаёлдан ўтказдим. Қизил! Қандай кунларим тупроғингда сингиб ётибди! Мен бир оёқяланг бола, қирмизи тупроқларингга товонларимни ботириб югураркан, сендан айро тушишни ўйлаганмидим? Қизил! Энди отам ётган қабристондан туриб сенга, Газага, Бойсунга, тоғлару даштларга қараб ётиш менга насиб қилмайдиганга ўхшайди! Мен билиб-билмасдан Тошкентда илдиз отган эканман. Илдизларимни суғуриб сенинг бағрингга қандай келаман, Қизил?! Гапирдим — йиғладим, гапирдим — йиғ-

ладим, овоз чиқармай, Қизилдан келатган шамолга юзимни тутиб, ўзим учун ўзим йигладим...

Нормамаат раисни Қорасув соҳилидаги тепаликка кўйдилар.

Яқинда шоир биродарим оламдан ўтди. Уша кунлар бутун оиламиз ғамгин бир кайфиятда эди.

— Бирон бир қабристондан бир парча ер олиб кўйиш керак, деб қолди бир куни хотиним. — Тошкентда кўплар шундай қилар экан...

Машҳур адиб билан кўришиб турман. Энди “Бойсунга бориб ўлиш” мав-

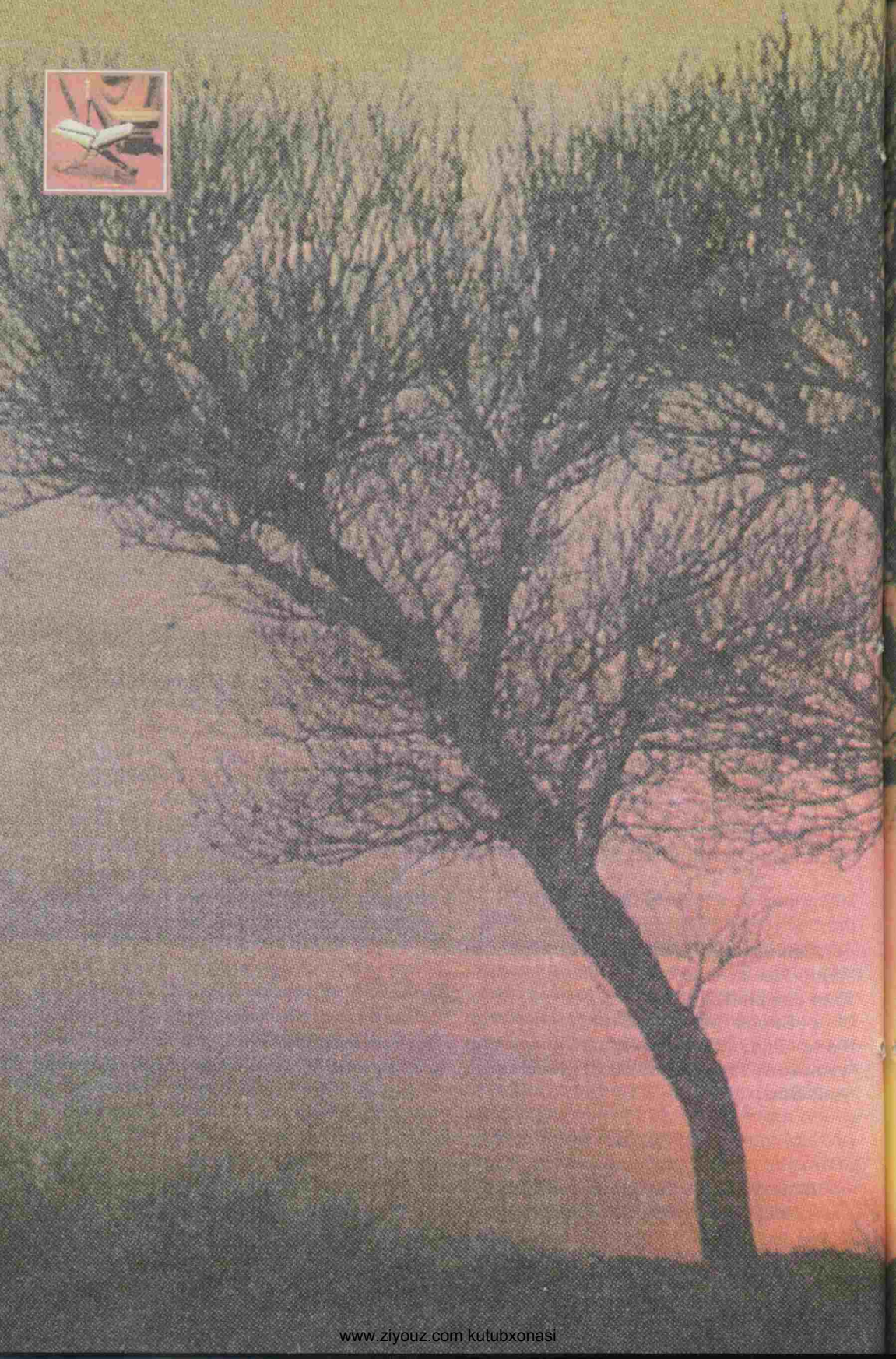
зусидан гап очмаймиз. Дунё орзумизга тескари жавоб берганини бир-биримизга айтишдан нима фойда? Тақдир бизни енгди деймизми? Яхшиси, бошқа гаплардан суҳбат курган маъкул.

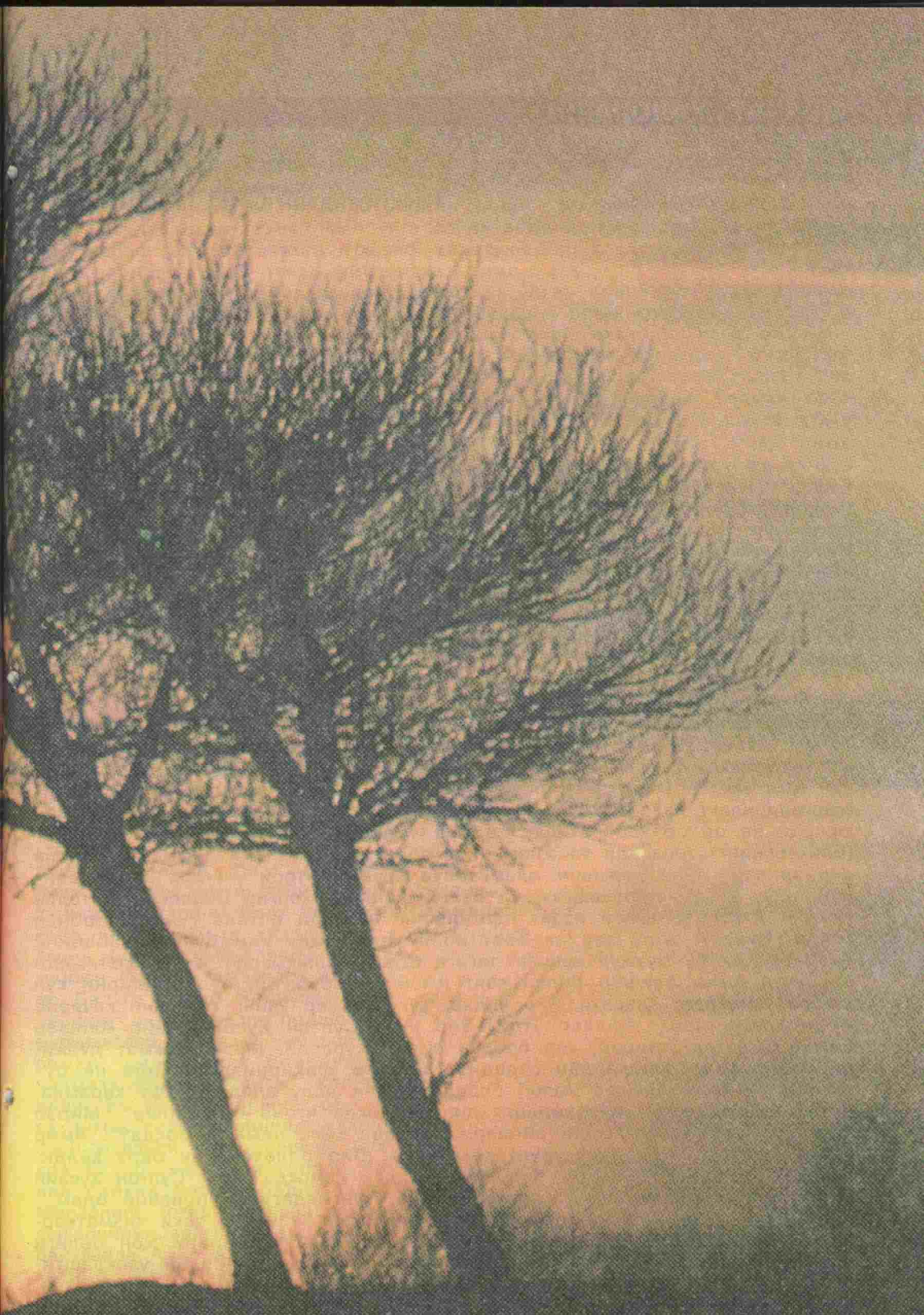

Ўйласам, бу гапларнинг ҳаммаси бандасининг хомхаёллари. Инсоннинг тақдир эса ёлғиз Оллоҳнинг измидадир.

Азиз ўқувчи, умуман, Ҳаётда ҳам, Адабиётда ҳам “бошқа гаплар”дан суҳбат кўпроқ бўлади. Бироқ Адабиётнинг шундай бир қонуни борки, ҳамма гапни аралаштириб гапириб бўлмайди. Худо умр берса, бошқа гаплардан ҳам гаплашармиз. Аммо айтиб қўяй, қайдан келиб, охир-оқибат қайга бориш ҳақида ўйламоқ ҳам арзирли суҳбатдир.

МИР

АЛИ-

ШЕР-

НИНГ

У л у ф

Амир Али-

шер ҳақидаги адабиётлардан сарой фитналари, подшоҳ билан шоир орасидаги муносабатларга совуқчилик туширишга ҳаракат қилган шахслар ҳақида кўп ўқиганмиз. Бироқ Алишер Навоийнинг Хожа Маждиддиндан ўзга мухолифлари ҳақидаги тарихий маълумотлардан беҳабармиз. Биз масаланинг шу жиҳатини аниқлаш мақсадида Алишер Навоий даврида яратилган манбаларга мурожаат этдик.

Тан олиш керакки, тарихий ва замонавий манбаларда Алишер Навоий атрофида руй берган фитналар, келишмовчиликлар ва душманликлар ҳақида очиқ-ойдин бир ишора йўқ ва бу табиий ҳол. Шунга қарамасдан, баъзи жойларда бирор воқеа муносабати билан шоирга мухолиф бўлган шахслар номини илғаб олиш мумкин бўлган тафсилотлар келтирилади. Масалан, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида шундай нақл зикр этилади: “Султон Ҳусайн Мирзонинг бир амири бўлиб, қозоқлик (саргардонлик) даврида чўлу биёбонларда соядек унинг кетидан қолмасдан юрарди ва офтоб ҳароратидан сақлаш учун шомиёнадек ул сарвқоматнинг (Бойқаронинг) тепасида уз жисмини соябон қиларди. Уни Жаҳонгир барлос дер эдилар. Подшоҳликнинг оламга нур сочар офтоби улуглик ва азимлик осмонида нур соча бошлагач, ул бахтсизнинг (Жаҳонгир Барлоснинг) тоъёе юлдузи Аторуд сингари иззат офтобининг нурлари остида гулхан азобида қолди. Ниҳоят, хору зор ва безътибор қолиб, ҳеч ким бунинг сабабини билмасди ва бу мушкул ишнинг тагига етишга ошиқмасди. У бу бахтиқаролик учун Амир Алишер билан ғоят ёмон муносабатда бўлиб, Мирни кўп ҳақорат қиларди. Ҳазрати Мир чидаб, кўп вақтлар унинг гуноҳини кечириб юрди... Шу тариха йиллар ўтди. Бир куни Султон Ҳусайн Амир Алишер билан хилватда ўлтириб, ҳар бобдан суҳбат қурарди. Мирзо ҳикмат дуржини очиб, Амир Алишердан сўради: “Халойиқ фақирнинг ҳаққида не сўз айтадур?”. Амир Алишер жавоб берди: “Сизни доду адлда, лутфу карамда, саховату шижоатда, баҳодирлигу диловарликда ягона биладилар”. Мирзо сўради: “Менинг орқамдан айбларим ҳақида халқ нима демоқда?”. Амир Алишер деди: “Кеча (кечқурун) кетаётсам, бир болохонадан овоз келди. Секин яқин бориб эшитсам, бир киши бундай демоқда эди: “Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳамма қилиғи, ахлоқи жойида, кўнгилдагидек беназир одам... Аммо аҳволи пешонасида бемурувватлик ёзилган. Узининг эски хизматкорларини ва қулларини, йиллар давомида унга итоат камарини жон белига боғлаб, қуллик юзини елкасига қўйганларни инояти назаридан узоқлаштириб, оёқ ости қилди...” (Ўтирганлардан) кимдир унинг ким эканини сўради. Амир дедилар: “Унинг номи амир Жаҳонгир Барлос. Анча муддат ўз умри

нақдини сарфлаб хизмат қилди. Ҳозир аҳволи шундайки, ундан баттарини тасаввур қилиб бўлмайди.”

Мирзонинг авзои узгарди. Кейин деди: “Махдум, сиз билмайсизми унинг қандай одамлигини? Мен унга озроқ эътибор кўрсатсам, бас, такабурлик бошини Сурайё авжига етказиб, ҳар куни бир кишини ўлдириб юради”. Мир дедилар: “Сиз тўғри айтдингиз, аммо халқ буни тушунмайди. Унга риоят қилсангиз, тарбиялаганингиз маъқул. Агар қийинчиликлар кўрасида вужуди нақди зангларидан тозаланган бўлса... нима қилинса ҳам арзийди...” Мирзо деди: “Унинг ишини сизнинг олий ихтиёрингизга топшираман”. Мир уйга келиб, бир кишини амир Жаҳонгирга жўнатди, бўлган гапларни унга айтгин, деди. Айтишларича, у соқолини тутамлаб, юзига бир тарсаки туширибди ва: “Во дариг, Мир Алишернинг қадрини билмай юрар эканмиз, унга шунчалар нохушликлар етказдик. У бўлса, бизга шунча лутфу эҳсон қилмоқда”, дебди”.

Ушбу иқтибос охирида Жаҳонгир Барлос тилидан зикр этилган жумлага эътибор берсак, у Алишер Навоийга кўп нохушликлар етказган муҳолифлардан бўлгани англашилади. Буюк шоирнинг юксак инсоний фазилатлари ҳатто душманлари кўнглида ҳам эътироф этилган.

Шоирнинг ашаддий рақибларидан яна бири вазир Низомулмулк бўлган. Тарихий ҳужжатлардан маълумки, шаҳзода Бадиуззамон маълум сабабларга кўра отаси Ҳусайн

Бойқаро билан келишмай қолади. Бу келишмовчилик баъзан отага қарши исён даражасига етган. Алишер Навоий Бадиуззамоннинг улуг мураббийси ва яқин кишиси сифатида ота-бола уртасидаги совуқчиликни бартараф этиш учун кўп ҳаракатлар қилган. Жумладан, Хондамирнинг “Равзат ус-сафо” асарида бундай маълумот келтирилган:

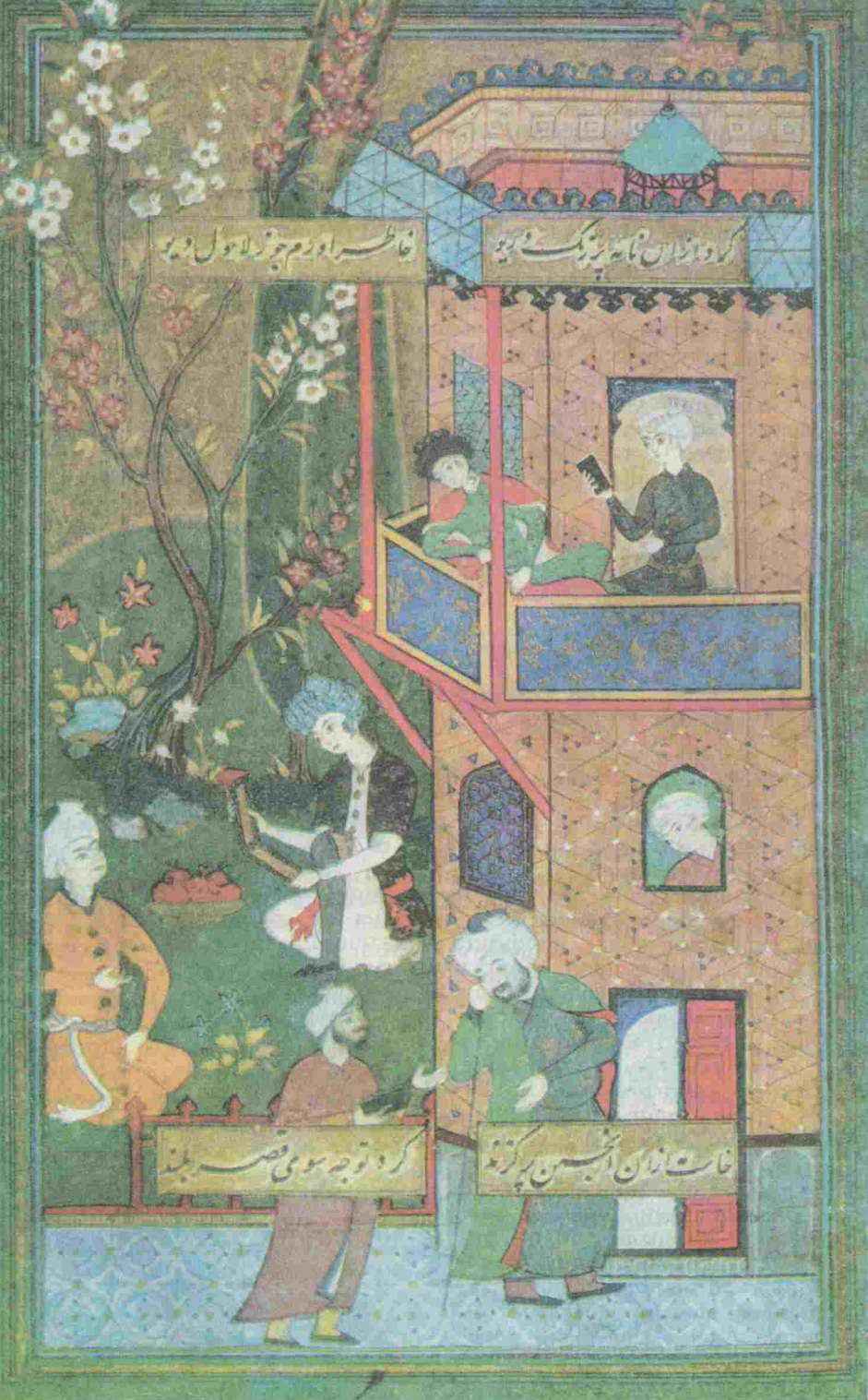
МАҒЛУ-

БИЯ-

ТИ

“Ҳоқони Мансур узининг хаста мижозига, эгарда юриш қийинчиликларига қарамай, ўша қишда Бадиуззамоннинг адабини бериб қўйиш учун нусратни — шонли лашкарини Балх вилоятига қаратишга қасд қилди. Аммо ҳазратнинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер: “Агар ҳумоюн Фармон чиқарилса ва банд Балхга бориб Бадиуззамонга насиҳат қилсам, уни подшоҳона мурувватлар камолига умидвор этсамки, дилозорлик биёбонидан хизматкорлик йўлига келса”, деди. Бу ўй ҳумоюннинг мижозига тўғри келиб, Алишер мақсад сари юзланди. Амир Алишер Балхда бўлиб, ҳикматли гаплар билан сайқал бериб, Бадиуззамон Мирзонинг хотири ойинасидан ҳафагарчилик зангини кетказётган пайтларда Амир Алишернинг ҳаракати билан тинчлик ўрнатилишини истамаган Хожа Низомулмулк

"Шоир ва аслзода" (Озарбойжон миниатюраси)

ва унга яқин баъзи кишиларнинг игвоси билан ҳоқони Мансур Балх қутволи амир Ислом Барлосга нишон юборади.”

Нишонда эса Бадиуззамон ов қилиш учун шаҳар ташқарисига чиққан маҳалда шаҳар дарвозалари беркитилиб, шаҳзодани ичкарига қўймаслик буюрилган эди. Савол тугилади: Алишер Навоий Бадиуззамон ёнига кетган пайтда не воқеа, не игво юз бердики, султоннинг унга бўлган ишончи шубҳа билан алмашган ва ул зот таклиф этган ярашув йўлидан айниган? Муаррих Низомулмулкдан ташқари “унга яқин баъзи кишилар” деганда кимларни назарда тутмоқда?

Мазкур саволга жавоб, бир жиҳатдан, Алишер Навоийнинг зиддиятларга тулик сарой ҳаёти тўғрисида тасаввур уйғотса, иккинчи жиҳатдан ҳозиргача навоийшуносликда маълум булмаган янги маълумот билан таништиради. Алишер Навоий даври ва бизга маълум тарихий асарларда бу игвонинг мазмуни очиб берилмаган, фақат у “Алишер воситаси билан сулҳ тузилишини истамаган” гуруҳга тегишли экани айтиб утилган. Хуш, игво нима ҳақда бўлган бўлиши мумкин?

Сафавийлар сулоласи тарихига бағишланган “Оламорои Сафавий” асаридаги кўзга ташланмайдиган кичик бир лавҳа ушбу масаланинг ёритилишида ва энг асосийси, мантиқий хулоса чиқаришда муҳим аҳамиятга эга. “Оламорои Сафавий”да ёзилишича, 1496 йилда Хусайн Бойқаро Астрободни Музаффар Хусайн Мирзога бериш хусусида фармон чиқаради. Бадиуззамонга эса Балх ҳукуматини топширади. Икки кундан кейин Бадиуззамон Алишер Навоийдан мана бундай мазмундаги хат олади: “Агар сиз Астрободдан Балхга кетсангиз, ўзингизнинг ўрнингизга Муҳаммад Мўмин Мирзони қўйиб кетинг. Нима бўлса ҳам шаҳар бошқа кишига тегмасин”. Бадиуззамон бу хатни олгач, ёшлиқдан ўзига мураббий бўлган шоирдан беҳад миннатдор бўлади.

Хуш, бу маълумот тарихий асосга эгами, йўқми? Нега Алишер Навоий ҳақида бой маълумот қолдирган Хондамир ҳеч бўлмаса умрининг сунгги йилларида битган “Ҳабиб ус-суяр” асарида бу ҳақда лом-мим демаган экан?

Маълумки, Хондамир бу асарида шоҳ Исмоил Сафавийнинг ёшлиқ даври воқеалари баёнини “Оламорои Сафавий”дан фойдаланиб ёзган. Демак, Хондамир ушбу маълумотдан ҳам хабардор бўлган, унинг сохта ва бирор асосга эга эмаслигини аниқ билгани учун уни асарига киритмаган. Шу жиҳатдан мазкур тафсилот айнан Низомулмулк ва унинг гуруҳи тўқиган игво бўлганига шубҳа қолмайди. Сабаби — игво Бадиуззамон Мирзо Астрободдан ўз ўрнига ўгли Муҳаммад Мўмин Мирзони қўйиб Балхга отланган дамда рўй бергани аниқ. Астрободдан Мўмин Мирзони чиқариш ва ота-бола ўртасидаги нифоқнинг кучайишидан ким манфаатдор эди? Албатта, бу нарсга ўз ўгли Музаффар Мирзога тахт валиаҳдлигини олиб беришни режалаштирган Хадичабегимга зарур эди. Алишер Навоийнинг сулҳпарварлик сиёсати ва ота-бола ўртасидаги эътибори Хадичабегим режаларининг амалга ошишига тўғаноқ бўлиши турган гап эди. Шу боис, уни вақтинча бўлса-да, султон эътиборидан узоқроқ тутиш лозим эди. Бу масала Низомулмулк билан хуфия маслаҳат қилинган кўринади ва Амир Алишерни бадном қилиш имконияти туғилганидан қувонган Низомулмулк салтанат миқёсида катта фожиага келтириши аён бўлган мудҳиш игвони тайёрлайди. Игво султонга етказилади. Музаффар Хусайн Мирзога Астрободнинг топширилиши, Бадиуззамоннинг отасига қарши оёққа туриши, валиаҳдлик можаросининг бошланиши ва султоннинг игвога учиб, сулҳпарвар Амирга совуқ муносабатда бўлиши Алишер Навоийни гангитиб қўяди. Шу боис ул зот дарҳол бу фалокатни бартараф этиш мақсадида султондан рухсат олиб Балхга йўл олган ва Бадиуззамонни итоат йўлига киришга ундаган. Воқеанинг бу тахлит ривожланиши Хадичабегим ва Низомулмулкка ёқмайди ва улар султонни авраб, “Алишер яна бирор нарсани ўргатиб келмасин!” деган ҳаёлда Хусайн Бойқарони Навоийни юборишдан қўзлаган мақсадида қайтаришга ва Балхга янги фармон юбориб, Бадиуззамонни шаҳарга киритмасликка буюришга эришганлар. “Мир Алишер воситаси билан сулҳ тузилишини истамаган султоннинг баъзи яқинлари ва сарой фасод аҳли”нинг мақсади, бизнингча, шу игвонинг фош бўлишига йўл қўймаслик эди. Чунки, Навоий султон билан Бадиуззамонни яраштирганда эди, Астробод масаласи ҳал бўлган, Мўмин Мирзо ўлдирилмаган, “Оламорои Сафавий”да тилга олинган воқеа игво эканига Хусайн Бойқаро ишонган ва Алишер Навоийнинг ҳам юзи ёруғ бўлган, янада теранроқ қарасак, Бойқаро ўз салтанати илдизига болта урмаган ва инқирозини тезлаштирмаган бўлур эди.

Афсуски, бу сафар сарой фитнакорлари амир Алишерни мағлуб этган эдилар...

Гафуржон СОТИМОВ

Олмалар

машҳур

машҳур

Бобурийшунослик Буюк Британия, Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистон каби мамлакатлар тарих фанида аллақачон салмоқли мустақил соҳага айланиб улгурган. Биз — ҳазрати Бобурнинг ватандошлари эса бобурийлар ва улар ҳукмронлик қилган давр ва бу соҳанинг тадқиқотчилари ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз: бу борада хорижда яратилган илмий, адабий ва тарихий манбаларнинг аксариятидан эса беҳабармиз, чунки бундай асарлар Бобуршоҳнинг она тилига ҳали таржима қилингани йўқ. У муҳтарам зот ҳақидаги тасаввуримиз “Бобурнома”ю шоир Бобурнинг шеърий мероси билангина чекланиб қолган, холос. Кўп йиллар давомида бобурийлар Афғонистон, Ҳиндистон ва Покистонда ҳукм сурганлар, шу боис уларнинг тарихи, улар даврида яратилган тарихий мерос бизга дахлдор эмас, деган ўринсиз қарашлар устун бўлиб келди. Ҳолбуки, бобурийлар ўша мамлакатларда улкан салтанат ўрнатиб, у ерда ҳукмронлик қилган бўлсалар ҳам, уларнинг илдиз-томирлари, ўтмиш аждодлари Ўзбекистонга, Марказий Осиёда истиқомат

қилаётган барча туркий қавмларга келиб туташади. Уларга ўзимизнинг ўтмиш аждодларимиз бўлмиш теурий шаҳзодалар деб қарашга ҳақлимиз.

Бобурийлар даврида бунёд этилган бетакрор меъморий обидалар, адабий-тарихий, муסיқий ва тасвирий санъат асарлари, умуман, ўша давр маънавий мероси бизда тўлақонли ғурур ҳиссини уйғотади. Бу бебаҳо ва беқиёс бойликни ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил этиш, аждодларимизнинг умуминсоний қадриятлар хазинасига қўшган улкан ҳиссасини халқимизга ва айниқса, ёш авлодга танитиш, улар қолдирган маданий бисотдан улкан меросимизнинг узвий қисми сифатида фойдаланиш — бугунги куннинг энг долзарб масалаларидандир. Ана шу йўл билангина юртдошларимиз онгига миллий ғурур, миллий ифтихор, ватанга муҳаббат ва истиқлол ғояларига садоқат туйғусини синдириш мумкин.

Атоқли давлат арбоби, машҳур саркарда, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг фарзандлари бунёд этган улкан давлатни бошқариш санъа-

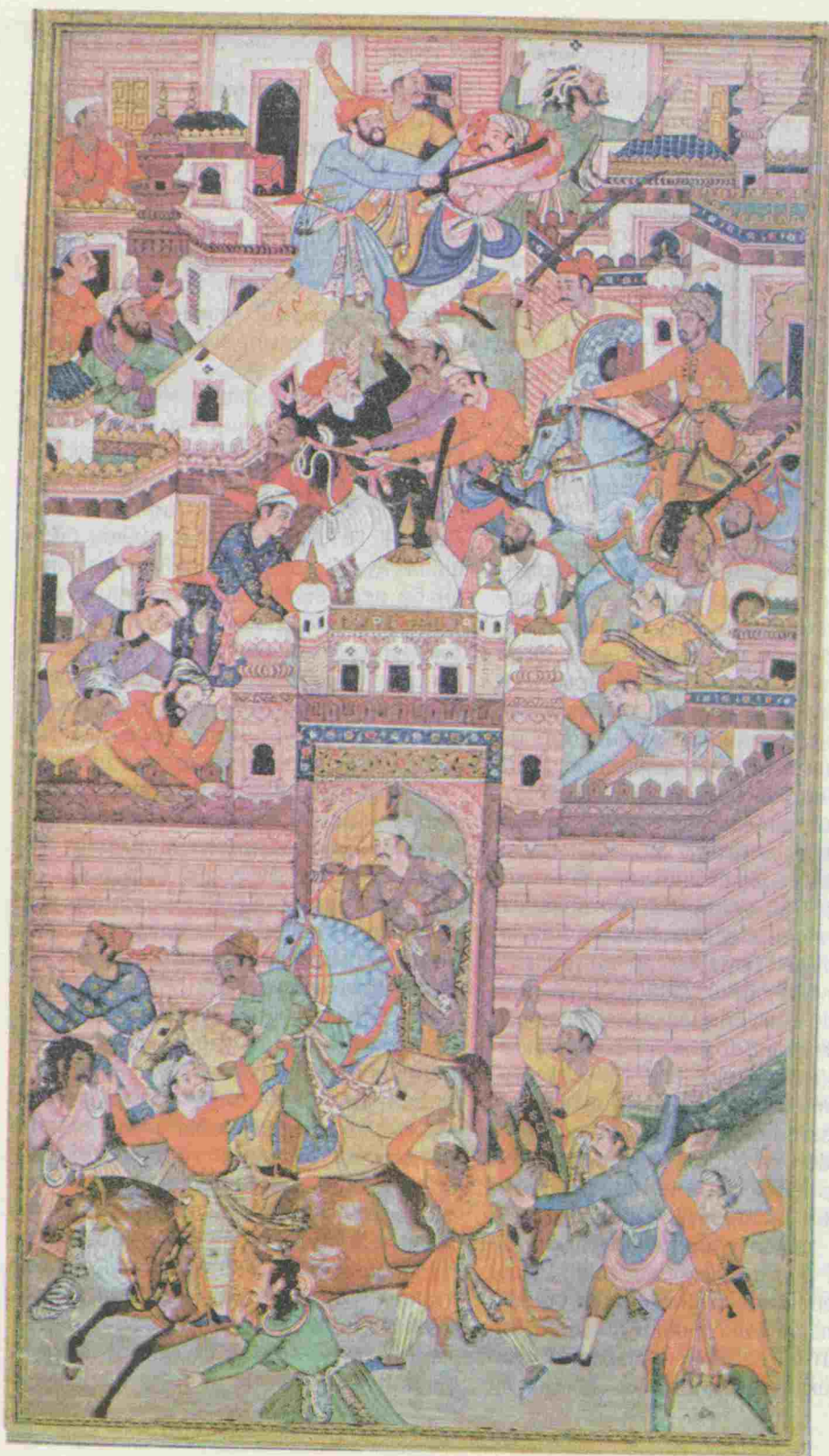

ти, лашкарни тузиш тизими, унинг ҳарбий ҳаракатларини ташкил қилиш ва бошқариш маҳорати, улар даврида яратилган меъморий, адабий, тарихий, муסיқий ҳамда тасвирий санъат асарлари асрларки дунё мутахассисларининг, хусусан, инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатлар тадқиқотчиларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Шу сабабли бу борада хорижда яратилган илмий-тадқиқот асарларнинг асосий кўпчилиги инглиз тилида яратилган манбалардир.

Бобуршоҳ тарихини урганишда энг яхши манбалардан бири “Бобурнома” асари бўлиб, бу асар дастлаб “Тузуки Бобурий” ёхуд “Воқеоти Бобурий” номи билан аталиб, кейинроқ форсча таржимасида “Бобурнома” номи билан машҳур бўлди. Унда муаллиф ҳаётининг айрим саҳифалари тушириб қолдирилган бўлса ҳам, бу асар инглиз шарқшуноси М. Эльфингстоуннинг таъбири билан айтганда, “Осиё тарихини ҳаққоний ёритган” ноёб тарихий манбадир. Унда Мовароуннаҳр тарихида муҳим ўрин тутган, Афғонистон халқлари тарихида кескин бурилиш ясаган, хорижда “Буюк Мўғуллар Империяси” номи билан машҳур бўлиб, Ҳиндистондек улкан мамлакатда уч ярим аср мобайнида ҳукмдорлик қилган “Бобурийлар салтанати”нинг асосчиси, буюк саркарда ва давлат арбоби, теурий шаҳзода Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёт тафсилотлари ҳикоя қилинади. Бу асардан унинг ўтмиш аجدодларидан тортиб ўзининг мижози, шахсий феъл-атвори, билим доираси ва қобилияти, шахсий хусусиятларидаги камчиликлари, унга ёқадиған ва ёқмайдиған нарсалар, оила аъзолари ҳамда атрофидаги яқин кишиларига бўлган муносабатлари, давлатни идора қилиш ва кўшинни бошқариш усуллари, жанг қилиш услубини такомиллаштириш борасидаги тадбирлари ва бошқалар ҳақида жуда қимматли

таълимий ва тарбиявий маълумотлар олиш мумкин.

Ўрта асрлардаги Осиё тарихини ёритишга бағишланган тарихий асарлар ичида энг жозибадори бўлмиш бу хотирнома бутун дунё тадқиқотчиларининг диққат-эътиборини жалб этиб келгани туфайли ХҲ асрнинг ўзидаёқ бошқа тилларга таржима қилинган. Бобурий шаҳзодалар ҳукмронлиги даврида бу асар тўрт марта форс тилига ўгирилган. Айрим манбаларда уни Ҳумоюн Мирзонинг ўзи кўчиргани, унинг бир нусхаси Кобулга, Бобуршоҳнинг дўстларидан бирига юборилгани ҳақида фикрлар билдирилади. Ҳинд тарихнависи Л. П. Шарманинг гувоҳлик беришича, Ҳумоюншоҳнинг буйруғига биноан бу асарни дастлаб даврининг етук уламоларидан Шайх Зайнхон форс тилига таржима қилган. Кейинроқ бу асарни Поёнда Ҳасан яна бир бор форс тилига ўгирган. Акбаршоҳ даврига келиб, унинг буйруғига кўра, вазири аъзам Байрамхоннинг ўгли Абдураҳим “Хони хонон” 1589 — 90 йилларда яна бир бор форсчага таржима этади. Шоҳ Жаҳон даврига келиб, унинг амрига асосан, Абу Толиб Турбатий бу асарни яна форсчага ағдаради. Кейинроқ XIX асрга келиб бу асар бир талай Оврупо тилларига, биринчи навбатда, инглиз тилига таржима қилинади. Чунки Ҳиндистонда бунчалик узоқ ҳукм суриб келаётган теурийлар салтанатининг сир-асрорини ушбу давлат асосчисининг асаридан қидириш лозимлигини инглиз мустамлакачилар раҳбарияти яхши тушунар эди. Уларнинг топшириғига биноан Бомбайга миссионерлик вазифаси билан келган инглиз шарқшуноси Жон Лейден (1775 — 1811) 1809 йилда бу асарни форсча нусхасидан инглиз тилига ўгиришга киришади-ю, бироқ бевақт ўлим бу ишни охирига етказишга йўл қўймайди. Шундан сўнг унинг ишини яқин дўсти, инглиз шарқшуно-

«Бобурнома»га чизишган миниатюра

си Уильям Эрскин (1773 — 1852) давом эттириб, 1816 йилда якунлайди. Асарнинг моҳиятига қизиқиб қолган таржимон мана шу асар асосида Бобуршоҳдан Аврангзебгача бўлган temuрий шахзодалар тарихини ёритишга бағишланган китоб яратишга киришади ва 1852 йилда “Темурийлар сулоласидан бўлмиш Бобур ва Ҳумоюн ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи” деб аталган асарни тайёрлайди. Бу асар муаллиф вафотидан кейин, 1894 йилда “Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи” номи билан нашр этилади.

Уильям Эрскин асарининг аҳамияти шундаки, муаллиф Бобуршоҳ ҳаёти тафсилотларини ёритишда “Бобурнома”нинг тушириб қолдирилган саҳифаларида етишмайдиган маълумотларни ўша даврда яратилган бошқа манбалар асосида тўлғазиб, шоҳ Бобур ҳаёти воқеаларини муфассал ёритиб берган.

“Бобурнома”нинг инглизча таржималари орасида инглиз шарқшунос олимаси ва таржимони А. С. Бейвериж хонимнинг асл туркий матндан ўгирган ва 1921 йилда эълон қилинган таржимаси энг сифатли таржима ҳисобланади. 1924 йилда ҳиндистонлик таржимон Мирзо Носириддин Ҳайдарнинг урду тилига қилган таржимаси Деҳлида чоп этилади.

Марказий Осиё давлатлари ва уларда яшайдиган туркий халқларнинг ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда Бобуршоҳнинг замондоши, тарихнавис ва саркарда Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дўғлатнинг “Тарихи Рашидий” асари алоҳида аҳамият касб этади. Мирзо Ҳайдар Бобуршоҳ ҳоласининг ўгли бўлиб, ёшлигиданоқ унинг паноҳида ва хизматида бўлган.

Шайбонийхон Хуросонни босиб олгач, Мирзо Ҳайдарнинг отасини қатл эттиради, унинг бевасига эса Шайбонийхоннинг жияни — Бухоро ҳокими Убайдуллахон уйланади. Бироқ, шу би-

лан бирга, Шайбонийхон унга угай ўгли Мирзо Ҳайдарни Амударёга чуқтириб ўлдириш ҳақида буйруқ беради. Убайдуллахоннинг бу даҳшатли буйруқни бажармай иложи йўқ эди. Бу нохуш хабар шаҳарнинг обрўли уламоларидан бўлмиш ҳазрат Мавлононинг қулогига етиб боргач, у шогирди Муҳаммад Садиқ Мавлоно қозига бу етимчани шаҳардан қочириб юборишни буюради. Жуда кўп машаққатлардан сўнг қочоқлар Бадахшонга, Ҳайдар Мирзонинг яна бир ҳоласининг ўгли Хон Мирзо ҳузурига етиб келадилар. У ердаги турмуш тарзи ҳам ҳавас қиларлик даражада эмас эди. Бу воқеалардан хабар топган Бобуршоҳ қариндоши Мирзо Ҳайдарни ҳузурига келтиртиради.

“Биз Кобулга етиб келганимизда, — деб ҳикоя қилади Ҳайдар Мирзо, — менинг ва подшоҳ Бобурнинг тоғаси бўлмиш Ширим тоғойи бизнинг истиқболимизга чиқди ва бизни уйига бошлади. У ерда мени ҳурмат билан кутиб олиб яхши жойлаштирдилар. Уч кун ичида саройга етиб боришимиз ҳақида шоҳдан хабар келди. Менинг бахт қуёшим тутилишдан эндигина чиқиб, тўлишаётган ва бошим узра нур соча бошлаган эди. Шоҳ ҳузурига кирганимда ҳазрати олийларининг меҳр тула кўзларидан, бахт тула юзидан илиқ нур ёғилиб бошимга сочиларди. У омадли ва саховатли қўлларини мен томонга узатди. Мен тиз чўкиб таъзим қилгач, қаддимни ростлаб у зоти шариф томон юрдим. У оталик меҳри билан мени қучоқлаб анчагача бағрига босиб турди. Сўнгра ёнидан жой курсатиб турга ўтказди ва аввалгидай самимият ва ардоқ билан ҳол-аҳвол сўрай бошлади. Унинг кўзларидан тинимсиз ёш қуюлиб келарди.

— Аблаҳ бекларнинг, хон тоғаларнинг ва бошқа қариндошларининг азобларини қачондан буён тортасан? — сўради шоҳ. — Оллоҳга шукрлар бўлсин-

ки, хузуримга соғ-омон етиб келибсан. Қариндошларингдан узоқлашганингга афсусланмагин. Улардан кўрмаган муруватни ортиғи билан мана мен кўрса-таман.

Шундай қилиб, мен шоҳ саройида яшай бошладим. Менга ажратилган хоналарга чиройли ипак гиламлар тўшалган, ундаги бошқа жиҳозлар ҳам нозик дид билан терилган эди. Жавонлар турли хил либосларга, идишлар эса ширин-шакар мевалар ва мазали таомларга тўлиқ эди. Менинг ҳолатимни зору хорликдан шоҳона ҳаётга ўтиб қолган гадонинг аҳволига ўхшатиш мумкин эди. Кўнгил тусаши мумкин бўлган ҳамма нарса хузуримда муҳайё эди.

Шоҳ менинг тарбиям ҳақида тинмай гамхўрлик қилиб турар эди. У мени билим олишга чорлар, бу соҳада бирор муваффақиятга эришгудай бўлсам, олқишларга кўмиб ташлар ва бошқаларга намуна қилиб кўрсатар эди. Меҳрибон ота суюкли ўғли ёки меросхўрига қандай муносабатда бўлса, менга ҳам шоҳ ана шундай меҳр ва муҳаббат билан муомала қилар эди. Отамдан жудо бўлган бўлсам ҳам, шоҳнинг муруввати туфайли бу жудоликни сезмадим. Уша пайдан (ҳижрий 915 — 918 йиллар) бошлаб унинг хизматида юрган даврим мобайнида мен доим унинг ёнида бўлдим. Отлиқ сафарга чиққанда ҳам бирон даврадаги машваратда ҳам ундан ажралмас эдим. Фақат сабоқ олаётганимдагина у мени безовта қилмас эди, сабоқ тугаши биланоқ киши юбориб мени хузурига чорлар эди. Ёнида бўлган пайтларимда у менга талабчанлик билан муомала қиларди, мен доим унинг оталик меҳрини ҳис қилиб турардим.”

Ёшлигиданоқ дастлаб Бобуршоҳ, сўнгра Ҳумоюншоҳ хизматида бўлган Ҳайдар Мирзо шоҳ атрофида бўлиб ўтган воқеаларни кўзи билан кўрган, уларда бевосита иштирок этган. Шунинг учун ҳам унинг ёзганларини чин

ҳақиқат деб қараш ва улар ҳақида туғри хулосалар чиқариш мумкин. Ҳайдар Мирзо Ҳумоюншоҳнинг Шершоҳ Сур билан Қанужда қилган жангларида фаол иштирок этган, Кашмир учун қилинган жангларда голиб чиқиб, умрининг охиригача шу ерда ҳукм сурган ва вафот этган.

“Тарихи Рашидий” асари 1551 йилда яқунланган бўлиб, икки қисмдан иборат. Асарнинг биринчи қисмида темир-шаҳзодаларнинг 200 йилдан зиёдроқ давр (1347 — 1553) мобайнидаги воқеалар тафсилотлари ҳикоя қилинади. Асарнинг иккинчи қисмида эса муаллифнинг 1541 йилгача бўлган ҳаёт йўли баён этилади. Бунда Комрон мирзонинг Қандаҳорни босиб олиши, акаси Ҳумоюнга ёрдам бериш учун Ҳиндистонга келиш воқеалари, Ҳумоюннинг Қанужда Шершоҳ Сурга қарши олиб борган жанглири ва мағлубияти, узининг қочиб чиқиши ва кейинроқ Лохурда яна Ҳумоюн билан учрашиши тасвирланади.

Бобурийлар ҳақида биз учун зарур маълумотлар берадиган манбалар орасида “Тазкирот ул-воқеот” китоби муҳим аҳамият касб этади. Асар муаллифи Жавҳар офтобачи исмли киши бўлиб, у Ҳумоюншоҳ даргоҳида подшоҳнинг хизматида юрган ва саройдаги воқеаларни ўз кўзи билан кўриш ва кузатиш имкониятига эга бўлган. Хизмат тақозоси билан Жавҳар офтобачи Ҳумоюншоҳнинг ҳарбий юришларида, кейинчалик Эронда қувгинда юрганида ҳам ҳамроҳлик қилган. Шунинг учун ҳам муаллифнинг холисона билдирган фикр-мулоҳазалари ва ҳикояларини ҳақиқат деб қараш мумкин. Унинг ҳикоялари — Ҳумоюнни ҳам шахс, ҳам шоҳ сифатидаги хислатларини холисона баҳолаш имкониятига эга булган кишининг гувоҳлигидир. Асарда Ҳумоюннинг феъл-атвори, у ҳукмдорлик қилган даврдаги сиёсий воқеалар, ҳарбий ҳаракат-

лардаги муваффақиятсизликлари, шаҳзода Акбарнинг дунёга келиши ва унинг болалик йиллари ишончли тарзда баён қилиб берилган.

Асар айрим нуқсонлардан ҳам холи эмас. Гап шундаки, ушбу асар муаллифи анча кексайиб қолган ва унинг хотирасидаги айрим воқеалар тафсилоти хиралашган пайтда тахт вориси Акбаршоҳнинг буйруғига биноан ёзилган. Шунинг учун ҳам унда баён этилган воқеаларнинг хронологик тартибида ва айрим жойларнинг номлари ва жуғрофий изоҳларида баъзи ноаниқликлар кўзга ташланиб туради. Шунга қарамай, ушбу асар теурий шаҳзодаларнинг энг оқил, доно ва меҳр-шафқатли вакилларидан, лекин тақдирида ташвишли кунлари мўл бўлган ҳукмдор Ҳумоюншоҳ шахсини ва у ҳукмдорлик қилган давр тарихини ўрганишда ноёб манба бўлиб хизмат қилади. Ушбу асар қўлёзмасининг бир нусхаси Ҳиндистоннинг Патна шаҳридаги “Худо Бахш” кутубхонасида, иккинчи нусхаси эса Удайпур шаҳридаги “Сарасвати Бхаван” кутубхонасида сақланмоқда.

Сўз юритилаётган мавзуда тарихнавислар эътиборини жалб қилган асарлар орасида Бобуршоҳнинг қизи Гулбаданбегимнинг қаламига мансуб “Ҳумоюннома”, Акбаршоҳнинг замондоши ва яқин дўсти Абул Фазлнинг “Акбарнома” асари, ўша даврнинг етук тарихнависларидан Хўжа Низомиддин Аҳмаднинг “Табоқати Акбарий”, Эрон шоҳи Шоҳ Тахмаспнинг “Тазкироти Тахмасп”, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” ва “Қонуни Ҳумоюн” асарлари ҳам бор.

“Ҳумоюннома”ни Акбаршоҳнинг илтимосига биноан шаҳзода Ҳиндол Мирзонинг опаси Гулбаданбегим форс тилида ёзган. Асарда Бобуршоҳнинг феъл-атвори, қариндошларига бўлган муносабатлари, шоҳ умрининг охирида кечган муҳим воқеалар, унинг хасталиги ва вафоти тафсилотлари, шунинг-

дек, Ҳумоюншоҳ ҳукмронлиги даврида 1555 йилгача бўлган воқеалар баён қилинган. Ундаги асосий ўринни ота-бола подшоҳларнинг оилавий ҳаётидан олинган лавҳалар эгаллайди. Асар Гулбаданбегимнинг кексайган вақтида ёзилгани учун унда муаллифнинг хотирасида сақланиб қолган тафсилотларгина акс этган. Гулбаданбегим замонасининг юксак маълумотли кишиларидан бўлган, асар равон ва жуда таъсирчан тилда ёзилган, шунинг учун ҳам мароқ билан ўқилади. Бу асар бир неча Оврупо тилларига таржима қилинган бўлиб, қўлёзмаси Британия музейида сақланмоқда.

Тарихнавис Хондамир 1475 йилда Ҳиротда туғилган бўлиб, у 1528 йилда Ҳиндистонга келиб қолган ва Бобуршоҳ саройига хизматга кирган. У яшаган даври тарихини акс эттирувчи бир талай муҳим асарлар ёзиб қолдирган. Бобуршоҳ вафотидан сўнг уни Ҳумоюншоҳ паноҳига олади ва ҳарбий юришларида бирга олиб юради.

Гужаратга қилинган юришларнинг биридан қайтишда бетоб бўлиб, Хондамир 1534 йилда Гувалёрда вафот этади.

Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарида асосан Бобуршоҳ ҳукмронлиги давридан лавҳалар, айниқса, унинг 1529 йилда Дехли атрофида изғиб юрган афгон султонларига қарши юритган жанглари тафсилотлари яхши ёритиб берилган. Шаҳзода Ҳумоюн тахтга чиққанидан кейинги ун йил давомидаги подшоҳлик фаолияти ҳам мукамал баён қилинган.

Ҳумоюн Мирзонинг тож кийиш маросимлари, подшоҳлик даврининг дастлабки босқичидаги қийинчиликлар, ўша йилларда чиқарилган қонунлар ҳамда подшоҳнинг феъл-атвори ҳақидаги муаллифнинг шахсий мулоҳазалари унинг “Қонуни Ҳумоюн” асарида ифодасини топган.

Ҳиндистон тарихи зарварақларини ёритган, унинг тарихида “Буюк Акбар” номи билан машҳур бўлган бобурий шаҳзода — Акбаршоҳдир. У ҳақда машҳур инглиз тарихнависи Сэр Уильям Слиман: “Шоирлар даврасида Шекспир қандай мавқеда турса, шоҳлар даврасида Акбар мен учун ана шундай мавқеда туради”, деб ёзган эди.

Бобурийлар тарихини ёритишга бағишланган асарлар Акбаршоҳ даврида ҳам кўплаб яратилди. Бу даврнинг энг йирик тарихнависларидан бири, замонасининг етук фозилларидан бўлмиш Аллома Абул Фазл эди. У машҳур уламо ва сўфи Шайх Муборакнинг ўғилларидан бўлиб, унинг акаси Абул Файз ҳам даврининг йирик билимдони сифатида Файзий таҳаллуси билан машҳур эди. Абул Фазл Акбаршоҳнинг яқин дўстларидан бири сифатида шоҳнинг дунёқараши ва диний эътиқодининг шаклланишида анча кучли таъсир кўрсатган. У 1575 йилда шоҳ хизматида кириб, фаолияти давомида тили ўткир ёзувчи, доно давлат арбоби ва дипломат, жасур саркарда сифатида сарой аъёнлари орасида катта обрў қозонган эди. Унинг лашкарбошилиқ қобилиятини юқори баҳолаган Акбаршоҳ ҳарбий юришларда уни энг масъулиятли жойларга юборарди. 1598 йилда Ҳиндистоннинг жанубида улкан ҳудудга ёйилиб кетган Деккон ўлкасининг пойтахтини эгаллашда у жуда катта ҳарбий маҳорат эгаси эканини намойиш этган. 1602 йилда пойтахтда шаҳзода Салим исёнини бостириш учун ҳам Абул Фазл кўшини билан чақирилган эди. Бундан хабар топган шаҳзоданинг буйруғига биноан унинг гунаҳдорларидан булмиш Вир Сингх Бундела йўлда келаётган Абул Фазлга қўққисдан ҳужум қилиб, уни ўлдирган эди.

Абул Фазл яратган асарлар орасида “Акбарнома”, “Ойини Акбарий”, “Руъқати Абул Фазл”, “Иншои Абул

Фазл” кабилар моҳирона баён усули, тилининг равонлиги ва таъсирчанлиги, воқеаларга берилган изоҳларнинг ишончлилиги билан тарихнавислар орасида шуҳрат қозонган.

“Акбарнома” асосан уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми Амир Темур давридан Ҳумоюншоҳ давригача ҳукмронлик қилиб ўтган темурий шаҳзодалар тарихи баёнига бағишланган. Иккинчи қисми эса шаҳзода Акбарнинг тож кийиб тахтга чиқишидан бошлаб 1602 йилгача, яъни Акбаршоҳ ҳукмронлигининг 46 йиллик тарихини ёритишга бағишланган. Асарнинг учинчи қисми эса “Ойини Акбарий” деб аталган бўлиб, 1593 йилдаёқ ҳозирлаб қўйилган эди. Унда Акбаршоҳ салтанатидаги маъмурий идоралар тизими, уларни бошқариш йўллари, мамлакат аҳолисининг таркиби, ишлаб чиқариш усуллари ва аҳолининг турмуш тарзи кенг ёритиб берилган. Бу асарни яратишда муаллиф “Тузуки Бобурий”, “Ҳумоюннома”, “Тазкирот ул-воқеот”, “Тарихи Рашидий” ҳамда “Тазкироти Ҳумоюн ва Акбар” асарларидан холисона фойдаланган. Бу асарларни ўрганибгина қолмай, ўша давр воқеаларидан хабардор бўлган кексалар, олиму уламолар ва сарой хизматчилари билан эринмай суҳбатлашиб чиққан, уларнинг кўпларидан билганларини ёзма баён қилиб беришларини сўраб мамлакат бўйлаб илтимосномалар тарқатган ва тўпланган маълумотларни умумлаштириш ва таҳлил этиш натижаси ўлароқ мазкур асарлар юзга келган. Асар муқаддимасида кенгайтирилган сўзбоши берилган бўлиб, унда муаллиф тарихни даврларга бўлишнинг аҳамияти ҳамда муаррихлик санъати ҳақидаги ўз қарашларини изоҳлаб беради, воқеаларни баён қилишдан аввал эса ўша воқеаларни келтириб чиқарган омиллар ва сабаблар таҳлил қилинади.

Муаллиф Бобуршоҳ ҳукмронлиги дав-

рини ҳикоя қилиб берар экан, шоҳнинг феъл-атвори, унинг инсоний қиёфаси, олимона ва шоирона қарашлари, давлатни бошқариш ва жанг қилиш усуллари, маъмурий ва ҳарбий мансабдорларга нисбатан қўйиладиган талаблар, ўз атрофидаги дўстлари ва оила аъзоларига бўлган муносабатларини тўлиқ тасвирлаб берган. Муаллиф шу тарзда “Тузуки Бобурий”да тушириб қолдирилган саҳифалардаги маълумотларни тўлдиришга уринади.

Асарда Ҳумоюншоҳ ҳукмронлиги даври муфассал тасвирланган. Ундаги тафсилотлар Ҳумоюншоҳнинг тахтга чиққандан кейинги дастлабки даврдаги қийинчиликлари, унинг укалари ва бошқа қариндошларига бўлган муносабатлари, рақиби Шершоҳ Сурга қарши юритган жанглари, ундаги мағлубияти, кейинроқ Ҳиндистонни қайта эгаллаш учун олиб борган курашларини қамраб олади.

Акбаршоҳ даврини таҳлил қилишда шоҳнинг инсоний қиёфасини, унинг дунёқарашини, атрофидаги сарой аъёнларига, ҳарбий мансабдорларга ҳамда оила аъзоларига муносабатларини тўлиқ ва ишончли тарзда баён қилиб беради. Асарнинг “Ойини Акбарий” деб аталган қисмида асосан Акбаршоҳ салтанатидаги маъмурий идоралар, судлов ишлари, пул бирликлари, солиқлар тизими, нарх-наво, ҳарбий мансабдорлар, уларнинг иш фаолияти ва маошлари, мамлакатнинг қурол захираси, сарой отхонаси, ҳарам, саройда ўтказиладиган тантанали маросимлар моҳирлик билан акс эттирилган.

Асарда Акбаршоҳнинг ахлоқий ва диний қарашлари, унинг диний эътиқодларга бағрикенглиги, “Дини илоҳий” назариясининг асосий мақсади ва вазифалари, ўша даврнинг уламолари, мазҳаблар, ҳинди миллатига мансуб олимлар, уларнинг “Илми нужум”даги муваффақиятлари, фалсафа, адабиёт ва тасвирий санъат соҳасида қилинган хиз-

матлар ва эришилган ютуқлар, саройдаги хорижий сайёҳлар ва элчилар, шунингдек, салтанатга қилинган совғалар ҳақида жуда қизиқарли маълумотлар берилган. Бу асарнинг форсча нусхаси Бенгалиянинг Осиё жамиятида жуда юксак савияда нашр этилган.

“Иншои Абул Фазл” асари асосан ўша даврда ёзилган мактублар тўплами бўлиб, бу хатларни муаллиф Шоҳ Акбарнинг буйруғига биноан турли тоифадаги кишиларга, жумладан, Эрон шоҳи Шоҳ Аббосга, Турон шоҳи Абдуллахон Ўзбекга, Хондеш вилояти хони бўлмиш Алихонга, Аҳмаднагар вилояти хони Бурҳонулмулкка, Маккаи муқаррамадаги бир неча авлиё-ю анбиёларга, Оврупонинг таниқли олимларига ва шоҳ саройида хизмат қиладиган турли мавқедаги мансабдорларга ёзилган эди.

Асарнинг иккинчи қисмида эса муаллифнинг Шоҳ Акбарга, шаҳзода Дониёлга, Мирзо Шоҳруҳ ва бошқа сарой аъёнларига ёзилган хатлари баён қилинган. Акбаршоҳ салтанати тарихини ўрганиш жараёнидаги кўп ўринларни тўлиқроқ таҳлил қилишда бу хатлар муҳим аҳамият касб этади.

Ўтмиш аجدодларимиз бўлмиш бобурий шаҳзодалар тарихи тафсилотлари, уларнинг феъл-атворлари, давлат ишини ташкил ва идора қилиш услублари, саркардалик маҳорати, ҳарбий ҳаракатларни уюштириш ва бошқариш таомиллари, улар ҳукмронлиги даврида яратилган илмий-тарихий, маданий-маърифий мерос ҳақидаги ноёб маълумотларни ўзида мужассамлаштирган яна кўплаб асарлар борки, уларни хорижий мамлакатлардан тўплаб она тилимизга таржима қилиш ва халқимизни, ёшларимизни бу маънавий хазинадан баҳраманд этиш, улардан зарур хулосалар чиқариш, ёшларимизда халқига ва Ватанига муҳаббат, миллий гурур ва ифтихор туйғусини уйғотади, деган умиддамыз.

Махмуд ТОИРОВ

Хўшнинг бўқаман шабнами — соғинч

Болари боғларнинг болин тугатмас,
Яратган сахийнинг молин тугатмас,
Мажнунтол сув узра долин тугатмас,
Кун келар, тугатар умрини одам,
Куксидан қўйворар қумрини одам.

Оламдан ранг олмиш чехраи зарди,
Дунёни қаритган одамзот дарди,
Султонни сел қилар савобин гарди,
Яхшидир яхшилар тилида одам,
Хўрматдан хуш юрар элида одам.

Кўнгил кўзгусидир кўздаги ёлқин,
Чақмоқдан чиройли юздаги ёлқин,
Шоир бу эл ичра сўздаги ёлқин,
Гар ёниб яшаса ўлмайдди одам,
То машҳар гул бўлар, сўлмайдди одам.

Дилнинг туморидир — Қуръоннинг нури,
Жоннинг жамolidир — иймоннинг нури,
Тилдаги тўғри сўз — забоннинг нури,
Махмуд, Ҳақни таниб ҳур бўлар одам,
Кўнгил осмонида нур бўлар одам.

ТУРТЛИКЛАР

Кўнгилнинг тўкилган шабнами — соғинч,
Билмайсан, ошиқнинг ҳар дами — соғинч.
Булбулнинг фарёди бўғзида гуллар,
Мажнунга Лайлининг малҳами — соғинч.

* * *

Бахилнинг тош ёрар кўзи бор, дўстим,
Туморда тангрининг сузи бор, дўстим.
Иймон-эйтиқодда собитсан магар,
Узингда Худонинг ўзи бор, дўстим.

* * *

Тупроқнинг тилини кулол билмайди,
У ахир гулгамас, лойга ийлайди.
Қарқуноқдан булбул чиқмаса чиқмас,
Ҳамма тангри берган тилда куйлайди.

* * *

Сен тош отдинг — мен тилло топдим,
Сен қаргадинг — мен дуо топдим.
Ёмонликка яхшилик қилиб,
Ўз дилимдан мен Худо топдим.

* * *

Отлар туёғидан эзилмас майса,
Майса қувонармиш отлар кўпайса.
Қувонар майсадек мулойим элим,
Элни эл қилгувчи зотлар кўпайса.

* * *

Юзингнинг ёғдуси ёқар дунёни,
Кузингнинг жодуси уртар риёни.
Оламда одамдек юрмоғим мушкул,
Паноҳ айламасам агар Худони.

* * *

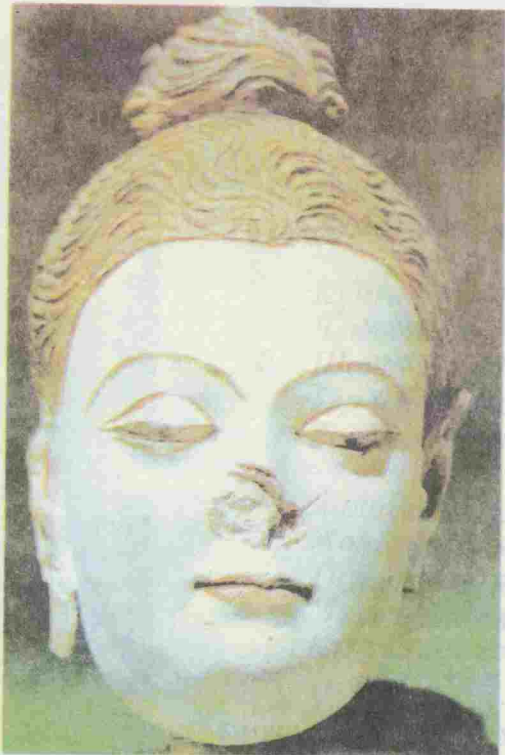
Ойни мақтаб, юзидаги доғни кўрмаслар,
Сойни мақтаб, қуйнидаги тошни кўрмаслар.
Муҳаббатнинг кузи кўрми шунчалар, эгам,
Одам зоти дилдан оққан ёшни кўрмаслар.

* * *

Уммонда уммоннинг сирини пинҳондир,
Осмонда осмоннинг сирини пинҳондир.
Нечун ерга сигмай қолар одамзот,
Ё раббим, бандангда не сирини нихондир!

БУДДАВИЙЛИК

Олам ва одам — кўҳна андоза, бирини бири ё раб, ё рад этиб, бирига бири ё ёр, ё ёв бўлиб яшовчи андоза. Улар баҳсида размдан кўра ражо кўп, баҳсгоҳ эса — инсон ҳаёти, инсон руҳи. Мана шу азалий баҳсдан бирини бири тўлдирувчи икки соҳа — тамаддун ва маънавият яралган. Бу баҳснинг муаллифи ҳам, муҳолифи ҳам одам.

Тамаддуннинг мақсади — фароғатли, фаровон олам яратиш; маънавиятнинг мақсади — комил, руҳи солим одам яратиш. Тамаддун қурумсоқ ақлга, ниятга топинади; маънавият белён, бой руҳиятга талпинади. Тамаддун

Буддавийликда жаҳолат асоратини эмас, камолот фароғатини кўраман.

Луис БОРХЕС

учун абадий нарса йўқ. Унинг қонуни инкор ва яна инкор; маънавият учун Яратган, Руҳ абадий, унинг қонуни эътиқод ва яна эътиқод. Тамаддуннинг мавжудлиги — янги-янги воситаларни, бошқариш тизимларини, истеъмол буюмларини яратишда; маънавиятнинг мавжудлиги — ҳақу ҳақиқатни, абадиятни излашда. Тамаддун учун ҳамма нарсанинг, жумладан, инсон қадрининг ҳам ўлчови бор, у — шухрат, унвон, мансаб, пул ва бойлик; маънавиятнинг мезони эса — Яратганга, Руҳга садоқат, ихлос. Одамзод онгли мавжудот эканини англаган фурсатдан буён Яратган билан яратилганни, олам билан одамни уйғунлаштиришга интилиб келади (олам ва одам мавжудлигининг асоси ҳам аслида ана шунда). Бироқ тарихий бурилиш давларида тамаддун ва маънавият, олам ва одам баҳси авж олиб, янги фикр оқимлари, мактаблари вужудга келади. Тафаккур тарихидан аён бўладикки, ана шундай оқим ва мактаблар энг аввало Шарқда шаклланган. Улардан бири буддавийликдир.

Буддавийлик гарчи Ҳиндистонда вужудга келган бўлса-да, таълимот сифатида шаклланиши ва ёйилишида барча Шарқ халқларининг улуши бор. Эра миздан олдинги икки мингинчи йилларнинг ўрталарида Ўрта Осиё ва Куйи Волга соҳилларида яшовчи орийлар Ҳиндистонга кўчиб кела бошлайди. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, орийлар маҳаллий қабилалардан кўра пухтароқ хўжалик юритиш ва бошқариш усулига, урф-одатга эга бўлган.

Орийларнинг таълимотига кўра, жамият кўп босқичли тизим бўйича бошқарилиши, ҳар бир босқичдаги киши ўз вазифаси ва бурчига эга бўлиши зарур эди. Шунга кўра, аҳоли ўртасида броҳмонлар, кшатирлар, вайшлар ва шудрилар

деб аталувчи жамият поғоналари — ижтимоий табақалар юзага келган. Тарихчи Каутилининг ёзишича (эрадан аввалги IV аср охирлари яшаб ўтган), броҳмонлар — ўқиш ва ўқитиш, ўзи ва бошқалар учун худойи қилиш ва худойилар олиш; кшатирлар — ҳарбий юриш ва посбонлик қилиш; вайшлар — ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан; шудрилар эса ер ҳайдаш, юқори табақалар учун зарур маҳсулотларни етказиб бериш ва уларга хизмат қилиш билан шуғулланган. Орийлар ўзини броҳмонлар, кшатирлар ва вайшлар табақаларига мансуб деб билган. Эрамиздан олдинги мингинчи йилларга келиб эса броҳмонлар бошқариш ишлари билан шуғулланувчи алоҳида бир қатламга — коҳин-броҳмонларга айланган. Кейин улар хизмат ва хислатларини илоҳийлаштиришга ўтган: “Бизни илоҳий куч ердагиларни бошқаришга юборган. Бизнинг ақидаларимиз, урф-одатларимиз ва тарғиботларимиз илоҳий куч истагининг ифодасидир, уларга итоат этиш ва ишониш барчанинг бурчи. Оламда иккита илоҳий куч бор, бири — Яратган Броҳмоннинг ўзи, иккинчиси — уни шарафловчи одам қиёфасидаги броҳмон. Фақат угина Яратганининг тилакларини бажо келтириши мумкин. Ҳар куни, ҳар турли сабаб билан яратганга худойи қилиш, унинг бир қисмини броҳмонга бериш зарур. Броҳмоннинг мол-мулки дахлсиздир. Броҳмоннинг ишини, тоат-ибодатини, худойи қилиш ва худойи олиш

ҳуқуқини фақат броҳмон бўлган зотгина давом эттириши мумкин”.

Броҳмонлик айрим кишиларгагина хос хислат деб тарғиб қилингани, унинг ақидаларига кўра, сон-саноксиз худойилар талаб этилгани ҳамда мафкура-си халқ оммасига тушунарсиз тилда — санскритда, Ведалар лаҳжасида юри-тилгани унинг охир-оқибатда тараққиёт говига айланишига сабаб бўлди. Энди халқни, тарқоқ қабила ва шоҳликларни бирлаштириб, ягона йирик давлат тузишга хизмат қиладиган таълимот зарур эди. Буддавийлик ана шундай ижтимоий зарурият туфайли юзага келади.

Будда яшаган эрамиздан аввалги V—IV асрлар инсониятнинг маънавий, ижтимоий-фалсафий уйғониш даври эди. Айнан ана шу даврларда Чину Мочинда Лао-Сзи, Конфуций; Қадимги Грецияда Гераклит, Пифагор ва Диоген каби мутафаккирлар етишиб чиқди. У давлатларда донишмандлик ва баҳс юритиш турмуш тарзи, санъат ва илм мақомига кўтарилди. Қизиғи шундаки, турли ўлкаларда бир-биридан бе-хабар яшаган бу донишмандлар таълимотида фарқдан кўра муштараклик кўп эди.

Будданинг асл исми Сакиа Мунидир. У шоҳнинг ўғли бўлган. У туғилган онда фолбин еру кўк, аҳли олам халоскори таваллуд топганини, агар у шоҳлик истаса, беқиёс давлат, шон-шўҳрат топажагини, мабодо касаллик, қарилик, ўлимдан воқиф бўлиб, кишиларни бу азоблардан қутқариш йўлини танлайдиган бўлса, будда, яъни тиник онг, мусаффо фикр эгаси бўлажагини башорат қилади.

Шоҳга таназулга юз тутаётган давлатни мустаҳкамлашга қодир меросхўр зарур эди. Шунинг учун ўғлини будда бўлишдан қайтариш ниятида тўрт фаслга мос тўрт сарой қурдиради. Сон-саноксиз чўрилар, канизаклар, раққосаю машшоқларни хизматга ёллаб, Сакиа Мунини кечасию кундузи турли томоша ва базмларга ошимо этади. Ун олти ёшга қадам кўйгач, унинг бошини боғлайдилар — уйлантириб қўядилар.

Айтишларича, Сакиа Муни бир куни сайр асносида юзига яра тошиб таниб бўлмас ҳолга келган бир кишига дуч

келиб қолади. Соғлом ва хушсурат тенгдошларининг ранги рўйига кўниккан шахзода бу бадбашарани кўриб хайратга тушади ва ҳамроҳидан, бу ким, у не боис бу қадар жирканч қиёфада, деб сўрайди. Шериги унга қараб, одам касалланиши, бунинг оқибатида баданига яра чиқиб уни бадбашара қилиб кўйиши мумкин, дея жавоб беради. Яна бир гал шахзода асо тутган, қадди дол, бемадор оёқларини зўрга судраб келаётган, бесоч, серажин қари чолга дуч келади. Бу ким, қўлидагиси не, дея хайрат ила йўлдошини сўроққа тутди. Ҳамроҳи, йиллар ўтгач, кишининг юзидан чиroyи, белидан қувват, тиззасидан мадор кетиб қарийди, ана шунда у суянчиқсиз юролмайдиган бўлиб қолади, дея жавоб беради. Учинчи гал Сакиа Муни ногоҳ бир гала одам алланимани елкага олиб чопқиллаб кетаётганини кўриб қолади. Улар ким, нимани кўтариб бунча шошиб кетяпти, дея ҳамроҳига қарайди шахзода, у эса, одам зоти шундай яратилганки, вақти-соати етиб бу дунёни тарк этади — ўлади, ана шунда уни қабристонга элтиб кўмадилар, дейди оҳиста. Уша уч ҳодиса Сакиа Мунининг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини остин-устун қилиб юборади, у қандай бўлмасин азоб-укубатлардан халос бўлиш йўлларини топишга аҳд қилади.

У замонларда ҳақ ва мукамаллик излаб ўрмон, дашт ва саҳро кезиб юргувчи зоҳидлар кўп эди. Улар тўғрисидаги фаройиб ривоятлар, пурҳикмат ҳикоялар нозиктаб Сакиа Муни қалбида ажиб бир таассурот қолдирган ва у зимдан ўзини зоҳидликка шайлаб юрган. Шунинг учун у саройдан, шоҳлик ва роҳат-фароғатга тўлиқ аслзодаларча ҳаётдан воз кечади — зоҳидлик йўлини танлайди. Ун икки йиллик зоҳидлик ва изланишлардан кейин Сакиа Муни тайин бир хулосага келади. Яъни у киши тартадиган азоб-укубатларнинг, изтиробларнинг илдизи унинг ўзида, ўзига бино қўйганида; бутун ўйи, фикри, хаёли ўзининг лаззати, ҳузурига қаратилганида, дея ҳукм чиқаради. Киши қанчалик елиб-югурмасин, молдунё орттирмасин, ҳаммаси бефойда, кўнгил яна ва яна бойлик истайверади, яна ва яна лаззат, ҳузурга талпинаве-

ради. Бу истак ва интилишларнинг чек-чегараси йўқ. Фалати жойи шундаки, лаззат ва ҳузур одамнинг дилига ором беролмайди. Маълум бир вақт ўтгач, унда яна янги-янги истаклар пайдо бўлиб, ўй-фикрини банд қилади. Натижада у на кунни, на кечаси ором топади. Чархифалак косасидаги сувни ўқи атрофида бир бор айлантириб ноке-рак шей каби тўкиб ташлаганидек, яшашга, тан ҳузурига ўчлик ҳам кишини камолотдан нарига итқитади. Ҳўш, одам дунёга нима учун келади? Чексиз азоб-укубатлардан қутулишнинг чораси борми? Бўлса — у қанака? Дарднинг чораси бор, деб жавоб беради Будда. Одам дунёга азоб-укубатларсиз яшаш учун келган. (Беш аср ўтгач, Исо алай-ҳиссалом очикдан-очик, мен инсонларни азоб-укубатдан халос қилгани келганман, дея башорат қиладилар.) Унга етмоқнинг чораси одамнинг ўзида. Ёр ҳам ўзига ўзи, ёв ҳам ўзига ўзи. Ёрман деганга дунё — ёр, ёвман деганга дунё — ёв. Шу боис Будда бани одамга қарата: “Халоскор ҳам ўзингга ўзинг, маёқ ҳам ўзингга ўзинг, нажотни ёлғиз ўзингдан изла”, дея хитоб қилади.

Оламнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ. У ибтидо билан интиҳо ўртасида яшашга маҳкум этилган. Блез Паскалнинг одам — чексиз борлиқ билан кўз илғамас зарра оралиғидаги бир нуқта, у ана шу икки мавжудлик орасида яшайди, деган гапида буддавийликнинг таъсири бўлса ажаб эмас. Одам қанчалик изланмасин, ибтидони ҳам, интиҳони ҳам тополмайди. У — ночор. У тан ҳузурига берилгани сайин ибтидо билан интиҳо оралиғида яшаш ғамига, тан ва жон ташвишига фарқ бўлади. Энг даҳшатлиси шундаки, авлодларнинг нопок қилмиши, шум хаёли, ўй ва ниятлари беиз кетмайди, келгуси авлодлар тақдирига кўчиб, уларни ҳам нопок қилмиш ва хатти-ҳаракатларга етаклайди. Оталар қилмиши — ўғиллар қисмати. Тақдирдан қочиб бўлмайди. Буни, худди шоҳ Эдип каби, кишининг ўзи билмаслиги, сезмаслиги мумкин. Бироқ тақдир мудом киши билан изма-из юради, уни тинимсиз ўзига чорлайди. Тақдир ёки қисмат — кармага ишониб Ҳиндистонда то ханузгача мавжуд. Ҳант Маҳатма Ганди ҳам

шу таълимот асосида касалхоналар қуришга қарши чиққан. Унинг фикрича, касалга чалинганлар — гуноҳкорлардир. Уларни даволаш — пешонасига битилган тақдир азал ҳукмини ортага чўзиш билан баробар.

Будда азоблардан фориг бўлиш йўлларини учга бўлиб кўрсатади. Биринчиси — ҳузур ва лаззатга ҳам, таркидунёчиликка ҳам берилмаслик. Лаззатланиш гашти кишини мислсиз машаққатларга дучор этади; умрининг куч ва ғайрат тўлиб-тошган лаҳзалари ҳузур излаш, завқ топишга сарфланганидан киши доимий изтиробда, қийноқда яшайди. Ҳаётдан тугал қониқмасликнинг боиси ҳам ана шу. Орадан беш юз йил ўтиб, Рум файласуфи Сенека ҳам ўша гапни такрорлайди: “Бизни бадном этадиган барча иллатлар — дилмизда уйғонадиган лаззатпараст майлардир. Майл бандаси — иллат бандасидир. Майл ва истакларини тизгинлай олган одамгина озод яшайди”.

Таркидунёчилик нафақат танани, балки ўй-фикрни ҳам заифлаштиради. Бу ҳол аслида, ўша пайтда кенг тарқалаётган зоҳидлик ва таркидунёчиликка қарши даъват эди. Будданинг мана шу фикри оддий кишиларга айниқса манзур бўлган ва унинг таълимотини халқ ҳаётига яқинлаштирган.

Иккинчиси — жон, руҳ масаласи. Турли диний таълимотлардан фарқли ўлароқ, Будда жон, руҳ мавжудлигини инкор этади. Унинг фикрича, агар жон, руҳ бўлганида эди, тана азоб-уқубат ва номукаммалликка (дуккха) гирифтор бўлмасди, у руҳ тартиботларига монанд яшарди. Ҳиссиёт идрок, хатти-ҳаракат ва шуурдан жирканади, демак, ён-атрофга боғлиқликдан батамом қутулади. Озод бўлганлар бу дунё азобларини тортиш учун қайта туғилмайди, яъни улар нирванага етади.

Учинчи йўналишини “тақдир палаги” ёки “сансара” деб атайдилар. Унга кўра, кишининг ғофиллиги бу ҳаёт машаққатларини тортиш учун яна қайта туғилишига сабаб бўлади. Ғофиллик туфайли кишида уни анъанавий турмушга мослаштирувчи хатти-ҳаракатлар, фикрлаш тарзи пайдо бўлади. Улар кўз, қулоқ, бурун, тил, тана ва хаёлни кўзга-

тади, натижада ҳиссиёт уйғонади; у эса хоҳиш ва майлни, улар эса очкўзликни, у эса узоқ яшаш истагини кучайтиради. Пировардида киши яна қайтадан дунёга келади, бироқ у тана охиروқибатда қариши, касалланиши ва ўлишини билмайди. Билса ҳам уни сира хаёлига келтирмайди. Унинг ғофиллиги — ана шу. Туғилиш — азоб; касаллик — азоб; қарилик — азоб; ўлиш — азоб. Азобли ва қайғули бу дунёдан халос бўлиш, таъкидланганидек, ибтидо билан интиҳо ўртасида тўғри фикрлаш ва тўғри яшашга боғлиқ.

“Мен жуда кўп нарсанинг моҳиятига етдим, — дейди Будда шогирдларига, — аммо сизларга ошкор этадиганим кўп эмас... Биринчиси — азоб-уқубатлар, номукаммаллик (дуккха) мавжуд. Иккинчиси — азоб-уқубатлар, номукаммалликнинг (дуккха) сабаблари бор. Учинчиси — дуккхадан қутулиш мумкин. Тўртинчиси — дуккхани тугатиш йўллари мавжуд”. Киши ушбу тўрт ҳақиқатни билгач, қуйидагилардан воз кечиш орқали нирванага етишиши мумкин: “мен” билан боғлиқ жон, руҳ ўзгармас деган фикрдан; қайта туғилиш туфайли изтиробдан озод бўлиш мумкин деган ҳаёлдан; диний урф-одатлар, хайр-эҳсон ва худойилар орқали халос бўлиш мумкин деган ишончдан; ҳиссий ва ҳирсий боғланишлардан, майл ва истаклардан; нафратланиш ва ёмон фикр юритишдан; ҳаётга меҳр қўйишдан; келгуси самода яшаш орзусидан; такаббурликдан; манманлик ва димоғдорликдан; ғафлатда юришдан. Бу усуллар буддавийликда жуда батафсил ёритилган. Мутахассислар ўртасида турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаятган нарса — буддавийликдаги таркидунёчиликдир. Ҳақиқатан ҳам, буддавийлик ҳаётини дунёга меҳр қўймасликка даъват этади. Серғалва турмушнинг чексиз ташвишлари; истак ва хоҳишларнинг тинмай ўзгариб туриши; меҳнатдан келадиган машаққатлар; муносабатлардаги дилозорликлар; касаллик, кекалик ва тананинг инжиқлиги боис туғиладиган оғриқлар; туғилиш ва ўлиш; ёр ва ёв; дўст ва душман; кун ва тун; эзгулик ва ёвузлик; топиш ва йўқотиш; иссиқлик ва совуқлик каби бир-бирига зид омиллар кишини ғаму ан-

духларда ўртайдди. У бир кунмас бир кун излагани — муваққат; топгани — беқадр; сифингани — алдоқчи; амаллари — бесамар; севганлари — бевафо; ҳамма-ҳамма нарса устидан ўлим деб аталувчи ёвуз куч ҳукмрон эканига иқрор бўлади, бошқа чораси қолмайди... (Ривоят қилишларича, Будда таълимотидан илк бор воқиф бўлганлар ундаги ҳақиқат кучига дош беролмай юраклари ёрилиб ўлган экан.) Шунинг учун киши ҳаётга, тана лаззатларига бандилиқдан халос бўлмай туриб мақсадга эришолмайди.

Таркидунёчилик, ҳаётдан қониқмаслик, умуман, инсонга хос хусусият. Умрининг муайян бир палласида бу фикрга берилмайдиган ёки уни ҳаёлидан ўтказмайдиган киши деярли топилмайди. Тўғри, таркидунёчилик талабларига ҳамма ҳам амал қилолмаган. Буни Будда яхши тушунган. Шунинг учун у, нирванага барча ҳам етолмайди, у айрим шахсларгагина насиб этади, қолганлар эса унга интилиши ва унинг маълум бир поғоналарига чиқиши мумкин, деган.

Будда таълимоти ахлоқий-маънавий жасорат талаб этади, холос. Инсон бор ёмонликни камайтириш учун фидойилик кўрсатиши; беозор, мурувватли бўлиши; нафақат ўзига, балки бошқаларга ҳам ҳаловат бахш этиши; ҳеч зот ўз ғам-ташвишларига ўралашиб қолмаслиги — ўз иши, турмуши ҳақида ўйлаганда бошқаларнинг ҳам ғам-ташвишини эсда тутиши; мудом кўнгли ва кўли очик ҳолда тиланчиларга хайр-эҳсон бериши; ногирон ва заифлар ҳақида қайғуриши зарур. “Ҳар қандай ёмонликдан сақлангин, эзгулик улашгин, шум ўй-хаёллардан чекингин”, дейилади Будда ҳикматларида.

Будда таълимотида ҳаётнинг ўткинчи экани асосий ўринда турса-да, унинг замирида покликка, эзгуликка, ахлоқий етукликка даъват ётади. Ҳаётга, вужудга меҳр қўймаслик ҳаётдан воз кечиш дегани эмас, балки бу — ахлоқий комиллик сари фидойилик йўлидир. Фидойилик эса — яратишда. Яратиш — мавжудликнинг боши ҳам, охири ҳамдир. Ҳар кимнинг яратганига қараб унинг келгуси ҳаёти ва оламнинг келажаги шаклланади. Ким ёмон-

лик яратса, ўшанга лойиқ азоб тортади, ким эзгулик қилса, шунга муносиб бахт топади. Яхшилиқнинг меваси — эзгулик; ёмонликнинг ҳосили — ёвузликдир.

Будда жон, руҳнинг мавжудлигини инкор қилса-да, кишининг то нирванага етгунга қадар қайта-қайта туғилишини таъкидлайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзи тадқиқотчилар Будда жон, руҳнинг абадийлигини, яшовчанлигини тан олади, деган фикрни олға сурадилар. Аслида Будда жоннинг, руҳнинг эмас, киши ҳаётининг такрорланишини қайд этади, холос. Агар гап “Жатака” ҳақида кетадиган бўлса, олдин Сакиа Муни турли кўринишларда бўлган, Будда унинг охири ҳолати, камолот чўққиси, у қайта туғилмайди, яъни азоб-уқубатлардан холи нирванада яшайди. Абадий яшайди.

Будда таълимотида ғайриҳаётий ва диний спекулятив мушоҳадалар йўқ. У жон, руҳ, илоҳият каби атамаларни изоҳлашдан қочган, унинг учун кишиларни ахлоқий камолотга бошлаш муҳим эди. Бунинг йўлида у рақибларини ҳам севишга тайёр эди. “Менга жабр қилганларни ҳам беғараз меҳрим ҳимоясига олурман, — дейди у. — Рақибим менга қанчалик қаҳр қилса, мен унга шу қадар меҳр кўрсатурман”. Исо алайҳиссаломнинг “хатто ўз душманингни ҳам сев” деган даъвати билан Будда таълимоти ўртасида қанчалик ўхшашлик бор!

Будда нафақат кишиларга, балки жонивор ва мавжудотларга ҳам озор бермасликка чақирган. Шунинг учун у броҳмонлик таълимотидаги қурбонлик қилиш одатини рад этади. Айтишларича, баъзи буддавий оқимларнинг вакиллари ҳаво ва тупроқ кўзга кўринмас жониворларга гўлик, уларга билиб-билмай озор бермаслик зарур, дея оғзини рўмол билан ёпиб, олдини доим супуриб юрган. Будданинг ўзи эса жониворлар гўштини ейишни тақиқлаган. Ушандан буён Ҳиндистонда мол гўшти емаслик, парҳез қатъий одат бўлиб келади.

Буддавийлик аслида ахлоқий-фалсафий таълимот. Кейинчалик уни Будданинг издошлари диний эътиқодга айлантирдилар. Бунинг кунда унинг

кўпдан-кўп оқимлари мавжуд. Буддавийлик исломгача Ватанимизда, айниқса, Сурхон ва Фарғона воҳасида анча кенг ёйилган эди.

Буддавийлик тарғиботи оммабоп тилда юритилгани, халқнинг ўй-хаёллари, ҳаётий ташвиш ва тилаklarини ифодалагани, барчани меҳр-муҳаббат ва шафқатга даъват этгани, адолатни кўзлагани, тинч-тотув яшашга чақиргани учун тез ёйилди. Аёлларни, айниқса, ўша даврнинг машхур зотларини сафига тортгани унинг мавқеини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди. Кейинчалик Будда тарафдорларининг жамияти — сангха юзага келди. Жамият аъзолари бикша, яъни ғариб, камбағал яшовчи киши деб аталди. Бикша ихтиёрий тарзда мол-дунёдан воз кечиши, бойлик орттиришга интилмаслиги, бир кунга етгулик хайр-садақа эвазига яшаш лозим эди.

Будда ёки бикшаларга инъом этилган мол-мулк сангханики бўлган. Бикша эски, уринган читдан сариқ ридо кийиб, сочини тақир олдириб юрган. Эנסа томонда бир тола сочи осилиб турган. Бу одатни бугунги кунда кришнаитларда учратиш мумкин. Кул, оғир касал, вояга етмаган ва жиноятчилар сангхага қабул қилинмаган. Сангхада яшаш мажбурий бўлмаган, истаган киши ундан чиқиши мумкин эди. Жамият аъзолари махсус тикланган ибодатхоналарда яшаган ёки ўрмон чеккаларида зоҳидлик қилган. Улар тонг отиши билан ўринларидан туриб, руҳий машқлар ва суҳбатлар ўтказган, кейин яқинроқдаги қишлоқ ё шаҳарга хайр-эҳсон йиғишга жўнаган. Бир ҳовуч егулик сиғадиган идишини чўзиб, бошини ҳам қилиб садақа олган. Овоз чиқариб ёки ёлвориб садақа сўраш ман этилган, чўзилган қўл садақа тилашни англаган. Садақа учга бўлинган: бир улуши гадо ва етим-есирларга; иккинчи улуши очкўз ҳайвон ва жониворларга; қолгани эса бикшаларга тенг тақсимланган. Куннинг иккинчи ярмида руҳий машқлар яна давом эттирилган.

Чордана қуриб ўтириш рамзий ҳол эди. Шунинг учун ҳам барча тасвирларда Будда чордана қуриб ўтиради. Ривоятларга кўра, Будда она қорнида ҳам

чордана қуриб ўтирган эмиш.

Будда ахлоқий даъватлар, камолот йўли — одамнинг ўзида деган инсонпарварлик ғоялари барчага бирдек мақбул бўлавермаслигига умрининг охирида ишонч ҳосил қилди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Будда яшаган даврда шакилар давлати таназзулга юз тутаетган эди. Ён-атрофдаги шоҳликларнинг тез-тез ҳужуми Буддани меросхўрликдан воз кечиб, зоҳидлик йўлига киришга мажбур қилган, деган фикр мавжуд.

Виручжоқи — қўшни давлатнинг ҳукмдори шакилар устига қўшин тортади. Бундан хабар топган Будда, қон тўкишни тўхтатиш ниятида, Виручжонининг қаршисига пешвоз чиқади, лекин ялиниб-ёлворса-да, гапи қор қилмайди. Виручжоқи заррача қаршилик кўрсатмаган бегуноҳ ва беҳимоя 100 минг кишини буткул қиличдан ўтказди, мол-мулкни талаб кетади. Қирғин пайтида Будда ўрмон чеккасида юрган бўлади. У кўкни қоплаган фарёдга чидай олмай бошини ридосига ўраб ерга чўқади. У қирқ беш йилдан буён ишониб келгани, туну кун ором билмай тарғиб қилгани ахлоқий ақидаларини дирдир титраганича зикр этади.

Орқага қайтар асносида ўзи кашф этган ҳақиқатни илк бор эълон қилган қишлоқ чеккасида тўхтади. Қазо соати етганини сезиб, бир дарахтнинг соясига чўқади.

— Ҳеч нима ва ҳеч нарса абадий эмас!

Бу — Будда таълимотининг асоси, шу билан бирга, унинг сўнги сўзи ҳам эди...

Будда тириклигида унинг ҳикматлари ва ваъзлари ёзилмаган, аммо издошлари уларни авлоддан-авлодга, ўлкалардан-ўлкаларга етказиб келган. Фақат Ашоқ подшо (эрамиздан аввалги 259-222 йилларда ҳукм сурган) давридагина улар тўпланиб, китоб ҳолига келтирилган. Мана, йиғирма беш аср ўтибдики, тамаддун ва маънавий тараққиёт йўлига асос солган Шарқнинг буюк фарзандларидан бири Сакиа Муни — Буддани инсоният фахр билан эслаб келади.

УСТОЗИ АВВАЛ

Арасту барча замонлар олимлари устоз деб билган буюк юнон файласуфларидан биридир. У мелоддан аввал 384 йилда Эгей денгизи бўйидаги Стагир шаҳрида туғилган. Шу боис уни гоҳо Арасту Стагирий деб ҳам атайдилар. Эллада Иттифоқидан ажралиб чиққан бу мустақил шаҳар-давлат бора-бора Македония таъсирига тушган. Арастунинг отаси Никомах табиблар наслдан бўлиб, Македония шоҳи Эминта Учинчи саройида хизмат қилган. Отаси ўрнига мураббийлик, васийлик қилган Проксен йигитча жуда қизиқувчан бўлиб қолганини билиб, уни илм-фан маркази Афинага ўқишга юборган.

Арасту 20 йил Афинадаги машхур Афлотун академиясида таҳсил олади. Сўнг шу академияда мударрислик қилади. Афлотун шогирди билан фахрланар ва уни дангасароқ шогирди Ксенократга таққослаб: “Бунисини қамчи билан уриб туриш, унисининг жиловини тортиб туриш керак”, дер экан.

347 йил Афлотун вафоти муносабати билан Арасту марсия ёзади. Афлотуннинг билим жиҳатдан унча кучли бўлмаган жияни Спевсипп академияга раҳбар бўлгач, Арасту дўсти Ксенократ билан Афинани тарк этади. Улар Кичик Осиёдаги Ассос шаҳрига келиб, шаҳар ҳокими Гермийга фалсафадан дарс берадилар. Бу ерда Арасту ҳокимнинг жияни Пифайига уйланади. Орадан уч йил ўтиб оиласи билан қўшни Лесбос оролидаги Митиленага кўчиб боради. Македониянинг янги ҳукмдори Филлип Иккинчи 340 йилларда болалиқдаги дўсти Арастуни мамлакат пойтахти Пеллага таклиф этиб, уни 13 ёшли Искандарга мураббий этиб тайинлайди.

Арасту Искандарни, Ҳомернинг “Илиада” достонида куйлангани каби, қаҳрамонлик руҳида тарбиялайди. Кейинчалик Искандар, “Мен Арастуни отамдек ҳурмат қиламан, чунки отам менга ҳаёт берган бўлса, Арасту ҳаёт қадриятларини ўргатди”, деган экан.

339 йилда Искандар тахтга ўтиргач, Арасту она шаҳри Стагирга қайтади. Филлип Иккинчи давридаги урушларда вайрон этилган бу шаҳарни Искандар устозига бўлган ҳурмати боис қайта тиклаб беради. Бундан хурсанд бўлган Стагир халқи миннатдорлик рамзи тариқасида ҳар йили Арасту шарафига байрам ўтказар экан.

Мелоддан аввалги 336 йилда Арасту ҳаётининг Афинадаги иккинчи даври бошланади. У эллик ёшида Искандарга ноиб бўлиб турган лашкарбоши Антипатр ёрдамида академиясини — илмлар мактабини очади. Афинанинг шарқ тарафидаги Ликей боғларида академияга мўлжаллаб айвонравоқлар қурилади. Бу айвон-равоқлар юнонча перипатус деб юритилгани учун Арасту фалсафа мактаби издошларини перипатетиклар деб атай бош-

лайдилар. Афина ликейида (лицейида) Арасту 12 йил мударрислик қилади.

Македония подшоҳи Филлип Иккинчи Арасту ҳақида бундай деган: “Мен ўғлим Александр донишмандона тарбиялангани учун эмас, у Арасту замонида туғилгани учун тангриларга шукрона айтаман!” (Маълумки, у замонда юнон ва мақдунийлар мушрик эдилар.)

Подшоҳнинг бундай дейишига етарлича асос бор эди. Искандар жасур ва қобилиятли бўлса-да, ўта сержаҳл, кўнгли тор, шуҳратпараст ва шафқатсиз экан. Буюк муаррих Элиан “Қуроқ ҳикоялар” китобида ёзишича, Искандар Антигон, Селеви, Антипатр, Пердикка каби сафдошларининг саркардалик истеъдодига, ҳарбий маҳоратига ҳасад билан қарар экан. Унинг шафқатсизлиги туфайли жуда кўп халқлар қирилиб кетмасин деган ниятда устози Арасту олижаноблик ва эзгулик буюклар хислати эканини унга доимо уқтириб турган.

Жаҳон маданияти тарихида Арасту илк бор ахлоқни ўрганувчи ва ўргатувчи фан — этикага асос солди. У ахлоқ ҳақидаги бу фан фақат инсон ёки нарсаларнинг фазилатлари ҳақидаги билим ва уни билганлар бахт-саодатга эришади, деб таълим берган Сукрот ва Афлотун қарашларини танқид қилди. Этиканинг мақсади — одамларга фазилат дегани нимаю иллат дегани нима эканини тушунтириш борасида Сукрот ва Афлотун янглишмаган. Аммо инсоний фазилатларни касб этиш учун уларнинг мазмуни ва моҳиятини билишнинг ўзигина камлик қилади. Бу тушунчаларни англамай туриб ҳам инсон фазилатлар соҳиби бўлиши мумкин. Бундай камолотга эришиш учун инсон табиатида, қонида (насида) шу фазилатларнинг ўзи азалдан мавжуд бўлиши керак.

Сиёсат қадим Юнонистонда ҳам, Салжук султони Маликшоҳнинг вазири Низомулмулк даврида ва Соҳибқирон Амир Темур замонида ҳам халқни адолат билан бошқаришни англаган. Шу маънода Арасту ахлоқни ўргатувчи этикани сиёсатнинг таркибий қисми деб тушунтиради. Чунки ахлоқсиз одамларнинг давлатни бошқариши — адолатсизлик манбаидир. Халқ фаровонлигини, бахт-саодатини кўзламаган сиёсат — ахлоқсиз сиёсатдир.

Искандарнинг Бобилда, 323 йил 13 июнда ўттиз уч ёшида вафот этиши (у заҳар бериб ўлдирилган деган тахмин бор) Арастунинг тақдирига ҳам таъсир кўрсатади. Аллома Ликей академиясини тарк этиб, қолган умрини Эвбея оролида, онасининг ҳовли-боғида ўтказди ва шу ерда вафот этди.

Қадимги файласуф Диоген Лаэртиининг ёзишича, Арастудан жуда бой фалсафий мерос қолган. Қадимий каталогларда Арастунинг юзлаб асари қайд этилган. Алломанинг ўғли Никомах унинг асарларини асраб, нашр эттириш билан шуғулланган. Арасту асарларидан машҳурлари мана булар: “Евдем”, “Софист”, “Политик”, “Мнексен”, “Базм” (диалоглар), “Фоялар ҳақида”, “Фаровонлик ҳақида”, “Биринчи аналитика”, “Иккинчи аналитика”, “Категориялар”, “Софистларга раддия” (мантиқ фанига доир бу асарлар “Органон”га жамланган), “Физика”, “Ҳайвонлар тарихи”, “Жон ҳақида”, “Никомах ахлоқи”, “Евдем ахлоқи”, “Ахлоқи кабир”, “Сиёсат”, “Экономика”, “Поэтика”, “Риторика” ва бошқалардир.

Арастунинг бадиий-эстетик қарашлари кўпроқ “Поэтика” ва “Риторика” асарларида ифода топган.

Куйида Арасту ҳақимнинг “Ахлоқи кабир” асаридан айрим парчалар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

ТАРЖИМОН

АХЛОҚИ КАБИР

Этика — ахлоқ муаммолари ҳақида гапиришдан аввал биз ахлоқ нимага тааллуқли (ниманинг таркиби) эканини аниқлаб олишимиз керак. Гапнинг лундасини айтсак, ахлоқ — сиёсатнинг таркибий қисмидир. Чиндан ҳам, муайян ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган, яъни аслига муносиб бўлмаган одам ижтимоий фаолият кўрсатиши мумкин эмас. Муносиб одам бўлмоқ — фазилатларга эга бўлмоқ демакдир. Зеро, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда фаолият юритмоқчи бўлган одам ахлоқан фозил бўлмоғи керак. Хуллас, этика, ахлоқ — сиёсатнинг таркибий қисми, унинг асосидир (arhi — архи, яъни қурилиш моддаси, гишталари). Шунинг учун, ахлоқни бе-малол сиёсат деб аташ мумкин.

Шу қоидадан келиб чиқиб, фазилат нима, у нималардан ҳосил қилинади — шуни билиб олиш зарур. Чунки фазилат қандай ҳосил қилинишини англамай туриб, фазилатни (фақат назарий) билиш бефойдадир. Чиндан ҳам, ҳозир биз фазилат нима эканини (фақат назарий) билиш учун эмас, балки у қандай

ҳосил қилинишини тушуниш учун уни ўрганишга киришамиз. Яъни биз ҳозир фазилат нималигини билиш ва тушуниш билан бирга (энг муҳими), фазилатли, яъни фозил одам бўлишни хоҳлаганимиз учун уни ўрганишга интиламиз. Барча фанлардаги каби, ахлоқда ҳам бирор нарсанинг ўзи нималигини билмай туриб, у қандай ҳосил қилинишини тушуниш мумкин эмас. Аммо бу нарсани (фазилатни) бошқалар қандай тушунганини, шу ҳақда нима деганларини ҳам кўриб ўтайлик. *(Бу ўринда Арасту ахлоқнинг оддий миқдорий ёки маконий таркиби ҳақида эмас, балки у сиёсатнинг барча қисмлари учун зарур бўлган унсур эканини айтмоқда — таржимон.)*

Фазилат нима экани ҳақида дастлаб Пифагор фикр юритган, аммо нотўғри фикр юритган. У фазилатларни ҳам рақамлар қаторида кўриб чиққан. Демак, фазилатлар сифатида кўриб чиқмаган.

Сўнг фалсафа дунёсига Суқрот келиб, фазилатлар ҳақида ундан яхшироқ ва батафсилроқ гапирган, аммо унинг гаплари ҳам нотўғри.

Чунки у фазилатларни билимлар қаторига қушган, аслида бундай эмас. Гап шундаки, барча билимлар фикр-мулоҳаза билан боғлиқдир (meta-logos), фикр-мулоҳаза инсон руҳининг фикр юритувчи (diano-etikos) қисмида вужудга келади. Агар Суқротга ишонсак, барча фазилатлар руҳнинг ақлий қувватидан (logistikos) ҳосил қилинади. Суқрот фазилатларни илмлар қаторига қўяр экан, руҳнинг ақлий қувватдан бошқа қисмини, шу жумладан, эҳтирос (pathos — пафос) ва хулқ-атворни йўққа чиқаради. Суқротнинг фикри шу жиҳатдан нотўғридир.

Шундан кейин Афлотун руҳ қувватларини ақлий ва ноақлий (*қалбий — таржимон*) деб, иккига бўлди ва тўғри қилди. У руҳнинг иккала қисмига хос фазилатларни ҳам айтиб ўтди. Суқротнинг фикрлаши шу ергача тўғри эди, аммо шундан сўнг у янглишди. Афлотун фазилатни ўзининг олий неъмат ҳақидаги таълимоти билан аралаштириб, унга боғлаб нотўғри қилди, чунки олий фаровонлик (фақат) ана шу фазилатларга боғлиқ эмас (*тўғриси, фақат фазилатлар ҳосил қилишгагина боғлиқ эмас — таржимон*), Афлотун борлиқ ҳақида фикр юритар экан, фазилатни унга аралаштирмаслиги керак эди, чунки (мангу) борлиқ ва ҳақиқат фазилатга боғлиқ эмас.

Фазилатлар ҳақида файласуфлар мана шундай ва мана шу меъёрда фикр юритганлар. Энди булар ҳақида биз нима дейишимиз кераклигини кўриб чиқайлик.

Биринчидан, шунга эътибор берайликки, ҳар қандай (epistemes)

илмда ва ҳунарда қандайдир мақсад (danamos) бўлади; мана шу мақсад доимо қандайдир неъмат ҳосил қилишни кузда тутади; бирорта илм, бирорта ҳунар ёмонликни кузда тутмайди. Модомики, барча ҳунарларнинг мақсади неъмат яратиш экан, равшан бўладикки, олий ҳунарнинг мақсади — олий неъмат яратишдир. Шубҳасиз, сиёсат санъати — олий ҳунардир, демак, сиёсатнинг мақсади — олий неъматлар — фаровонлик яратишдир. Биз ҳозир бу ўринда умуман неъматлар ҳақида эмас, ўзимизнинг (яъни инсоний) неъматлар тўғрисида гапирамиз. Чунки (илоҳий неъматларни) бошқа фанлар ўрганади ва улар бошқача тарзда ўрганилади. Демак, биз ҳозир ижтимоий, сиёсий ҳаёт неъматлари ҳақида гапиришимиз керак.

Аслида бу неъматларнинг ҳам таркиблари бор. Биз қайси маънодаги неъматлар ҳақида гапирмоқчимиз? Ахир, ҳамма неъматлар бир

хил эмас. Ҳар бир мавжудот учун энг яхши, табиатига энг муносиб деб билинадиган неъматлар бор. Биз ҳозир шу ҳақдаги гоёларни кўриб чиқамизми? Ёки барча неъматларга хос умумий хусусиятлар ҳақида гапирамизми? Барча неъматларга хос умумий хусусиятлар эса неъматлар ҳақидаги гоёлар билан бир хил эмас. Неъматлар мўллиги, яъни фаровонлик гоёси ҳаётдан анча узоқ (тушунча) бўлиб, у ўз ҳолича мавжуддир. Барча неъматларга хос умумий хусусиятлар шуларнинг барчасида бор нарсалардир. Ҳаётдан олис ва узича мавжуд нарсалар эса барча нарсаларда ҳам (яъни бу ўринда — барча неъматларда айрим-айрим ҳолда) йўқдир. Биз бу ерда умуман фаровонлик ҳақида ёки мавжуд нарсаларнинг хусусиятлари тўғрисида гапирамизми? Тўғриси, биз барча неъматларда (бўлиши зарур) умумий хусусиятлар ҳақида гапиришимиз даркор. Чунки барча неъматларга хос умумий хусусиятларни айтиш — фаровонлик таърифи ва индукция (умумлаштириш натижаси (ерагога) бўлади.

Таъриф (ёки сифат) ҳар қандай нарса-ҳодисанинг моҳиятини, яхши ёки ёмонлигини (гўзал ёки хунуклиги, юксак ёки тубанлигини) ифодалайди. Сифат бирор неъматнинг умуман қандай эканини, ўз ҳолича аслига муносиб нарса эканини ифода этади. Барча нарсаларга хос умумий хусусият (юқорида айтганимиздек) таърифга ўхшайди. Аммо таъриф бирор нарсанинг муайян неъмат эканини билдиради. Аслида эса, ҳеч бир кимса ёки ҳунар замирида мақ-

сад — фалон-фалон неъматларга эришиш деган гап йўқ. Масалан, тиббиёт ходими (табиб), соғлиқ — неъматдир ёки бинокор, уй — неъматдир, демайди (*тўғриси бунини айтиш билан шугулланмайди — таржимон*). Аммо улардан бири (табиб), саломатлик у-бу нарсаларга боғлиқ бўлади, деса, иккинчиси эса, фалон-фалон нарсалардан уй қурилади, дейди (уйнинг ўзини эса гишт терувчилар, дурадгорлар ва бошқалар тиклайди). Бинобарин, сиёсат ҳам, бошқа илмлар каби илм бўлгани учун, фаровонлик нималиги ҳақида умумий гапларни айтмаслиги, яъни уни таърифлаш билан шугулланмаслиги (балки фаровонликни, неъматларнинг ўзини бунёд этиш билан шугулланиши) зарур.

Умуман, фаровонлик нима экани ҳақида умумий гапларни гапириш — сиёсатнинг иши эмас. Нима учун? Чунки биз муайян неъмат ҳақида гапирмоқчи бўлсак ёки бирор нарсанинг биз учун неъмат эканини таъкидламоқчи бўлсак, умумий таърифдан фойдаланамиз. Чунончи, олижаноблик неъмат эканини исботлаш учун биз адолат ҳам неъмат, жасорат ҳам ва бошқа барча фазилатлар ҳам неъматдир, шунингдек, олижаноблик ҳам фазилат бўлгани учун, у ҳам неъматдир, деймиз. Бинобарин, сиёсат неъматларнинг таърифини аташ билан мутлақо шугулланмаслиги керак. Чунки у ҳолда, неъмат дегани мана бундай, мана бундай бўлади, дейилади. Демак, биз ўзимизга энг олий бўлиб кўринган неъматлар ҳақида гапирамиз.

Ҳаётдаги барча неъматларни

ўрганувчи фан ёки ҳунар фақат ўзига тааллуқли неъматларнигина ўрганади. Нима учун? Чунки ҳар бир мезонга (масалан, нарса-ҳодисаларнинг моҳияти, сифати, миқдори, вақти, муносабатига) яраша хос неъматлар бор. Чунончи, беморларни муолажа қилиш учун энг яхши пайт қачон эканини табиб билади; кемаларнинг йўлга чиқиши, уларни бошқариш учун энг яхши пайт қачон эканини дарға билади. Демак, ҳар бир соҳада ишлашга қулай вақт қайси пайт экани ўша ҳунар эгасига аён. Бошқача айтганимизда, табиб кемалар сузиши учун энг қулай вақтни, кема дарғаси эса беморларни даволаш учун энг қулай вақтни билмайди. Вақт тушунчаси ҳаммага умумий деган фикрдан келиб чиқиб, барчага тенг қулайлик ҳақида гапириш мумкин эмас. Худди шунингдек, барча илм ва ҳунарларга хос умумий бўлган неъмат (ёки дейлик қулайлик) йўқдир. Демак, сиёсат ҳам умуман неъматларни таърифлаб гапириши керак эмас, балки у ҳам ўз соҳасидаги неъматлар, яъни биз — муайян табақа кишилари учун зарур олий неъматлар ҳақида гапириши зарур.

Фалсафа ва мантиқ қонунига кўра, бирор нарса-ҳодисани мавҳум ғоялар воситасида тушунтириб бўлмайди, аксинча, мавҳум нарсаларни аниқ мисоллар билан тушунтириш мумкин. Айни вақтда ақлий нарсаларни (фикрларни) ҳиссий нарсалар (сезгилар) билан тушунтириш осонроқдир. Шундай экан, неъматлар ҳақида гапирганда ҳам у ҳақдаги ғояларни эмас, балки аниқ нар-

саларни айтиш керак. Аммо одамлар бошқача ўйлайдилар. Модомики, улар фаровонлик ҳақида гап борар экан, фаровонлик ғояси ҳақида гапириш зарур, деб ўйлайдилар. Яъни олий неъмат нима эканини ўрганиш керак, у эса ўз-ўзича мавжуд (бизнинг иродамиздан ташқари), бинобарин, ғоянинг ўзи — олий неъматдир. Эҳтимол, бундай фикрларнинг тўғри жиҳати ҳам бордир, аммо бизнингча, сиёсат фаровонлик ғоясини эмас, унга қайси йул билан эришишни уйлаши лозим...

Эҳтимол, кимдир бизга эътироз билдириб, даставвал фаровонлик ғоясини асос (“архи”) қилиб олиб, шундан сўнг ҳар бир неъматга хос хусусиятларни махсус кўриб чиқиш керак, дейиши мумкин. Аммо бундай фикр тўғри эмас. Чунки дастлабки асос қилиб олинadиган нарсалар шу нарсага мувофиқ бўлиши зарур. Масалан, учбурчакнинг турли бурчаклари йиғиндиси иккита тўғри чизиққа тенглигини исботлаш учун “жон — ўлмасдир” деган ғояни асос қилиб олиб бўлмайди. Чунки бундай асос бу нарсага мувофиқ эмас. Аслида асос танланган нарсага мувофиқ бўлиши зарур. Негаки, учбурчакнинг турли бурчаклари йиғиндиси иккита тўғри чизиққа тенглигини жон ўлмаслиги ҳақидаги ғоясиз ҳам исботлаш мумкин. Худди шунга ўхшаш, турли хил неъматларни умумий фаровонлик ғоясисиз ҳам тушунтириш мумкин. Чунки бу умумий ғоя ҳар бир неъматнинг архи — асоси эмас.

Шу маънода Суқротнинг фазилатларни илмлар билан тенглаштири-

ши нотўғридир. Унинг фикрича (мукаммал нарсада), ҳеч нарса ортиқча бўлмаслиги керак. Аммо у фазилатларни илмларга тенглаштирганида фазилатлар ортиқча бўлиб қолади. Нима учун? Шунинг учунки, шу соҳаларга оид илмлардаги билимлар ўша илмларни ўрганишга мувофиқ келади. Яъни тиб илмига оид билимларни эгаллаган одам табибдир. Бошқа илмларда ҳам шундай.

Аммо фазилатлар соҳасида аҳвол бошқачароқдир. Бу ерда адолат нимадан иборат эканини билиб олган одам дарров адолатли бўлиб қомайди. Бошқа фазилатлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Бинобарин, фазилатлар бошқа илмлар каби илм эмас экан, уларни (назарий) илм сифатида эмас, балки фазилатлар сифатида ўзлаштириш зарур.

Шу нарсаларни аниқлаб олганимиздан сўнг энди қайси маънолардаги неъматлар борлигини ойдинлаштиришга интиламиз. Баъзи неъматлар — қадрли, баъзилари — мақтовли, учинчи хили — имконият берувчи неъматлардир.

Қадрли неъматлар деб мен руҳ, ақл, жавҳари асл, аввалги тамал кибиларни айтаман. Булар доимо қадрланадиган, барча учун шарафли бўлган (азиз ва шариф) неъматлардир. Фазл, фазилатлар ҳам қадрлидир, чунки инсон улар туфайли муносиб, етук бўлади. Инсон фазилатлари туфайли гўзал (маънавий) қиёфага эришади.

Мақтовли неъматлар ҳам ўша фазилатларнинг мақтовга сазовор-

ларидир. (*Баъзилари оддийроқ, баъзилари гўзалроқдир — таржимон.*)

Имконият берувчи неъматлар — ҳокимият, бойлик, куч-қувват, гўзалликдир. Фозил инсон бу неъматлардан яхшилик, эзгу ишлар йўлида фойдаланади, нодон одам эса уларни ёмонлик, ёвузлик қилиш учун сарф этади. Бундай неъматлар яхшилик қилишга ҳам, ёмонлик қилишга ҳам имкон беради. Буларни неъмат дейишимизнинг боиси — улардан яхши, муносиб, ҳурматга лойиқ одам фойдаланса, яхшиликлар келтириши туфайлидир. Гоҳо бундай неъматлар (машаққат, риёзат чекиш, ақл, истеъдод сабабли эмас) тасодифан қўлга кириб қолиши мумкин.

Тўртинчи ҳол неъматлар ҳам борки, бундай неъматлар бошқа неъматларни сақлаш ёки вужудга келтириши мумкин. Масалан, жисмоний тарбия (гимнастика), у туфайли соғлиқ-саломатликка эришиш мумкин ва ҳоказо.

Ҳаёт неъматларини бошқача тарзда таснифлаш, тафовутлаш ҳам мумкин. Айтайлик, баъзи неъмат, масалан, адолатни барча одамлар ҳар қандай ҳолда танласа арзийди. Куч-қувват, бойлик ва ҳокимиятни барча инсонлар ҳам танлайвермайди.

Неъматларни яна бундай қилиб ажратиш ҳам мумкин: баъзи неъматларга эришишни инсонлар мақсад қилиб олиши мумкин. Масалан, сиҳат-саломатлик — инсон мақсади-дир. Аммо, соғлиқка эришиш йўлида қилинадиган ишларнинг ўзи ҳам

неъматдир, мақсад эмас. Шу икки турли неъматлардан аълоси — мақсад бўлгандир. Умуман олганда, шу неъматлар аълоси, бошқа неъматлар ҳам ўша мақсад — мукаммал неъматга эришиш учун хизмат қилади. Яна, ўз навбатида, мақсад қилинган неъматларнинг аълоси — чалароқ неъмат эмас, балки мукаммал неъматлардир. Мукаммал неъмат шуки, биз унга эришганимизда (шу соҳада) бошқа нарсага эҳтиёж қолмайди. Номукаммал неъмат шуки, унга эришганимизда яна шу соҳада нимагадир муҳтож бўламиз. Масалан, адолатпарварлик хулқиға эга бўлганимизда биз яна кўп нарсаларга муҳтож бўламиз. Аммо бахт-саодатга эришганимизда бошқа ҳеч нарсага муҳтож бўлмаймиз. Мукаммал мақсад шуки, биз унга етишга доимо интиламиз, уни излаймиз. Хулласи калом, мукаммал мақсад — неъматдир ва бошқа барча неъматлар шу мақсадга етишиш воцитасидир.

Шундан кейин олий неъмат нималигини аниқлашга киришамиз. Буни ҳам бошқа неъматлар қаториға қўйиб туриб аниқлаймизми? Йўқ, бундай қилиш мантиқсизликдир. Олий неъмат — мукаммал мақсаддир. Мукаммал мақсад эса, табиийки, бахт-саодатдир. Аммо бахт-саодат жуда кўп, турли-туман неъматлардан ташкил топади. Агар сен олий неъматни ҳам оддий неъматлар сирасиға кўшсанг, унда бу неъмат ўзидан ҳам юксак неъмат бўлиб қолади. Масалан, соғлиқни

асровчи неъматлар сафига соғлиқни ҳам қўшиб туриб, буларнинг орасида қай бири олий, десанг, албатта соғлиқ бўлади. Хуллас, олий неъматни бу тарзда аниқлаб бўлмайди.

Унда олий неъматни қай тарзда аниқлаш мумкин? Эҳтимол, олий неъматни бошқа неъматлардан фарқлаб турувчи неъмат деб эътироф этармиз. Аммо бу ҳам шаксиз мантиқсизлик эмасми? Алоҳида-алоҳида турувчи неъматлар ичидан олийсини қандай ажратамиз? Уларнинг энг яхшиси, деймизми? Бунда ҳам мантиқ йўқ. Чунки бахт-саодат бошқа неъматлардан ажралиб турувчи неъмат эмас, балки бошқа неъматларни ҳам қамраб олувчи неъматдир.

Эҳтимол, олий неъматни аниқлаш учун қандайдир ўшатишни қўлласак тўғри бўлар? Чунончи, алоҳида неъматлардан ташкил топган бахт-саодатни бахтнинг таркибиға кирмайдиган неъматлар билан таққослаб курайлик-чи? Аммо биз излаётган олий неъмат муштарак оддий неъматлардан эмас-да. Балки, алоҳида-алоҳида турган неъматларни ўзаро таққослаб кўрсак (улар орасида), олий неъмат — ақлга мувофиқлик бўлиб чиқар? Аммо олий неъматни бу йўл билан ҳам тополмаймиз. Чунки биз мукаммал неъматни изламоқдамиз, ақлга мувофиқлик эса ҳали ўз ҳолича мукаммал эмас. Демак, бу ҳам биз излаётган маънодаги олий неъмат бўлолмайди...

Русчадан Маҳкам МАҲМУДОВ
ўғирган.

Сен барибир муқаддассан....

Шукрки, инсоният тараққиёти бугунги кунда аёл ва эркак уртасидаги кимлардир уйлаб топган “ўзаро тенглик” ўлчовлари билан баҳоланмайди. Жамиятда, қолаверса, оилада мувозанатни тутиб турувчи бир мезон борки, у эркакка хурмат, аёлга эҳтиром туйғусидир. Бу — энг олий қадрият, инсон эришиши лозим бўлган юксак чўққининг моддий ва маънавий негизи эканини чуқур англамоқ зарур.

Утмиш меросимизга назар солсак, аёл зотини ҳар томонлама урганиш барча замонларда долзарб вазифа саналганига иқрор бўламиз. Кейинги 100 йил давомида жаҳонда аёллар руҳиятини Август Бебель каби ҳар томонлама чуқур урганиб, илмий равишда баҳо берган олим чиқмади. У “Аёл ва социализм” деб номланган китобида аёлнинг утмиши ва келажаги хусусида фикр юритади. Бу китоб муаллиф ҳаётлиги давридаёқ Германияда 50 марта қайта нашр этилгани — унинг нақадар қимматга эга бўлганидан далолатдир.

Шуни тан олиш керакки, ҳар бир жамият, ҳар бир даврда аёллар руҳияти умумий ва нисбий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилиб, турли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Одатда биз бундай хусусиятларга кам эътибор берамиз. Социологларнинг қайд этишича, кейинги ўн йил ичида хотин-қизлар руҳий оламида катта ўзгаришлар содир бўлмоқда. Яқин истиқболдаги режалар хусусида сўров ўтказилганда, қизларнинг кўпчилиги: “маълумотимни оширмоқчиман”, деб жавоб бергани шундан дарак беради.

Биз куйида, ҳар қандай шароитда ҳам аёл учун оналик бахтидан кура муқаддасроқ шараф бўлмаслигини эътироф этган ҳолда, сиёсат оламида ўз ўрнини топиб, юксак лавозимларда хизмат қилган машҳур аёллар ҳақида ҳикоя қилишни лозим топдик. Бу аёлларнинг фавқулодда ноёб қобилиятга эгаллиги, нотиклик санъатини пухта билиши улар эришган галабаларга замин ҳозирлаган бўлса ажаб эмас.

Ана шундай таниқли арбоб аёллардан бири Американинг Техас штати губернатори Энн Ричардс эди. Энн 1933 йилда Техаснинг кичкинагина бир шаҳрида оддий ишчи оиласида дунёга келди. Кейинчалик у ўзи туғилиб усган муҳитни “урта синфнинг паст табақаси” деб таърифлайди.

Энн Бейлор университетини битириб, икки йил мактабда тарихдан дарс беради. 1960 йилда у Президент Жон Кеннедининг сайловолди компаниясида фаол иштироқ этади. 70 - йилларнинг ўрталарида Энн Техас штатининг маъмурий бошқарув идорасида иш бошлайди. Унинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, қонун чиқарувчи мажлисга биринчи марта қора танли аёл - Вильямина Дэлко сайланади.

Энн шундай масъул лавозимда ишлашига қарамай, ҳамиша оила муаммолари билан шугулланади. Бундан ташқари, номуси топталган хотин-қизларни ҳимоя

қилиш марказини ташкил этади ва шу фаолияти учун 1981 йилда Миллий сиёсий мажлисининг Техас бўлими томонидан “йилнинг машхур аёли” деган номга лойиқ топилади. 1979 йилда Президент Картер маъмурияти қошидаги маслаҳат бериш кўмитасида аёллар муаммоси билан шуғулланувчи махсус ходим лавозимида ишлайди.

1982 йилда Энн Ричардс Техас маъмуриятига бош газначи этиб тайинланди. Илгари автоматлаштирилган тизим йўқлиги боис банк ходимлари қуирилган пулларнинг фоизларини вақтида одамларнинг ҳисоб рақамларига ўтказмас эдилар. Энн ишни аввало компьютер тизимини йўлга солишдан бошлайди. Натижада банк катта даромад олишга эришади. У маъмуриятда ирқий камситишларга қарши қаттиқ кураш олиб боради. Оқибатда қора танли ва испан тилида гапирадиганлар ҳам газнада бемалол ишлай бошлайдилар. 1986 йилда Энн шу лавозимга кўпчилик овоз билан қайтадан сайланади. 1988 йилда эса кенг жамоатчилик эътиборини ўзига қаратиб, сайлов компаниясида нутқ сузлаб, Президент Жорж Бушнинг ички сиёсатга кам аҳамият бераётганини танқид қилади.

1990 йилда Энн Ричардс катта галабага эришади: у Техас штати губернаторлигига сайланади. Шуниси эътиборга лойиқки, Энн Ричардс катта сиёсатга кириб борганида тўрт фарзанднинг онаси эди.

1953 йил 21 июнь куни Ларкан шаҳрида Покистон давлат арбоби Зулфиқор Али Бхутто оиласида қизалоқ дунёга келади. Қизчага Беназир деб исм қўядилар. Беназир икки хил диний қарашлар таъсири остида улғаяди. Бир томондан, барча бой оила фарзандлари каби, христиан миссионер мактабида таълим олган бўлса, иккинчи томондан, онасининг хоҳишига кўра ислом дини асосларини ўрганди ва ҳатто паранжи ҳам ёпинди. Зулфиқор Али Бхутто қизи етук сиёсатчи бўлиб етишишини истарди. Йиллар ўтиб у Покистон ташқи ишлар вазири бўлганда, Беназирга дипломатия сирларини ўргатиш билан бирга, ўша даврнинг машхур сиёсат арбоблари бўлмиш Генри Киссинджер, Жорж Буш, Чжоу Эньлай билан таништиради. Кунлардан бир куни кечаси тўсатдан қизини ўйғотиб: “Ухлама, тўрақол қизим, Президент Кеннедини ўлдирдилар”, дейди.

1977 йил Покистондаги ҳарбий тўнтариш натижасида Зулфиқор Али Бхутто ҳокимияти (у аввал Президент, сўнг Бош вазир лавозимида эди) мағлубиятга учрайди ва у 1979 йилда ўлим жазосига ҳукм этилади. Беназир ҳам бир неча ой ҳибсда сақланиб, кейин Лондонга сургун қилинади...

Кейинчалик ота ишини давом эттирган Беназир Покистон Ислом Республикасида Бош вазир лавозимида анча йил ишлади.

Беназир турмуш ўртоғи бизнесмен Асиф Али Зардари билан биргаликда бир неча фарзандни тарбиялаб вояга етказди.

Финляндиялик хоним Элизабет Реннинг сиёсат бобида эришган ютуқлари, айниқса, ҳавас қилса арзигулик. Бу аёл узоқни кўра билиши, аниқ ҳисоб-китобни қадрлаши, қатъийликни ёқтириши каби бир талай фазилатлари билан Финляндия Мудофаа вазири лавозимигача кўтарилди.

Унинг асосий касби иқтисодчилик бўлган. Лекин номдор генералларни бошқарган хонимнинг фикрича, “ҳарбийлар ҳаётини маданий, мазмунли булиши ва мудофаа бўлимларида инсоний шарт-шароитларни яратишда аёл нигоҳи жуда-жуда зарур”.

Парламент аъзоси, ЮНИСЕФ фин бўлимини ҳам бошқараётган Элизабет Рен буш вақтларида ўрмонда сайр қилишни, футбол кўришни, чет тилларни ўрганишни яхши кўради.

Шуниси ҳайратланарлики, турли лавозимларда ҳормай-толмай ишлаган Элизабет Рен тўрт фарзанднинг онаси, тўққиз набиранинг бувижониси ҳамдир.

Мана, юқорида аёл руҳий оламининг айрим қирралари, табиат инъом этган истеъдод кўринишлари билан танишдик. Айтиш мумкинки, аёллик нафосати бор жойда зўравонликка ҳожат қолмайди. Чуқурроқ мушоҳада қилиб кўрилса, ер юзидан онгли ҳаёт ҳам улар туфайлидир.

Аммо аёл қайси мансабда ишламасин, барибир аёллигича қолиши керак.

Хотин-қизлар ҳаракатининг машҳур намояндаси Инесса Арманд қизларига йўллаган мактубларидан бирида бундай деб ёзган эди: “Биласизми, кўпчилик менга, сизни бир курганда ута юмшоқ, ожиз ва кучсиздек кўринасиз, лекин яқиндан таниганимиздан сўнг сизда темирдек ирода мавжуд эканига амин бўламиз, дейди. Кишиларнинг ташқи кўриниши унчалик катта аҳамият касб этмайди. Кучли киши албатта жандарм бўлиши шарт эмас. Менимча, аёлликнинг бутун жозибаси унинг латофати ва хушмуомалалигида ва бу ҳам ўзига яраша кучқудратдир”.

Хулласи калом, фарзандларимиз тарбияси, оиламиз мазмуни, жамиятимиз ривожини мунис аёлларимизга кўп жиҳатдан боғлиқ. Шу ҳақиқат устивор элда таваққийёт, энг асосийси, тинчлик, хотиржамлик ҳукмрон бўлади.

Эътибор СУЛТОНОВА,

фалсафа фанлари номзоди, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетининг доценти

Рухият мақомлари

Нақшбандия таълимотида руҳ ва унинг юксалиши билан боғлиқ масалани тушуниш учун, аввало, икки нарсани билиб олиш лозим. Биринчиси — н у з у л (тушиш), иккинчиси — у р у ж д и р (чиқиш). Рухлар асл маконидан бу моддий оламга н у з у л қилинади ва кейинчалик — жисм либосига ўралгач, аслига муносиб ҳолда у р у ж қилинади, яъни аслига қайтади.

Бу жараён нақшбандийликда қуйидагича талқин этилган. Рухни Оллоҳ Лоҳут оламида яратган. Демак, рухлар яралган олам — Л о ҳ у т олаמידир. У 18 минг олам аро Оллоҳга энг яқин оламдир. Рухга Оллоҳ л а т и ф ва гўзал қиёфа бахш этади ва уни Ж а б а р у т оламига йўллайди. Р у ҳ эса Жабарут оламидаги нурларни ўзида жамлаб, М а л а к у т оламига тушади. Малакут олами — ф а р и ш т л а р

олаמידир. Рухлар бу оламдан ҳам зарур сифатларни олиб, энг қуйи олам — Ш а ҳ о д а т оламига равона бўладилар ва унда Оллоҳнинг иродаси билан тўрт унсур хулласини киядилар. Агар улар ҳар бир оламда бир турли либос кийиб кўрмасалар нурлари бояги оламларнинг барчасини маҳв этарди, айниқса, сиз билан биз умр кечираётган Шаҳодат олами — моддий оламда уларнинг нурига ҳеч нарса дош беролмай қоларди.

Рух жисмига жо бўлгач, жисм бу оламга боғлиб кетгани боис, руҳ аслидан узоқлашади. Рух ўз аслини топтоғи учун муршид — комил шахс ёрдам беради. Нафсга қарши кураш — руҳий камолотнинг дастлабки босқичидир, бунинг учун солиқ т а в б а мақомига кириб, истиффор айтиши ва гуноҳлардан покланиши керак.

Рухнинг камолоти учун нафсининг қувватларини бошқариб, рухий тараққиётга хизмат қилдириш зарур. Дастлабки ҳолатда киши н а ф с и а м м о р а л и к ҳолатида бўлиб, бу ҳолат гуноҳга ботиб кетишга сабаб бўлади. Чунки инсон бу мақомда к и б р у ҳавога берилади, гуноҳ-савобининг фарқига бормайди. Бундай тубан ҳолатдан мосуво бўлиш учун инсонга кўркув ва рижо — у м и д ёрдам беради. Киши бу пайтда фақат Ш а ҳ о д а т оламидангина хабардор бўлади.

Инсон камолотига монелик қиладиган ғов — бу дунёга муҳаббат ҳиссидир. Шунинг учун бу ҳис қарши кураш тамойилига муқаддас ҳадисларда катта жиҳод деб аталган. Нафси аммо-рага қарши кураш жараёнида кишининг ахлоқи гўзаллашади ва инсонда м а т о н а т шаклланади. Нафси амморани тўлиқ махв этган зот нафсил а в в о м а мақомига юксалади. Бу мақомда у гуноҳларини англай бошлайди ва унда у я т, п у ш а й м о н л и к ҳислари шаклланади. Бардавом зикр қилиш туфайли солиқнинг ахлоқи янада гўзаллашади. Нафси лаввомада инсон қувватларини идора қилиб, уни рухий камолот учун сарфлайди. Кейин нафси м у л ҳ и м а мақомига юксалади. Энди унинг бу дунёга муҳаббати қолмайди. Риёкорликка далолат қилувчи қувватлар енгилари. Бу мақомга етганлар илоҳий сирларни кўра бошлайдилар. Бу мақомда киши қилаётган зикридан тўла лаззат олади, ишқ оташида ёнади. Агар лаввома мақомида бу дунёга муҳаббати йўқолган бўлса, мулҳима мақомида о х и р а т га бўлган муҳаббати ҳам барҳам топади ва қалбида фақат Оллоҳнинг муҳаббати устувор бўлади. Бу мақомда киши оз гапиради, оз ухлайди ва узлатни ихтиёр этади. Бор мавжудоднинг фоили Оллоҳ эканини англайди. Бу мақомда банда тавҳиди афёол сифатига етади. Бу мақомларни тўла эгаллаган киши нафси мутмаъина мақомига етади.

Нафси мутмаъина мақомида дунё ва унинг ботинидаги нарсаларга ҳеч бир истақ қолмайди. Солик борлиқда

Ҳақнинг тажаллийсидан ўзга ҳеч нарсани кўрмайди.

Кейин нафси розия мақоми бошланади. Бу мақомда башарий сифатлар махв бўлади, бақо оламига хос хусусият касб этади. Бу ҳолат завқ билан ҳис этилади. Бу мақомга етганлар “Ла мавжуда, ва ла мақсуда ва ла маҳбуба иллалоҳ” зикрини давом эттирадилар. Бу мақомдагилар тажаллий афёолиядан тажаллий асмоъияга юксаладилар. Ундан сўнг нафси марзия мақоми бошланиб, тажаллий сифотияга юксалади. Ундан сўнг нафс камолотининг энг юксак даражаси — нафси сафия даражасига етади. Яъни н а ф с билан боғлиқ бўлган барча қувватлар фақатгина руҳга хизмат қилади. Бу мақомга етганлар Ҳақнинг Қаҳҳор исмини зикр этадилар. У кутбларга оид зикрдир. Бу мақомга етган киши учун риёзат тугайди. Риёзат чекишга ҳожат ҳам қолмайди. Унинг ўй — хаёли фақат Оллоҳнинг р о з и л и г и бўлиб қолади. Бу мақомга етишган зотни к о м и л инсон деб ҳисоблайдилар.

Инсони комилни нақшбандия тариқатида Исми Аъзам билан тенглаштирадилар.

Чунки Исми Аъзамда Ҳақнинг барча исмлари жам бўлганидек, инсони комилда ҳам Мулк, Малакут, Жабарут, Лоҳут оламларининг барчаси жамлангандир. Ҳазрат Али, розияллоҳу анҳу, шундай кишиларга қараб: “Сенда буюк олам бор”, деб таъкидлаганлар. Инсони комил 18 минг оламни 18 минг кўз билан сайр қилади ва уларни томоша этади. Ҳар бир оламни кўриш учун махсус кўз бордир.

Илмда инсон руҳи ғоятда жадал ҳаракат этиши аниқланган.

Агар электр қуввати бир сонияда Ер куррасини уч бора айланиб чиқса, руҳ 33 карра айланиб чиқади. Бинобарин, 18 минг оламни 18 минг кўз билан кўрмоғи учун инсоннинг имкониятлари бениҳоя экан.

Гулчеҳра НАВРЎЗОВА,

фалсафа фанлари номзоди, Бухоро Озиқ-овқат ва енгил sanoат технологияси институтининг доценти

Муштарак тамойиллар

Педагогика ва бадиий адабиёт комил инсонни тарбиялаш борасида ижтимоий вазифалари, предмет ва объектининг уйғунлиги билан узаро боғлиқдир. Бу боғлиқлик қуйидаги қонуниятларга асосланади: ижтимоий борлиқнинг бир бутунлиги ва ижтимоий онг шаклларининг бир-бирига боғлиқ ҳолда ривожланиши; педагогика билан бадиий адабиёт тарихан ва мантиқан (адаб сўзи ахлоқ, одоб, сўзларига маънодош) узаро боғлиқ экани; инсонни бир бутунликда ўрганишда, инсоншуносликда педагогика билан бадиий адабиёт ҳамкорликка киришиши; мақсад, предмет, объект ва вазифаларининг бирлиги; ижтимоий воқелик таркибида педагогикавий муаммолар, педагогикавий жараённинг назарий ва амалий асосларининг бадиий ёритилиши; болалар адабиётида бадиий ва педагогикавий талабларнинг уйғунлиги; бадиий асарнинг таҳлили, бадиий адабиётни тарбиявий нуқтаи назардан тадқиқ этиш зарурати; адабиёт таълими тамойиллари ва усулларини ишлаб чиқишда педагогикавий назарияга асосланилиши ва ҳоказо.

Образ, характер, типиклик адабиётшуносликдаги бош масалалар сирасига киради. Бадиий асарларда мазмун ва шаклнинг, мавзу ва ғоянинг бирлигини ўзида ифодаловчи асосий восита — образдир. У инсонларнинг ички ва ташқи дунёсини умумлаштириб ва ойдинлаштириб тасвирланган, муайян ғоявий — эстетик вазифани бажарадиган шахс тимсолидир. Бошқача айтганда, образ ҳаётнинг яқка, индивидуал шаклда умумлаштирилган тасвиридир. Ҳар қандай бадиий асардаги образ умумлашган ва индивидуал тарзда куринади. Буюк ёзувчиларнинг асарларида бадиий умумлашма хусусияти шу қадар юксакка кўтарилганки, улар яратган образлар машҳур типларга айланган.

Бадиийликнинг адабиётшунослар талқинидаги хусусиятлари педагогика қонуниятлари нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятга моликдир. Педагогикавий идеал инсон, шахснинг сифатлари ва уларни шакллантириш ҳақида баҳс этса, бадиий образларда ана шу идеал шахс амалда, бутун ички дунёси билан кўрсатилади, ёритилади. Шунинг учун адабиётшуносликда ҳам, педагогика фанида ҳам асарнинг ёки муайян образнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида фикр юритилганда муштарак ёндашиш тамойили кўзга ташланади. Баркамол инсон педагогиканинг ҳам, бадиий адабиётнинг ҳам асосий ғоясидир. Тарбия шундай комил инсонларни шакллантиришга ҳаракат қилади, бадиий образлар эса баркамол инсон тарбиясида самарали восита бўлади, педагогика ундан фойдаланишни ўргатади.

Бадииятдаги характер масаласи педагогикавий ва руҳиятшунослик жиҳатидан узига хос мазмун касб этади. Характер деганда адабиётда ҳам, педагогика ва руҳиятшуносликда ҳам кишининг яшаш тарзи, борлиққа, меҳнатга муносабати, орзу-интилишлари, уй-кечинмалари, феъл-атвори, ахлоқи, ижтимоий-фалсафий дунёқараши, ички дунёси каби жиҳатларнинг ёритилиши тушунилади. Характер қанчалик пухта яратилса, ёзувчи инсоннинг воқелик билан алоқаларини ёрқин очиб беролса, бадиий адабиётнинг маърифий аҳамияти шунча юксак бўлади.

Умумлаштириш барча фан соҳаларига хосдир. Бадиий образ яратишда бу жараён типиклик воситасида амалга оширилади. Албатта, характер яратишнинг муҳим шартларидан бири — муайян бир давр учун муҳим белгиларни, умумий ижтимоий руҳни акс эттиришдир. Педагогикада бўлгани сингари, бадиий характерни шакллантиришда ҳам, ижтимоий муҳит, тарбия, биологиявий омиллар ёрқин акс эттирилса, кўзланган мақсадга эришилади.

Буюк қомусий олим Абу Носр Форобий “Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида” рисоласида ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари, ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида фикр юрити. Бадиий асарнинг, жумладан, шеърятнинг тарбиявий таъсири асослаб беради. Педагогика фанининг муҳим масалаларидан бири ҳам таъбиянинг ҳар бир воситасидан самарали фойдаланишдир. Бадиий асарда санъа сифатида — эстетик талаб, тарбия воситаси сифатида — педагогик талаб муштрак ҳолда яшайди.

Абдушукур ЧЕРИЕВ,
филология фанлари номзоди, Қарши
Давлат университетининг доценти

АРМОНЛАР АКС ЭТГАН МАСАЛЛАР

Темурийзодалар Соҳибқирон Амир Темур асос солган, марказлашган, кучли давлатни сақлаб қола олмадилар. Бунга ижтимоий-сиёсий вазиятдан ташқари, кўпхотинлик, турли онадан туғилган фарзандларнинг тахт талашуви, ноахиллик, тарқоқлик, маишатбозлик каби иллатлар ҳам сабаб бўлди, десак янглишмаймиз. Ўзаро курашлар натижасида, яхлит мамлакат парчаланиб, унинг ўрнида Бухоро амирилиги ва Қўқон, Хева хонликлари пайдо бўлди. Неча юз йиллик тараққиёт, юксак маърифий-маданий ўсиш таназулга юз тутди. Турон-замин қолоқлик ботқоғига ботди. Россия империяси эса бундай қулай шароитдан фойдаланиб қолди, катта қийинчиликлар, қон тўкишлар эвазига бўлсада, Туркистонни босиб олди.

Чор Россияси давридаги зулм халқнинг суяк – суягига бориб етди. Социализм даврига келиб бу зулм аввалгидан баттар бўлди. Мустамлакачиликка қарши, эрк ва озодлик учун кураш халқ оғзаки ижоди ҳамда ёзма адабиётда ўз ифодасини топди.

Мустамлакачиликка, босқинчиликка қарши курашни акс эттиришда ҳеч бир жанр масалчилик сингари самарали бўла олмади. Унда асосий қаҳрамонларнинг ҳайвон ва паррандалардан иборат бўлиши хоризм ва совет назоратини чалғитди. Бу соҳада, айниқса, Аб-

дулла Авлоний ва Элбек ўқни нишонга беҳато урдилар.

Абдулла Авлонийнинг масалари кўпроқ ижтимоий-сиёсий маъзуда бўлиб, унда босқинчилик, биролар мамлакатини, хонумонини хонавайрон қилиш кескин қораланади. Чунони, унинг “Қуш ва Илон” масали кичик оғжет негизига қурилган. Унинг мантиқий хулосаси қуйидаги сатрлар билан якулланади:

*Азроил қуш болаларини ютди,
Отаси нолаи мотамин тутди.
Онаси келди, айлади фарёд,
- Дод, золимларнинг алиндан дод!
Айди бу сўзни ўртаниб Ҳижрон:
Уй бузувчи булур хонавайрон.*

Масалда “золимлар” — илон образи кўпликда берилганки, бу ўқувчиларда босқинчилик сиёсатини қоралаш ҳиссини уйғотади. Эр ва Хотин бўлган икки қуш тимсолида тинч яшаётган халқнинг ҳаёти умумлашади. Масалда шоирнинг ҳукми ҳам қаътий янграйди: уй бузувчининг ҳаёти ҳам бир қуни хонавайрон бўлиши шубҳасиз.

“Тулки ила Қарға” масалида ҳам юқоридаги фикр — босқинчиларни қоралаш, тинч яшаётган оилаларнинг оромини бузган, болаларнинг ҳаётига зомин бўлган қирғин, одамхўрлик сиёсатини фош этиш руҳи ҳаётий, мажор-

зий тимсоллар воситасида кўрсатилган. Бу масални маъиқан "Қуш ва Илон" масалининг бевсита давоми деб қараш мумкин. Маълум ижтимоий-сиёсий руҳи, танқиднинг кескинлиги билан памфлет даражаида бўлса-да, воқеанинг эпик баёни тимсолларнинг тўлиқ намоён бўлишига кўра, уни ҳикоя-масал деб аташ мумкин.

Бу масалда босқинчи — бировнинг уйига кириб галончилик қилган, фарзандларини тўриб олиб, юрак-бағрини эзган Ило энди Тулки мисолида намоён бўлади. Тулки фақатгина таловчи эмас, айналайтда ҳийлагар, тирикчилиги учун бировларнинг ҳаловатини бузишдан, уини хонавайрон қилишдан чўчимайдиган ёвуз шахснинг типик тимсолидир. Масал Тулкининг ҳолати унинг шўм ниятини амалга ошириш учун ҳийла-айранг қилиши, содда, ишонувчан кишиларни домига тушириш учун режаар тузиши билан бошланади.

*Бир куни оч қолиб эди Тулки,
Ўчлигидан толиб эди Тулки.
Неча хил хийлаларни уйлар эди,
Очлигин ўз-ўзига сўйлар эди.
Ҳеч киши етмас эди додига,
Бир қизиқ ҳийла тушди ёдига.
Бир чинорда бор эди Лайлак ини,
Учта ёш боласи бор эди ани.
Тулки кўрди ўз доми тазвирин,
Ишлатур бўлди ҳийла-тадбирин.
Олди арра-тешасини кўтариб,
Кесмоқ учун чинор тубига бориб.*

Масалда Тулки образи кўчма маънога эга бўлганидек, унинг аррасию тешаси, Лайлак яшаётган чинор ҳам мажозий мазмунга эга. Масалда арра-теша босқинчининг қуроли бўлса, чинор бечора халқнинг ватанидир. Шу боис ҳам Тулки чинорнинг остига арра-тешасини ёмон ният билан олиб келганини сезган Лайлак унга бундай деб мурожаат қилади:

*Лайлак айди: "Эй узун бўйлуқ,
Бизни ерда бўлурмисан уйлуқ?
Бу дарахт, ер мерос менга отадан,
Ўзга жойда ин кўюб ётасан.
Кет бу ердан, бўлак ера ин сол."*

Лайлакнинг бу сўзларидан Тулки ўзга юртдан экани, бу жойга келиб, уйлик бўлиш унга ярашмаслиги, яхшиси, ватанига қайтиши лозимлиги англашилади. Лекин Тулки Лайлакнинг соддалигидан фойдаланиб, унинг юрагини така-пука қила бошлайди, чинорни кесиш дағдағаси билан кўрқитади. Лайлак ваҳимага тушиб, янада илтижо билан ялинади:

*Лайлак айди: "Биродаржоним,
Ҳолима раҳм айла, жононим.
Бузуб уйимни, қилмагин гирён,
Уй йиққанлар бўлур хонавайрон,
Марҳамат қил бу ёш гўдақларима,
Моне улма бутун тилақларима.
Бир боламни берай, ебон туйгил,
Хонавайрон қилмай, тинч қўйгил".*

Лайлак — саводсиз, кўрқоқ, босқинчиларга ўз манфаатини уйлаб йўл очиб берган, керак бўлса, болаларини тортқ этган содда кишиларнинг умумлашган тимсолидир. У ўз ери, ватани учун, уни сақлаш учун жон куйдиради, ammo соддалиги туфайли Тулкининг ҳийласидан кўрқиб, боласини унга қурбон қилади, сўнгра бу ишидан маъносиз тортади. Лайлакнинг соддалиги тадбиркор, ҳар ишга ақл-фаросат билан ёндашадиган Қарғанинг сўзлари орқали ойдинлашади. Масалда Қарға образи Тулки образига қарши қўйилган, айналайтда, шоир Қарғани ўз юртига ёмон ният билан келган босқинчининг шўм ниятларини ақл-фаросат орқали енгишига қодир бўлган киши рамзи сифатида тасвирлаган. Қарға Тулкининг ҳийласига лаққа тушиб, боласини қурбон қилган Лайлакни ақлсизликда, нодонликда айблайди. Тулкининг қўлидан чинорни кесиш — отадан қолган ватанни паймол қилиш иши келмаслигини уқтиради. Масалнинг ривожига кўйидагича кечади. Қарғанинг танбеҳидан кузи очилган Лайлак эртаси куни Тулки яна-арра, тешасини кўтариб келиб чинорни кесмоқчи бўлганида ўзини дадил тутаяди, тулкини ҳийлагарликда айблаб, уйингга йўқол, деб қатъий буюради. Тулки Лайлакдаги бундай жасоратни кўргач, бу Қарғанинг иши эканини сезиб, Қарғани тутмоқлик ре-

жасини тузади. Бир баланд жойга чиқиб ўзини улганга солиб кўзини юмиб ётади. Қарға Тулкини ўлик деб гумон қилади ва кўзини чуқимоқ учун бошига кўнади. Шунда ҳийлагар Тулки Қаргани маҳкам тишлаб олади ва ямлай бошлайди. Қарға ўларини билар экан, яна ақл-заковатини ишга солади. Тулкининг тузогидан чиқиб кетиш йўлини излайди. Унга жонини беришга рози бўлади. Лекин куйидаги байтни ўқиб, сунгра гуштини ейишни тавсия этади:

*“Беватан, бегўру, бекафан Қарға,
Лайлакка яхшилик эдан Қарға”.*

Тулки бу гапга лаққа тушади ва натижада Қарға ўзининг тadbиркорлиги туфайли соғ қолади.

Абдулла Авлоний эрк, озодлик, истиқлол куйчисидир. Мажозийлик шоир ижодининг асосий белгисидир. Унинг бу усулини символизм ва танқидий реализм йўли деб айтиш мумкин. Чунки у мустабидлик зулмини қаттиқ қоралаб, инкор қилибгина қолмайди, балки ватандошларини келгуси озод, эркин ҳаёт учун дадил курашга чорлайди.

Гафуржон МАҲМУДОВ,
филология фанлари номзоди, Самарқанд Давлат университетининг доценти

ЭЗГУЛИК ЭЛЧИЛАРИ

Инсон мудом маънавий-руҳий камолотга интилади. Бу ҳол Шарқ ва Ғарб Уйғониш даврига хос умумий хусусиятдир. Исломот таълимотида тафаккур фазилатига жуда катта эътибор берилади. Чунончи, имом Ғаззолий “Кимёи саодат” асарида тафаккур ҳақида фикр юритар экан, ёлғизликда ўй суришнинг фойда ва зарарларини санаб ўтадилар.

Имом Ғаззолий ҳам, Абдулҳолиқ Ғиждувоний ҳам, Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳам хилватнишинлик деганда жамиятдан узлатга чекинишни назарда тутмаганлар. Хусусан, Ҳазрат Нақшбанд “Сафар дар ватан” деган ҳикматида инсон кулбасида инсон кичик ватанида ўтириб, руҳий оламида сайр қилиши, кўз тутган бойликларини ташқаридан, узоқлардан эмас, балки қалбидан излаши зарурлиги назарда тутилгандир.

Италия Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири Франческо Петрарка сонет ва илмий рисоаларида хилватнишинлик руҳий камолот учун жуда фойдали деган фикрни баён қилади. Унинг таъкидлашича, ёлғизликда олам сирларини, ҳаёт маъносини ўйлаш, тафаккур қилиш инсонни Худо даргоҳига яқинлаштиради. Петрарка яқин дўсти — маърифатпарвар Дионисийга ёзган бир мактубида Саодатли Августиннинг “Дил изҳори” асарида ифодаланган фикрларни маъқуллаб, инсон ўз дилига назар ташлаш, руҳий оламига юз буриш ўрнига теварак-атрофдаги майда-чуйда ишлар билан андармон бўлиб қолаётганини айтади.

Шуниси қизиқки, Франческо Петрарканинг инсон доимо ўлимни, охиратни ўйлаб иш тутиши зарурлиги ҳақидаги фикрлари имом Ғаззолий ва Аҳмад Яссавий фикрларига жуда ҳамоҳангдир. “Инсон

ўлгач, қулу оёғидан, кўзу қулогидан — барча аъзоларининг жисмоний хусусиятларидан ҳамда хотину бола-чақаларидан, молу амволдан жудо бўлади. Агар инсон... дилида бирор нарсанинг меҳру муҳаббати бўлса, руҳи ул нарсанинг фироқи азобиға мубтало бўлғусидир” деб ўқтирган эдилар Имом Ғаззолий италиялик шоирдан уч аср аввал.

Франческо Петрарканинг андалузиялик араб мутафаккири Ибн Рушднинг таълимотиға қарши чиқиши ва маърифий-маънавий фанларға эътиборни кучайтириш зарурлиги ҳақидаги фикрлари ҳам қизиқарлидир. Шоир ўз-ўзидан бундай деб: “Агар инсон табиатини билмасам ёки билишға қизиқмасам, турли ҳайвонлар, қушлар, балиқлар ва илонларнинг хусусиятларини билишимнинг не кераги бор?” сўраркан табиий фанларнинг ўрнини ҳам инкор этмайди, балки улардан аввал инсон руҳий олами, табиатини билиш муҳимроқ эканини ўқдиради, холос. Бу — Ғаззолий руҳидаги фикрдир.

Ибн Рушднинг Имом Ғаззолийнинг “Тахафутул-фалосифа” (“Файласуфларнинг ноизчиллиги”) асарига қарши ёзилган “Тахафут ал-тахафут” рисоласи Оврупо Уйғониш даври олимлари ўртасида жуда зўр шов-шув кўзгаган эди. Ғаззолийнинг ақлга нисбатан дилни, руҳни юқори мақомға кўтариши Ибн Рушдга ёқмайди. Ғаззолийнинг фикрича, ақл яққа ҳодиса, аммо умумлаштириш унга хос хусусият, яъни: “Ақл учун Холиднинг тириклиги ва Зайднинг тириклиги умуман ўхшашдир”. Ибн Рушд бу фикрға қарши чиқиб, ақлий тафаккурни ёқлаб, Ибн Синонинг ақлнинг моддийликка, вужудға боғлиқлиги хусусидаги ғоясини ҳимоя қилади. Ушбу маҳалда Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд каби алломаларнинг фалсафий қарашларига доир китоблар барча зиёлилар орасида қўлма-қўл бўлиб, Ғарб Уйғониш даври фалсафасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатган эди.

Шарқ маданияти дурдоналарининг билимдони Николай Конрад Уйғониш Ғарбға нисбатан Шарқ мамлакатларида анча аввал бошланганини назарий жиҳатдан асослар экан, бундай ёзади:

“ Бу қандай давр эди?” деган саволға жавоб бериш учун X-XV асрларда ижод қилган Рудакий, Румий, Ҳофиз каби шоирлар, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд каби файласуфларнинг номларини тилға олишнинг ўзи кифоя. Машҳур аллома Арасту фалсафасининг энг зўр билимдони Форобий арастучилик ва афлотунчилик фалсафий оқимларини синтез қила олган даҳо эди. Ибн Сино эса Ғарбда ҳам табиий фанларнинг даричаси ҳисобланган тиббиёт илмининг энг буюк пири эди. Ва ниҳоят, Аварроэс — Ибн Рушд номини эслайлик. Аввароизм фалсафий оқими ўрта асрлар Шарқ Уйғониш давриға йул очган, кейинроқ Декарт, Спиноза, Лейбниц каби буюк ақл эгалари асос солган рационалистик (мантиқий) тафаккур оловини алангалантирган учоқ эди. Жомийни айтмайсизми? У — шоир, файласуф, филолог, мусиқа устози. Айни вақтда суфий. У, билимларнинг ҳар икки соҳаси — борлиқ ва ижод сирларининг кашфиётчиси эди. Шу туфайли Жомий асарлари орасида тасаввуфға доир руҳий кашфиётлар, поэтика (нафосат, санои нафиса), риторика (сўз санъати, хитоба) ва мусиқаға доир рисоаларни кўраимиз.

(Бу даврни Уйғониш деб аташ учун) шуларнинг ўзи кифоя қил-

майдими? Ибн Рушд рационализи (мантиқий тафаккури), Жомий мистицизи (тасаввуфи) ўрта асрлар зулумотини ёритиб, Янги даврга йўл очган қудратли куч эмасми? Феодал тузум оламининг умумий тарихида биз Ренессанс деб атаётган буюк эврилишни бошлаб берганлар худди шу зотлар эмасми?”

Шу маънода ўрта асрлар даврини, айниқса, ислом дини ҳукмронлик қилган давлатлар ҳаётини гафлат даври деб тасаввур қилиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Ўрта асрларда аста-секин, лекин изчил равишда илмий-фалсафий тафаккур хур фикрлилик, мистика ва қисман скептицизм (билимдан шубҳаланиб текшириб куриш) билан бирга тараққий этди. Ўша замонларда ҳам, бизнинг даврдаги каби, инсоният тафаккури тараққиёти, фан-маданият ривожини йўлидаги асосий тўсиқ шўро олимлари фараз қилганидек, диний таълимотлар эмас, балки догматизм, мутаассиблик, оламни схоластик идрок этиш бўлган эди.

Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, ҳар нарсанинг одат тусига кириши инсон табиатида жуда кучли таъсир кўрсатади:

*Табиатга ҳар неки одат булур,
Чу эскирди, одат табиат булур.*

Бундан англашиладики, ўрта асрларда Ғарб ва Шарқда фозил кишилар дину иймонга қарши эмас, догматизм ва фанатизмга қарши курашган эдилар. Бу курашда диний тафаккур соҳасида — хурфикрликка, фан ва фалсафада эса — ақл-идрокка таянар эдилар.

Ғарбда ўрта асрларда Сукрот, Афлотун, Арасту каби буюк алломалари куринаса-да, бу давр илмий-фалсафий тафаккур тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди ва Уйғониш даври маданиятига замин тайёрлади.

Оврупода қадимиятнинг мумтоз дурдоналарига ва бу дунё гузалликларидан қувониб, яйраб яшашга йўл очган ўрта асрлардан кейинги даврни инсоният маданий тараққиёти тарихидаги Ренессанс ёки Уйғониш деб атайдилар. Бу давр одамлар тафаккурини тубдан ўзгартириб юборди, фақат нариги дунё — охирадагина эмас, фаний дунёда ҳам бахт-саодатга эришиш мумкинлиги ҳақидаги қарашлар пантеистик фалсафада ўз ифодасини топди. Яъни табиат илоҳиётнинг тажаллийси сифатида ўрганildi. Бу фалсафада имом Ғаззолий ва Аҳмад Яссавийни кўп қайғуга солган вужуд ва руҳ ўртасидаги мангу зиддият — антагонизмни бартараф этиш, инсоннинг моддий ва руҳий эҳтиёжларини мувозанатга келтириш мумкинлиги ҳақидаги ғоя илгари сурилди.

Исломий тафаккурда пантеистик қарашлар ваҳдатул-вужуд (олий руҳ ва табиат оламининг бирлиги) фалсафий таълимотида ўз ифодасини топди. Бу таълимотга кўра, Оллоҳ барча нарсаларнинг манбаи ва мазҳари — зухур этувчисидир. Оллоҳ борлигининг сабаби — Унинг ўзида, борлиқдаги барча нарсаларнинг мавжудлиги эса Унинг борлигидандир. Тасаввуф таълимотида борлиқ оламлар иккига бўлинади: вожибул-вужуд ёки олами ғайб (яширин, сирлар олами) ва олами шуҳуд (шоҳидлик олами, зоҳирий олам). Олий зот — Вожибул-вужуд-

нинг сифатлари аҳад, абад, азалдир. Бу сирлар оламини (азиз-авлиё ва пайгамбарлардан бошқа) одамлар ақл билан, мантиқий фикр-мулоҳазалар билан англаб ололмайдилар. Аммо вожибул-вужуд — Оллоҳнинг борлиқ оламидаги хусни мутлақ (олий гўзаллик), Хайри мутлоқ (олий яхшилик), Жамил, Жалил, Комил, Одил (адолатли) исмларидан инсон биладики, дунёдаги гўзаллик, буюклик, баркамоллик, адолатпарварлик — илоҳий хислатлардир. Бундай хислатларга — фазилатларга эга бўлиш — вожибул-вужуд — Ҳақ таоло даргоҳига яқинлашишга интилишдир.

Абу Носр Форобий биринчи сабаб — Мусаббиб (сабабларнинг сабабчиси), Биринчи моҳиятни энг аввалги фаол асос деб тушунтиради. Худои таоло — оламнинг антологик (пайдо бўлиш) жараёни сабабчисидир. Бу дунёдаги оламнинг илк тажаллиёти босқичма-босқич содир бўлади. Иккала олам бир-бирига боғлиқ бўлиб, улардан бири — Холиқ (Яратувчи олам), иккинчиси — халқ (яралган олам)-дир. Шу туйғули борлиқнинг зоҳирий ва ботиний хусусиятлари ўзаро боғлиқдир. Вожибул-вужуднинг фасли (қисмлари), жинси, зидди, макони ва замони, аввали ва охири йўқдир. Вожибул-вужуд — яккаю ягона бўлиб, ўзининг зоҳирий сифатларини чексиз кўп нарсаларда намоён қилади.

Шарқ ва Ғарб Уйғониш даврига хос пантеистик фалсафий дунёқараш туйғули фалсафий оқим вакиллари бу дунёдаги борлиқ оламнинг (олами шухуд) маркази — етук, комил инсон деган фикрга келдилар.

Дарҳақиқат, Гегелнинг Ўрта асрларда Шарқ олами эришган ютуқлар Осийдан Оврупога қараб ҳаракат қилган жаҳон тараққиёти умумий жараёнининг дастлабки босқичи эди, деб берган баҳоси ҳаққоний эди. Улуғ мутафаккирнинг бу фикри Шарқ ва Ғарб маданиятининг ворисийлигини тасдиқлайди, уларнинг ўзаро таъсири башарият тараққиётини олға силжитган деган қарашларни бир қадар тўлдиради.

Юқоридаги фикрлардан аён бўладики, Шарқ Уйғониш даврини феодализмдан капитализмга ўтиш босқичи деб эмас, балки жаҳон тараққиётидаги узига хос юксалиш поғонаси деб тушунмоқ лозимдир.

Маънавий камолотга интилиш; жамиятни инсонпарварлик тамойиллари асосида такомиллаштириш; бу йўлда қадимият алломалари кашф этган адолатли жамият гоёларини ўрганиб, янада бойитиш ва келгуси авлодларга мангу тафаккур машъаласи тарзида етказиш Шарқ ва Ғарб Уйғониш даври алломаларининг орзуси эди.

Муҳаммаджон ЖАКБАРОВ, -
фалсафа фанлари номзоди, На-
манган Саноат-технология инсти-
тутининг доценти

Исроил СУБҲОНИЙ

Рухий аъзамлик изтироблари

*Анчадан бери ибодат қилмай кўйдик, демак яшамай кўйдик.
Бир қур ташланган самимий нигоҳ ҳам — ибодат.*

* * *

*Ижод — Оллоҳ фазилатларидан бири, энг муътабари. Унга
тақлид қилмоқ керак.*

* * *

Менга шеър эмас, “шеър бахти” керак.

* * *

*Ор-номус аҳмоқлик саналган вақтларда ҳам уни ҳимоя
қилмоқ керак.*

* * *

*Ғарибгина ва хато бўлса-да, мустақил фикрлашга нима
етсин!*

* * *

*Софлик, соддалик ва улуғлик... Бу учала тушунча ҳеч қачон
бир-бирисиз яшай олмайди.*

* * *

Муҳаббат ширин хавотирдан бошланади.

* * *

*Ҳақиқий китобхон ҳақиқий ёзувчи каби ҳурматга лойиқ зот.
Ёзувчига илоҳий неъматни изҳор эта олиш, китобхонга эса уни
қбул қила олиш иқтидори берилган.*

* * *

Менинг ягона буюк танқидчим бор, унинг номи — Вақт!

* * *

Хар қандай фалсафий фикрнинг пировард хулосаси — Худодир. Агар шундай бўлмаса, у фалсафа эмас — васваса.

* * *

Ҳазрат Жалолиддин Румий шарқона ибо билан: "Дунёнинг асосида ишқ туради", деб айтдилар. Исаак Ньютон эса оврупоча тавозе билан: "Оре, бутун олам тортишади", деди.

* * *

Кўзгунинг сирти — муҳаббат бўлса, орти — нафрат, орти қанча қаро бўлса, сирти шунча ёруғ, шу боис муҳаббати улуг одамнинг қаҳри ҳам муросасиз бўлади.

* * *

"Санъаткор" билан "мутафаккир" бириккандагина "қалб тафаккури" тугилади.

* * *

Мен ўлимдан эмас, баногоҳ яшамай кўйишдан қўрқаман.

* * *

Баъзан шу оддий ҳақиқатни унутиб қўямиз: ақлдан ёзилган нарсалар — ақлга, қалбдан чиққани — қалбга боради.

* * *

Дунёдаги энг буюк мўъжиза: гўзаллик ва унинг қалбан ҳис этилишидир.

* * *

Олам — чексиз вақтдан иборат, вақт — борлиқ шаклида намоён.

ТАСАВВУФ ПУФАТИ

ШАРИАТ

Очик, ҳаёт манбаига элтувчи тўғри йўл; қонун, зоҳирий ҳукмлар мажмуаси каби маъноларни ифодалайди. Истилоҳий жиҳатдан: Оллоҳнинг амри, оят, ҳадис, ижмои ʻуммат ва қиёси фиқаҳо асосларига таянган дин қоидалари деган маънони англатади. Бу сўз Куръони каримда “Ширъатун” тарзида қўлланган. “Моида” сурасида эса, “Сизлардан ҳар бир миллат (яъни дин) учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб кўйдик” (48-оят), дейилган.

Шариат — дин йўли, Оллоҳнинг дахлсиз қонунларига амал қилмоқдир: “Оллоҳнинг йўли қонун бўлиб, илгари ҳам ўтгандир. Оллоҳнинг йўлини ҳаргиз ўзгартира олмасиз” (“Фатҳ” сураси, 23-оят).

Тасаввуф аҳли Оллоҳга элтувчи йўлни тўрт босқичга ажратиб, биринчисини — шариат; иккинчисини — тариқат; учинчисини — маърифат; охиригисини — ҳақиқат деб атаган. Ҳожи Бектоши Валининг ёзишича, “Шариат йўлида мукамал бўлмаган кишига тариқат, маърифат ва ҳақиқат мартабалари ҳам насиб этмас...” Бежиз эмаски, ҳазрат пайғамбаримиз ҳам, “Шариат — бир дарахтдур; тариқат — унинг шохлари; маърифат — япроқлари; ҳақиқат — мевалари. Дарахт бўлмаса, новда ҳам, япроқ ҳам, мева ҳам бўлмайди”, дея таълим берганлар. Шунинг учун сўфийлар шариатни тамал, яъни пойдевор, тариқат, маърифат ва ҳақиқатни шу пойдевор устида юксалган уч қаватли бир иморат шаклида тасаввур қилганлар ва “иморатсиз пойдевор бўлур, аммо пойдеворсиз иморат бўлмас” деган тушунчада собит турганлар.

Шайх Нажмиддин Кубро таърифига кўра, “Шариат бамисоли кема; тариқат эса — денгиз; ҳақиқат — денгиз қаъридаги инжу. Ким инжунни қўлга киритмоқ истаса, кемага минар, денгизда сузар. Шариатнинг тамизлиги сув ила, тариқатники қалбни ҳою ҳавасдан узоқ ва холи тумоқ ила, ҳақиқатники Оллоҳдан бошқа ҳар нарсадан йироқ туриш билан бўлур”.

Мавлоно Жалолоддин Румий эса бу ҳақда “Маснавий” асарининг муқаддимасида бундай дейди: “Шариат шамга ўшар — йўл кўрсатар. Аммо шамни қўлга олмоқ билан йўл очилмас. Йўлга тушдингми, бас, юришинг тариқат эрур, мақсадга эришилиши — ҳақиқатдур. Шариат — билим; тариқат — тутмоқ; ҳақиқат — Тангрига етишмоқ”. Шариат илми, биринчи навбатда, нафсни билишни талаб қилади. Чунки “шариат — нафснинг тариқат — кўнгилнинг ва ҳақиқат — руҳнинг йўли” эрур. Бошқа бир таърифга кўра, Оллоҳга ибодат — шариат, Уни талаб этиш — тариқат ва Оллоҳни мушоҳада айлаш — ҳақиқатдур.

Ҳусайн Воизи Кошифийнинг таснифига биноан, шариат билан тариқат ўртасидаги фарқ мана бундай: “Шариат равшанлик, нишон ва ҳурмат эрур. Тариқат — саъй-ҳаракат, биён ва хизмат. Шариатнинг самараси — аҳлга вафо, тариқатники — фано, яъни ўздан кечмоқ”.

ТАРИҚАТ

Йўл. “Шариат” ва “тариқат” сўзлари бошқа-бошқа ўзақдан яралганига қарамасдан, лугавий маъноси бир, яъни йўл демақдир. Шу боис Юнус Эмро, “Шариат, тариқат йўлдир юрганга...”, дейди. Лекин тариқат, шариатдан фарқли ўлароқ, бир талай хусусий талаб, усул ва қоидаларига эга йўлдир. “Агар сура-саларки, тариқат мақомоти нечадур, айтгил: тўрт юзу қирқ тўрттадир”, дейди Ҳусайн Воизи Кошифий ва уларнинг барчаси тавба, хавф, жиҳол, сабрдан иборат тўрт мақомда жамланганини баён этади. Ул зотнинг фикрига кўра, ҳатто “Тариқат” сўзидаги ҳар бир ҳарф солиқ зиммасига талаб қилмоқ (Т), рози бўлмоқ (Р), яқин бўлмоқ (Й), қурб кўрсатмоқ (К) ва буткул таважжуҳ (Т) каби мажбуриятларни юклагандир.

Олимларнинг аниқлашича, тасаввуфда 160 дан зиёд тариқат ва тариқат тармоқлари бўлган. Аъна-нага кўра, тариқат уч асосий таркибга ажратилган:

1. Тариқи ахёр — хайрли инсонлар йўли. Тариқи

арбоби муомалат деб ҳам таърифланган ушбу йўлнинг асосини зуҳд, тақво ва ибодат ташкил қилган. Шу боис унга зоҳидлар ва обидлар йўли сифатида ҳам қаралган. Бу йўл — Ҳаққа етишишнинг узундан-узоқ йўли. Уни танлаганлар орасида мақсадга эришганлар ниҳоятда кам бўлган.

2. Тариқи аброр — яхши инсонлар йўли бўлиб, тариқи тасфия ва мужоҳада деб ҳам юритилган. Бу йўл — нафс ила курашиш, риёзат ила қалбни ёмонлик ва чиркинликлардан поклаш, ахлоқий комилликка етишиш йўли ҳисобланади. Хоҳ Ҳақ билан бўлсин, хоҳ халқ билан бўлсин муносабат ва алоқада ихлос ҳамда тўғрилиқдан чекинмаслик — ушбу йўлнинг бош талабидир.

3. Тариқи шуттор — ошиқлар йўли. Унинг иккинчи бир номи — тариқи соирин. Бу — ишқ, муҳаббат ва жазба билан мақсадга эришиладиган йўл. Унга юз бурган ёки кирган киши ишқ ва жазба мақомига юксалгунига қадар жуда кўп мақомлардан ўтмоғи шарт бўлган. Чунки ушбу йўлда сайри сулук — асосдир.

Хуллас, тариқат — инсонларни махсус таълим-тарбия билан гузал ахлоқ, покиза қалб ва латиф руҳ соҳиби этадиган, охир-оқибатда эса Оллоҳга яқинликни таъминлайдиган ўзига хос маслак ва мафқура йўлидир.

Тариқатларнинг ибтидоси ҳазрати пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафога бориб боғланадики, кейин уни икки буюк саҳоба — ҳазрати Абу Бакр ва ҳазрати Али давом эттирганлар. Ҳазрати Абу Бакрга бориб боғланадиган тариқатлар сассиз, яширин ҳолатга, яъни зикри хуфияга асосланган. Зикр ва дуоси очик ҳамда баланд овозда, жамоат ҳолида ижро этиладиган жаҳрий тариқатлар ҳазрати Алига нисбат берилган.

МАЪРИФАТ

Ақлу дониш, амалий билим, таниш, фаҳм, тасаввуфга хос илм; ҳол сирлари ва илоҳий ҳақиқатларга тегишли илм — ирфон. “Кашфуъл маҳжуб” муаллифининг айтишича, фуқаҳо сингари бошқа кишилар ҳам, Оллоҳ ҳақидаги илмга “маърифат” номини берганлар. Тариқат шайхлари эса Оллоҳ хусусидаги сиҳатли ҳолни “маърифат” дея атаганлар. Ва шунга кўра, “Маърифат илмдан кўп карра устундир”, деганлар. Имом Ғаззолийнинг таъкидига кўра, “қалбда

маърифат майдонга келгач, қалбнинг ҳоли узгаради. Қалбнинг тутуми узгаргач, аъзоларнинг амаллари ҳам узгаради. Яъни амал ҳолга, ҳол илмга, илм эса тафаккурга боғлиқ бўлиб қолади”.

Тасаввуф аҳлининг маърифат баҳсидаги фикрлари ниҳоятда хилма-хил ва терандир. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари, “Тавҳид сирига етса бўлур. Аммо маърифат сирига етмак душвордир”, деганлар. Шу боис Зунуни Мисрий, “Маърифат хусусида иддао соҳиби бўлишдан сақлан!” деганлар. Чунки маърифат иддаоси кишини ҳалок этмоғи мумкин. Зеро, “Оллоҳни таниган кишининг сузи оз, ҳайрати узун бўлур” (Муҳаммад бин Восий таъбири). Бектошийлик тариқати асосчисининг қиёсий таърифи бўйича, “Маърифат улкан ва серхосият бир дарахтдурки, унинг учи — тавҳид; танаси — иймон; япроқлари — ислом; туби — яқинлик; илдизи — таваққул; бутуқлари — наҳий мункар; суви — хавф ва рижо; меваси — илм; тупроғи — комил инсоннинг кунглидир. Боши аршдан ҳам баланд бу дарахтнинг беш гўзал новдасидан бири — шавқ; иккинчиси — муҳаббат; учинчиси — иноят; тўртинчиси — иродат; бешинчиси — қурбият”. Демак, маърифат соҳиби бўлмоқ учун ана шунча ҳақиқатларнинг сиридан хабардорлик лозимдир.

ҲАҚИҚАТ

Чиндан мавжуд бўлган нарса, асл моҳият. Оллоҳни билиш. Борлиқ олам сирларини тўғри ва теран идрок айлаш. Ҳақиқат — шариатнинг ботинидир. Шунинг учун ҳақиқат тасаввуф маъносида ҳам кенг қўлланилган. Бу ҳақда Абу Носр Саррож бундай дейди: “Шариат илми — хизмат илмидир. Ҳақиқат илми — мушоҳада илмидир... Шариат — баён илми, ҳақиқат — бурҳон илми. Шариат илми муомала учундир. Ҳақиқат илми мушоҳаба учун. Шариат илми феълларга хос, ҳақиқат илми ҳолларга махсус. Шариат илми ривоят учун, ҳақиқат илми ҳидоят учундир...”

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

This year the 2500th anniversary of Bukhara and Khiva cities will be celebrated on an international scale. The magazine's first pages are dedicated to this date.

«**T**here is a link between the increase of necessities and the rise in spirituality. If necessities are increasing, spirituality rises as well. While a high spirituality requires a high necessity.. So, necessity ensures high spirituality”.
(From the article by philosopher Abdurakhim Erkaev on the subject of spirituality and national ideology.)

There are various arguments and discussion in Uzbek literary criticism and history about conflicts between Alisher Navoi and Khadjo Majdiddin. Well, and what reconciliation were there between these two personalities, and how did they affect Alisher Navoi's activities? Literary critic Sukhratiddin Sirojiddinov's article "Amir Alisherning maglubiyati" ("The Defeat of Amir Alisher") makes these questions clear.

During many years the Soviet philosophy propagandized the idea - "contradiction is the basis for development". So, what development is actually based on? Historian Shavkat Madaliev tries to prove that development is based on profit and explains his ideas and thoughts.

«**P**rophet Mohammed did not prohibit music during holidays and festivities, and propagandized it, and there is no ground to call it prohibited.” (From Nafas Shodmonov's article "Muzika - uygonish demak" ("Music Means Awakening"). The author reflects on the issue of whether it is possible or not to play music, sing songs, or in general to engage in art within Muslim belief.

There is no eternal thing! That is the basis for the Buddha's teaching, and together with it were his last words..." (From Viktor Alimasov's article "Buddhism". The article tells about the origin of Buddhism teaching and interprets its deep essence.)

Especially the youth can use benefits of the mahalla; the community saves them from losing their way, from joining Mafia groups. Specific rules of conduct are formed in the mahalla, their severe criteria as if in an underhand way direct teenagers' behavior.(From Dinara Azimova's article "Milliy kadriyatlar va izhtimoy jaraen." ("National Values And Social Process"). The article draws attention to the role of national values in the fight against criminal actions).

In his short story "Uzok hairlashuvlar" ("Long Partings") writer Usmon Azim describes issues linked with the feeling of one's Motherland, the return to one's native Motherland.

Literary critic Abdulla Ulugov's article "Ranglar va odamlar" ("Colours and People") ponders on creative fate of prominent Uzbek artist Ruzi Chariev, his peculiar artistic qualities and outlook.

Руси ЧОРИЕВ. «Хайл»

3
1997

Мазир кўрсаткичи: 75350
Баҳоси келинган парҳа

ТАФАККУР

TAFAKKUR

